

**TOPLUMSAL CİNSİYET VE EMEK DENETİMİ: TEKSTİL
SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ**

Sıdıka Tuğçe AKÇAY

**Ocak 2022
DENİZLİ**

**TOPLUMSAL CİNSİYET VE EMEK DENETİMİ: TEKSTİL
SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı**

Sıdıka Tuğçe AKÇAY

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Aslıcan KALFA TOPATEŞ

**Ocak 2022
DENİZLİ**

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Sıdika Tuğçe AKÇAY

ÖNSÖZ

Tez yazım sürecimde bana olan inancını hiç yitirmeyen sevgili ailem babam Ahmet Akçay, annem Huriye Akçay, kardeşim Şule Akçay'a ve bu süreçte beni cesaretlendirerek ilerlememi sağlayan yol arkadaşım Yaşar Özad'a teşekkür ederim.

Alan araştırmasının gerçekleştirilmesinde bana güvenerek emek sürecinde yaşadıkları deneyimleri benimle tereddüt etmeden paylaşan yanıtlayıcılara teşekkür ederim. Tez yazım sürecimin öncesinde ve tez sürecimde akademik bilgi birikimi ile yolumu aydınlatan bana olan desteğini ve güvenini her zaman hissettiren, çalışmamı kapsamlı bir şekilde değerlendirerek görüş ve önerilerini paylaşan danışman hocam Aslıcan Kalfa- Topateş'e değerli vaktini ve emeğini benden esirgemediği için özel olarak teşekkür ederim. Tez çalışmamı gerçekleştirirken yüksek lisans dönemimde kendisinden edindiğim bilgi birikimi ve akademik duruşun önemli bir yol gösterici olmasının yanı sıra bana eleştirel düşünebilme yeteneğini öğreten Hakan Topateş hocama saygılarımı sunar teşekkürü bir borç bilirim. Tez savunma jürimde yer alan Şenay Gökbayrak hocama tezime sunduğu katkılardan dolayı teşekkür ederim.

ÖZET

TOPLUMSAL CİNSİYET VE EMEK DENETİMİ: TEKSTİL SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

Öğrenci: AKÇAY, Sıdıka Tuğçe

Yüksek Lisans Tezi

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD

Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi Aslıcan KALFA – TOPATEŞ

Ocak 2022, V +143 sayfa

1980'li yıllarla birlikte üretim rejiminde bir dönüşüm gerçekleşerek Fordist üretim rejiminin katı formu, yerini esnekleşmenin ve küreselleşmenin hâkim olduğu Post-fordist çalışma biçimine bırakmış, buna koşut olarak uluslararası işbölümü ilkeleri çerçevesinde endüstrileşmiş güçlü merkez ülkeler emek-yoğun sanayi faaliyetlerini çevre ve yarı-çevre ülkelere taşımıştır. Üretim biçiminde yaşanan bu dönüşüm istihdam edilen işgücünün yapısına da yansımış, çevre ülkelerdeki ihracata dayalı üretim yapılan fabrikalar yeni uluslararası işbölümü koşullarında rekabet edebilmek için itaatkâr ve ucuz bir işgücü kaynağı olarak çoğunlukla kadın işgücü istihdam etme eğiliminde olmuştur. Bu tez çalışmasında ise patriarkal kapitalizmin, feminize bir nitelik taşıyan meslek olarak tekstil sektöründe çalışan kadınları nasıl itaatkâr ve ucuz bir işgücü haline getirdiği, kadın çalışanların toplumsal cinsiyet algılarına ve emek sürecinin denetiminde uygulanan stratejilere odaklanılarak incelenecektir.

Bu çalışmada araştırmanın öznesini kadınların oluşturması nedeniyle nitel araştırma yöntemlerinden biri olan feminist araştırma yöntemi kullanılması tercih edilerek Denizli'de ihracata dayalı üretim yapılan tekstil fabrikalarında çalışan 13 kadın işçiyle görüşülmüştür. Bu görüşmeler sonucunda işyerinde üretim sürecinde gerçekleştirilen denetim biçimlerinin kadınlar tarafından içselleştirilmesinin yanı sıra kadınların cinsiyetlerinden dolayı toplumsal arenada sürekli olarak denetim ve gözetim pratiklerine maruz kalmalarının üretim sürecinde izlenmelerini olağan karşılımlarına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kadın emeği, toplumsal cinsiyet, tekstil sektörü, emek denetimi

ABSTRACT**GENDER AND LABOUR CONTROL: EXAMPLE OF TEXTILE INDUSTRY**

Student's: AKÇAY, Sıdıka Tuğçe
Master Thesis

Department of Labour Economics and Industrial Relations
Adviser of Thesis: Assistant Professor Aslıcan KALFA – TOPATEŞ

January 2022, V + 143 pages

Along with the 1980s a revision took place in the mode of production, the rigid form of the Fordist production mode was replaced with Post-fordist working style dominated by flexibility and globalization. With this direction and information the industrialised core countries within the scope of international division of labour have moved their labour-intensive industrial activities to the periphery countries. The developments at the form of production have changed the structure of the employed work force. On the other hand, the export based factories in the periphery countries employed predominantly female labour force as a observant and cheap labour source in order to compete. In this thesis, it will be analyzed that how patriarchal capitalism as feminised profession makes women working in the textile industry an obedient and cheap workforce focusing on the gender perceptions of women workers and the strategies applied in labour control.

In this study, as the subject of the research was women, using feminist research method which is one of the qualitative methods was preferred and it was interviewed with 13 female workers who work in export based textile companies in Denizli. As a result of these interviews, it is encountered that the forms of control carried out in the production process in the workplace area internalized by women. It has been concluded that women's constant exposure to inspection and surveillance due to their gender causes them to consider it normal to be followed in the production process.

Key words: Women's labour, gender, textile industry, labour control

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları	4
1.1.1. Toplumsal Cinsiyet Olgusu	4
1.1.2. Ataerkil Sistem	7
1.1.3. Toplumsal Cinsiyetin İnşası.....	9
1.1.4. Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığı	12
1.2. Feminist Kuram ve Farklı Feminizm Yaklaşımları.....	18
1.2.1. Liberal Feminizm.....	20
1.2.2. Kültürel Feminizm.....	23
1.2.3. Radikal Feminizm.....	25
1.2.4. Marksist Feminizm	29
1.2.5. Sosyalist Feminizm.....	32
1.3. Emek Süreci Denetimi.....	36
1.3.1. Emek Denetimi Biçimleri	36
1.3.2. Emek Süreci Denetiminin Tarihsel Kökenleri.....	39
1.3.2.1. Kapitalizm Öncesinde Denetim Olgusu.....	39
1.3.2.2. Kapitalist Sistemde Denetim Olgusu	49
1.3.3. Toplumsal Cinsiyet ve Emek Denetimi	62

İKİNCİ BÖLÜM

TEKSTİL SEKTÖRÜ VE EMEĞİN FEMİNİZASYONU

2.1. Sanayi Kapitalizmi ve Tekstil Sektörü	66
2.2. Tarihsel Süreçte Kadın Emegi.....	68
2.2.1. Kadın İşgücü Arzını Biçimlendiren Etkenler	70
2.2.2. Mesleklerin Cinsiyete Göre Ayrıştırılmasının Temelleri	72
2.2.3. Kadınların Çalışmasıyla Özgürleşmeleri Arasındaki İlişki	74
2.3. Küreselleşme, Emegin Feminizasyonu ve Tekstil Sektörü	75

2.4. Türkiye’de İhracata Dayalı Büyüme Döneminde Kadın İşgücü ve Tekstil Sektörü.....	78
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUMSAL CİNSİYET VE EMEK DENETİMİ: TEKSTİL SEKTÖRÜ

ÖRNEĞİ

3.1.Araştırmanın Amacı ve Konusu	84
3.2. Araştırmanın Önemi ve Kısıtlılıklar	85
3.3. Araştırmanın Yöntemi	86
3.4. Araştırmanın Örneklemi ve Veri Toplama Teknikleri	87
3.5. Araştırmanın Bulguları	88
3.5.1. Sosyo-Demografik Bulgular	88
3.5.2. Çalışma Yaşamı ile İlgili Bulgular	88
3.5.2.1.Kadınların Çalışma Deneyimleri.....	89
3.5.2.2. Kadınların Çalışma Yaşamına Girme Süreçleri.....	90
3.5.2.3. Kadınların Çalışma Olgusunu Algılama Biçimleri	93
3.5.2.4. Çalışma Koşulları.....	98
3.5.2.5. İşyerinde Gerçekleştirilen Denetim Pratikleri.....	102
3.5.2.6. Çalışma Yaşamında Cinsiyete Dayalı Yatay Ayrımcılık.....	118
SONUÇ	122
KAYNAKÇA	126
EK: Görüşme Soruları	140
ÖZGEÇMİŞ	143

GİRİŞ

1973 yılında OPEC petrol krizinin ortaya çıkması ve Bretten Woods sisteminin çökmesiyle birlikte ekonomik yapının kendisini yeniden üretmesinde küreselleşme süreci bir reçete olarak sunulmuştur. Küreselleşme ile birlikte 1980'li yıllarda ülkeler arasındaki sınırlar muğlaklaşmış, uluslararası işbölümü ilkeleri üretim sisteminin yeniden yapılanmasında hâkim olmuştur. Altyapı kurumunda gerçekleşen bu değişimlere koşut olarak çevre ve yarı-çevre ülkelerdeki işçi sınıfını koruyucu mekanizmalar aşındırılmış ve çalışanlar güvencesiz bir şekilde küresel şirketlerin sömürüsüne hazır hale getirilmiştir. Kadın işçiler ise özellikle bu değişimlerden kapitalizm ile patriyarkanın ortaklaşa hareket edişi nedeniyle etkilenmiş ve erkek işçilere göre olumsuz koşullara daha fazla maruz bırakılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerdeki kadın işçilerin kendi ülkelerindeki erkek işçilere ve merkez ülkelerdeki kadın işçilere göre daha uysal bir işgücünü oluşturmalarının temelinde küresel şirketlerin ve kendi ülkelerindeki yerel şirketlerin kadınların toplumsal cinsiyet rolleri doğrultusunda ev kadını olarak kodlanmalarından yararlanmaları bulunmaktadır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerdeki işgücünün feminize bir karaktere sahip olarak manipüle edilebilen, ucuz bir işgücünün ortaya çıkması fabrikadaki yerel yönetimlerin emek sürecinin denetiminde toplumsal cinsiyetçi paradigmaları yeniden üretmeleriyle ilintilidir.

1980'li yıllardan sonra Türkiye'de de IMF ve Dünya Bankası önderliğinde ihracata dayalı dışa açılma politikaları uygulanmaya konulmuş, özellikle tekstil sektörü yeni uluslararası işbölümüne eklenme yarışında firmaların önemli yatırımlarda bulunduğu bir sektör olmuştur. Firmaların yatırımlarını tekstil sektörüne yönlentmelerindeki temel neden ise tekstil sektörünün emek-yoğun üretime dayalı bir yapıya sahip olması dolayısıyla teknolojik yeniliklere uyum sağlayamayan firmaların ülkelerinde bulunan ucuz emek cenneti sayesinde bu alanda başarıya ulaşarak artı-değer oranlarını arttırabilmeleri imkânını elde etmeleridir.

Kapitalist sistemin doğduğu andan itibaren emek süreci denetiminin ve yönetilmesinin işverenin artıktan daha fazla pay almasını sağlayan en önemli faktör olduğu bilinmektedir. Post-fordist üretim biçiminde kullanılan yeni yönetim teknikleri ve elektronik denetim vasıtasıyla emek sürecinde uygulanan denetimin işlevini arttırarak yaygınlaştığı ve gizilleştiği görülmektedir. Post-fordizmle birlikte uygulanan yeni yönetim teknikleri ve elektronik teknolojiler çalışanların denetimi içselleştirmesine yol

açarak kendilerinin olduğu kadar çalışma arkadaşlarının da gözetim pratiklerine maruz kalmasına neden olmuştur. Teknolojinin ve yönetim tekniklerinin gelişmesiyle birlikte çalışanların kendilerini ve iş arkadaşlarını disiplin pratiğine tabii tutması emek sürecinin denetiminin işverenle paylaşılarak üretim sürecinde işverenin sorumluluğunun azaltılmasıyla sonuçlanmıştır.

Kapitalist toplumda emek sürecinin denetimi işverenin kârını maksimize etmesinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Ancak 1980'li yıllardan sonra uluslararası işbölümüne eklenme çabası emek sürecinin denetimi üzerinde daha fazla durulmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ihracata dayalı üretim yapılan fabrikalarda çalışan kadın işçiler üzerinde uygulanan denetim biçimlerinin toplumsal cinsiyet ideolojisi aracılığıyla işlevselleştirilmesiyle karşılaşılmaktadır. Bu çalışma, ihracata dayalı üretim yapılan fabrikalardaki kadın işçilerin hangi etkenler altında ucuz ve itaatkâr bir işgücünü oluşturduklarını, toplumsal cinsiyet ve emek sürecinin denetimine ilişkin algıları çerçevesinde değerlendirmeyi hedeflemektedir. Araştırmanın temel iddiası, patriyarkal kapitalizmin kadınların toplumsal olarak ikincil statüde bulunuşlarından yararlanmak suretiyle üretim sürecinde toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üretmesidir. Başka bir ifadeyle toplumsal cinsiyet rolleri kadınlardan uysal, temiz, özverili, yetenekli olmalarını ve annelik pratiğini içselleştirmelerini beklemekte, patriyarkanın kadına atfettiği bu misyonlar ise fabrikada kadınların daha çalışkan ve itaatkâr bir işgücünü oluşturarak emeklerinin sömürülmelerine ve üretim sürecinde sürekli bir şekilde denetim-gözetim pratiklerine maruz kalmalarına yol açmaktadır. Bu iddialar temelinde araştırmada üç kısma odaklanılarak bir çözümleme yöntemine gidilmektedir. Çalışmanın birinci bölümünün ilk kısmı, toplumsal cinsiyet tartışmalarına ayrılmıştır. Bu bölümde toplumsal cinsiyet olgusu, ataerkil sistem, toplumsal cinsiyetin inşası, toplumsal cinsiyet ayrımcılığı kavramlarının üzerinde durulmakta son olarak ise toplumsal cinsiyet kavramının tözünü oluşturması dolayısıyla feminist kuramlara yer verilmektedir. Çalışmanın birinci bölümünün ikinci kısmında emek sürecinin denetimine odaklanılarak öncelikle emek sürecinde uygulanan denetim biçimleri açıklanmakta emek denetimi biçimlerinden sonra ise tarihsel süreç içerisinde denetim biçimlerinde yaşanan değişimler kapitalizm öncesinde denetim ve kapitalist sistemde denetim olmak üzere iki bölümde incelenmektedir. Emek sürecinin denetimi kısmının son bölümünde araştırmanın temel iddiasını oluşturan toplumsal cinsiyet ve emek denetimi bölümüne yer verilmektedir. İkinci bölümü tarihsel konjunktürde kadın

emeğinin aldığı yeni biçimler ve ekonomide yaşanan gelişmelere koşut olarak tekstil sektöründe yaşanan değişimler oluşturmaktadır. Araştırmanın üçüncü bölümünde toplumsal cinsiyet ve çalışma ekseninde kadınların ihracat fabrikalarında ucuz ve itaatkâr bir emek gücü olarak kullanılmasına ve denetlenmesine dair alan araştırması bulguları değerlendirilmektedir. Alan araştırmasında ilk olarak ihracata dayalı üretim yapılan fabrikalarda çalışan kadın işçilerin sosyo-demografik bulguları yer almaktadır. Sosyo-demografik verilerden sonra kadın işçilerin çalışma yaşamı ile ilgili bulguları, çalışma deneyimleri, çalışma yaşamına girme süreçleri ve çalışma olgusunu algılama biçimlerine odaklanılarak incelenmektedir. Kadın işçilerin çalıştıkları fabrikalardaki çalışma koşullarının küresel fabrikalardaki çalışma koşullarıyla benzerlik taşıyıp taşımadığı inceleme alanına alınarak çalışma koşulları, elde ettikleri ücret ve ücretin kullanım alanı ve işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemlerinden yoksunluk bölümlerine yer verilmiştir. Araştırmanın temel iddiasını oluşturan küresel fabrikalarda çalışan kadın işçilerin uysal bir işgücünü oluşturmaları gerçekliğine koşut olarak işyerinde gerçekleştirilen denetim pratikleri ele alınmıştır. İşyerinde gerçekleştirilen denetim biçimleri işverenin işçiler üzerindeki denetimi, otorite figürü olarak ustanın denetimi, işçilerin birbirleri üzerinde kurdukları denetim ve işçilerin öz-denetim biçimleri kurması olarak dört başlık altında sınıflandırılmıştır. Alan araştırmasının son bölümünde literatürde sıkça belirtilen tekstil sektöründe cinsiyete dayalı yatay bir ayırım olduğu tezinin, bu çalışma özelinde de geçerliliğini koruyup korumadığını inceleyebilmek amacıyla çalışma yaşamında cinsiyete dayalı yatay ayrımcılık bölümüne yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları

Kadınların ve erkeklerin toplumsal hiyerarşideki konumları, sahip oldukları karakter özellikleri ve davranış biçimlerinin farklılaşmasının temelinde eril ve dişil olarak doğmuş olmaları mı bulunmaktadır? Salt biyolojik özelliklerimiz toplumsal sistemdeki statümüzü, hislerimizi, zekâmızı, ahlakımızı, görüşlerimizi, becerilerimizi, karakterimizi ve nihayetinde de bugün kim olduğumuzu tayin edebilir mi? Elbette kadınların ve erkeklerin toplumsal cinsiyet hiyerarşisindeki konumlanışlarının farklılıkları, esas olarak ataerkil sistemin ürettiği, rasyonaliteden uzak, yapay bir ayrımdır. Ancak bu soruların cevaplandırılabilmesi öncelikli olarak cinsiyetin ve toplumsal cinsiyetin ne anlama geldiğinin ve gelmediğinin doğru bir şekilde anlamlandırılmasını gerektirmektedir.

1.1.1. Toplumsal Cinsiyet Olgusu

Cinsiyet, bireylerin doğuştan sahip olduğu biyolojik bir özellikken toplumsal cinsiyet ise toplum tarafından biyolojik cinsiyete yüklenen anlamlarla biçimlendirilmiş bir olgudur (Hartmann, 2016: 176). Toplumsal cinsiyet kavramının ilk ortaya çıkışına bakıldığı zaman 14. yüzyıl gibi bir dönemde kelime kökeninin cinsiyetini vurgulamak, diğer bir ifadeyle bir kelimenin gramer olarak eril ya da dişil olduğunun belirtilmesi amacıyla kavramın kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde kullanılan anlamıyla toplumsal cinsiyet kavramına 1898 yılında ilk değinen Charlotte Perkins Gilman bu kavramı "*aşırı cins ayrımı*" olarak kavramsallaştırarak biyolojik cinsiyetimiz ile toplum tarafından biyolojik cinsiyetimize atfedilen özelliklerimiz arasında bir özdeşlik kurulamayacağını belirtmektedir (Ritzer, 2012: 315). Ancak tam olarak toplumsal cinsiyet kelimesinin Anne Oakley tarafından kullanıldığı bilinmekte olup Oakley aynı zamanda toplumsal cinsiyet ile cinsiyet arasındaki ayrımın net bir şekilde belirtilmesi bakımından da feminist literatüre önemli bir katkıda bulunmaktadır. Oakley, cinsiyeti, hormonlar, cinsel organlar dolayısıyla biyolojik özellikler bağlamında ele alırken toplumsal cinsiyetin ise nesnel bir gerçeklik değil psikolojik ve sosyolojik bir olgu olduğu üzerinde durmaktadır (Oakley, 1972'den akt; Mies, 2019: 71). Cinsiyet (sex), bedensel olana işaret ederek, bireylerin sahip olduğu üreme organlarının, kromozom sayılarının, hormonal durumlarının dolayısıyla anatomik ve fiziksel özelliklerinin farklılığına vurgu

yapmaktadır. Toplumsal cinsiyet (gender) ise dişi ve erkeğe toplumsal ve kültürel olarak belirli stereotipler atfedilerek inşa edilen kadınlık ve erkekliği tanımlamaktadır (Giddens, 2012: 505).

Butler (2018: 51-53), cinsiyetler arasındaki ayrıma diğer bir ifadeyle cinsiyetlerin anatomik yapısına bakılarak bir bedeni kadın ya da erkek olarak nitelendirmeye karşı çıkmaktadır. Bireylerin kadın veya erkek olarak bedensel olana işaret eder şekilde nitelendirilmesinin toplumsal cinsiyetin önünü açtığını ve cinsiyetçi pratikler için alan yarattığını belirterek her şeyden önce toplumsal cinsiyetin değil biyolojik cinsiyetlerin bireyleri kuşatarak toplum içindeki konumlarını, statülerini, davranış pratiklerini etkilediğini ileri sürmektedir. Bir kadın bedenindeki birey, toplumsal olarak atfedilen kadınlığa uymayabileceği gibi bir erkek bedenindeki birey de toplumun inşa ettiği erkeklik kalıp yargılarına uymayabilir. Butler (2018: 20), tarihsel süreç içerisinde cinsiyetin nasıl inşa edildiğini ise “performatif kavramına” başvurarak açıklamaktadır. Performatif kavramı, bedene kültürel süreç içinde birtakım özelliklerin atfedildiğini, bireylerin de kadınlık ve erkeklik için tayin edilen bu özellikleri sanki içsel bir edimmiş gibi beklentilere karşılık verecek şekilde eyleme dönüştürerek doğallaştırmaları anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kültürel olarak bedenden beklenen edimlerin vücut hareketleri, tavırlar, davranışlar, arzular gibi tekrarlanması ve bir ritüel haline gelmesi bireylere cinsel kimlik atanmasının diğer bir ifadeyle cinsiyetlerin inşa edilmesinin nedenini oluşturmakta, bu durum ise heteroseksüelizmin statükosunu koruyucu bir işleve sahip olmaktadır. Görüldüğü üzere diğer feminist kuramcılarının aksine Butler esas olarak toplumsal cinsiyetin değil cinsiyetin yapaylığını ve performatif edimler sonucunda cinsiyetin kurulduğunu göstermekte, değindiği bu konu itibariyle de feminist literatüre paradigmatik bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Beauvoir (1976: 263) ise “kadın doğulmaz, kadın olunur” derken asıl olarak dişil olana toplum tarafından bazı niteliklerin yüklenmesiyle birlikte kadınlığın kültürel inşasından bahsetmektedir. Kadınlık, doğuştan getirilen birtakım özellikler dizgesiyle değil, toplumsal olarak öğrenilen davranış pratikleriyle kazanılmaktadır. Bu nedenledir ki tarih boyunca kadın salt toplumun onu konuşlandığı yerde duragelmiş ve kültürel değişimlere koşturarak farklı rollere bürünmüştür. Elbette ki “kadın doğulmaz kadın olunur” sözünün yansıtmak istediği temel düşünce daha sonra toplumsal cinsiyet olarak adlandırılacak kavramdır. Beauvoir, her ne kadar toplumsal cinsiyet kelimesini kullanmasa da asıl olarak toplumsal cinsiyet kelimesinin belirttiği anlama karşılık gelecek

şekilde bedenin tarihsel ve kültürel süreç içerisinde cinsiyet kazandığı fikrini ortaya atarak cinsiyet ile toplumsal cinsiyet ayrımını vurgulamaktadır. Beauvoir'ın bu cümlesi ise daha sonra ikinci dalga feminizm ile ortaya çıkacak toplumsal cinsiyet tartışmalarının nirengi noktasını oluşturmuştur (Direk, 2009: 12-13). Toplumsal cinsiyet, toplumun kültürünün ve tarihinin bir yansıması olarak görülmekte ve böylelikle inşa edilen kadınlık ve erkeklik aynı zamanda toplumun düşünce yapısına ve beklentisine karşılık gelmektedir (Günindi-Ersöz, 2016: 20). Toplum erkeği rasyonalite, akıl, rekabetçilik, olgunluk, saldırganlık, otorite, güç, iktidar ve piyasa içi ilişkilerle özdeşleştirirken, kadını ise doğa, duygusallık, hassaslık, kırılabilirlik ve annelikle özdeşleştirmekte ve cinsiyetlerin ideal formunu bu bağlamda belirlemektedir (Kümbetoğlu, 2016: 50). Bütün kültürlerle özgü olan kadının ve erkeğin iki ayrı kutbu oluşturması, değersiz olan her şeyi dışıya atfederken değerli olan her şeyi ise erkekle ilişkilendirmiştir (Adler, 2019: 13). Toplumsal bir özne olarak erkekliğin inşası ancak nesne konumunda toplumsal düzende kendisine yer bulabilen kadınların varlığıyla mümkün olabilmiş dolayısıyla erkeklik, biyolojik açıdan erkekten farklı olan kadın sayesinde ideal bir forma ulaşarak norm haline gelmiştir. İdeal olanın anlamı erkekler tarafından belirlendiği için kadınlar bu sistemde bir anormallik teşkil etmektedir (Rowbotham, 1998: 61). Beauvoir'ın (1976: 18) da belirttiği gibi kadın, erkeklerin tanımladığı ve bu nedenle de erkeklerin özne haline geldiği bir dünyada ancak "öteki cins" olarak var olabilmektedir.

Feminist kuramcılar tarafından toplumsal cinsiyetin tarihsel olarak inşa edilen kültürel bir süreç olduğu ve bu nedenle de dinamik bir yapı içinde bulunduğu iddia edilmektedir (Ramazanoğlu, 1998: 39). Bu iddia tarihsel süreç içinde gerçekleşen gelişmelerle de açıklanabilmektedir. Her ne kadar kadınlar ataerkil toplum yapısı içinde ikincil bir konumda tutularak kadınsı olarak atfedilen rollerle ilişkilendirilse de örneğin Endüstri Devrimi yıllarında genel olarak erkeklerin yoğunlaştığı sektörlerde ağır ve tehlikeli işlerde çalışabilmektedir. Ancak burjuva kültürüne bakıldığında zaman kadınların salt ev içi alana özgü özelliklerinin yüceltildiği kırılabilir kadın formu dikkat çekmektedir. Bu nedenle tarihsel arenada kadınların toplumsal sistemin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde idealize edildiği, toplumun yararına olacak şekilde kimi zaman güçlü, kuvvetli kadın formu kimi zaman ise sadece annelik nosyonu ve özel alandaki işlerle ilişkilendirilen kadın formu göze çarpmaktadır (Connell, 1998: 321-322). Dolayısıyla tarihsel olarak içinde bulunulan dönemin ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde oluşturulmuş kadın formları toplumsal cinsiyetin atfettiği rollerin yapay bir şekilde inşa edildiğini ve

bu nedenle değişime açık olduğunu göstermektedir. Ancak kadın olmanın anlamı kültürel, sınıfsal, ırksal, dönemsel farklılıklara her ne kadar açık olsa da her dönemde kadın ve erkek arasındaki ayırım belirgindir (Dökmen, 2018: 109).

1.1.2. Ataerkil Sistem

Bireylerin fizyolojik farklılıkları topluma bu farklılıkların birini diğeri uğruna sömürebilir özellikler atfedecek şekilde nitelendirmesinde geniş bir hareket alanı sunmuştur ki bunu da "doğallaştırma" adı altında yaparak bedensel farklılıklara adeta kanıt oluşturabilmiş ve ataerkil sistemin evrensel olarak işlerlik kazanmasına olanak sağlamıştır (Millett, 2018: 103-104). Ancak kadına ve erkeğe atfedilen rollerin biyolojik farklılığın bir sonucu olduğu iddia edilse de sistem aslında kadınları, sınıfsal konumundan, ırkından, yaşından, eğitim seviyesinden bağımsız bir şekilde sömürü sisteminin odak noktasına taşımakta ve bunu yaparken de her koşulda erkeklere daha geniş bir alan yaratmak uğruna, kadınları "madun" konumuna sürüklemektedir. Eril tahakkümün işlevselliğini arttıran bu cinsiyetçi hegemonya ancak ataerkil bir toplum yapısında kendisine hareket alanı bulabilmektedir. Ataerkil sistem, salt bir cinsin diğerinin karşısında imtiyazlı olması veya bir cinsin diğer cinse üstünlüğünü içermesinin yanı sıra bu üstünlüğü korumak ve sistematikleştirmek için altyapı ve üstyapı kurumlarına sızarak egemenliğini sürdürmek üzerine kuruludur (Michel, 1984: 18).

Ataerki/patriyarka*¹ kelimesinin anlamına bakıldığı zaman aileyi temel alan bir açıklamaya gidilerek doğan her bir çocuğun babanın soyuna ait olduğu, kadının da erkeğin himayesinde bulunduğu dolayısıyla kadınların ve çocukların üzerinde erkeğin hak sahibi olduğu bir toplumsal sistemi işaret eder şekilde kavramın tanımlandığı görülmektedir (Rosenthal ve Yudin, 1972: 39). Dolayısıyla "ataerki", toplumun en küçük yapıtaşısı olan ailedeki ilişkileri belirtmektedir. Ancak bilindiği üzere ataerkil toplum, aile de dâhil, toplumsal sistemdeki bütün yapılara sirayet ederek toplumsal sistemde iktidara sahip olan erkek üstünlüğü anlamına gelmektedir (Hırata vd., 2015: 91-92). Ataerki, kültürlerarası pek farklılık içermeyen, cinsiyetleri belirli stereotiplerle kısıtlayarak, bu nitelikleri doğallaştırarak kurumsallaştıran ve belirli bir cinse özgü sistematik bir şekilde

¹ Yunanca bir kelime olan *patriyarka*'nın kökenine bakıldığı zaman *pater* (baba) ve *archie* (köken/komutanlık) olan iki sözcük karşımıza çıkmaktadır. *Archie* kelimesi aynı zamanda otoriteye karşılık gelmektedir. Patriyarka kelimesinin tam anlamı ise baba otoritesi olarak çevrilmektedir (Hırata vd., 2015: 245-246).

uygulanan ayrımcılık pratiklerini içeren dinamik bir toplumsal sistemdir. Patriyarka kavramı Walby'e (2016: 39) göre erkek cinsinin kadın cinsi üzerinde bir üstünlük ve otorite kurmasının toplumsal yapıların temeline içkin olması nedeniyle kadınların eşitsiz ilişkilerle karşı karşıya kalmasına yol açan bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Millett (2018: 47-48) de Walby'nin çözümlemesine yakın bir yaklaşımda bulunarak toplumsal sistemi oluşturan kurumların her birinde erkeklerin bütünlüklü bir şekilde kadınları tahakküm altına almalarını ataerkil sistemi açıklamak üzere kullanmıştır. Millett aynı zamanda ataerkil sistemin hiyerarşik yapısına da dikkat çekerek kadınların erkeklerin tahakkümü altında olmasının yanı sıra erkeklerin de kendi içinde yaş farkına göre birbirlerinin egemenliği altında bulunduğunu ifade etmektedir.

Bir üstyapı kurumu olarak ele alınabilen patriyarka, toplumdaki bütün yapılara sirayet eden, erkeklerin kadınlar üzerinde kurdukları iktidar biçimi ve sömürü mekanizması aracılığıyla işlevselliğe sahip olan sınıfsal konum ya da ırkla ilişkilendirilmeksizin erkeklerin birbirlerinin çıkarlarını, kadınların çıkarlarını yadsıyarak gözettiği bir toplumsal yapıdır (Hartmann, 2016: 174). Connell (1998: 139) da ataerkinin topluma içkin olduğunu belirtmekte ve toplumsal sistemin işleyişi için gerekli olan üç temel toplumsal cinsiyet yapısının bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu yapıların; emek, iktidar ve duygusal ilişkiler alanlarına içkin olduğunu, emek, iktidar ve duygusal ilişkilerin birbirinden çok farklı olarak görülse de her birinin birbirini derinden etkilediğini ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini yeniden üretmeleri gerekçesiyle patriyarkal iktidarın sağlamlaştırılmasında bir etki taşıdığını belirtmektedir. Connell'ın toplumsal cinsiyet ilişkilerinin mihenk taşları olarak belirttiği bu yapıların hem kamusal alandaki ilişkileri kapsamaları hem de özel/mahrem ilişkileri içermesi nedeniyle toplumsal sistemin tümüne nüfuz ettiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Walby, (2016: 276) patriyarkanın, kamusal patriyarka ve özel patriyarka olarak kadınları iki biçimde etkilediğini ileri sürmektedir. Buna göre özel patriyarka, kadının ev içinde eşi ya da babası tarafından denetleyici ve kısıtlayıcı pratiklere maruz kalması şeklinde dışlayıcı bir özellik taşıırken, kamusal patriyarkaysa evin dışındaki kurumlarda kadınların bu alanlara girmesine engel olmak için uygulanan yıldırma pratikleri veya ayrımcı yapıyla ilişkilendirilmektedir. Ancak kamusal patriyarka salt kadınları dışlayıcı pratiklere maruz bırakarak eşitsiz ilişkiler kurmamakta aynı zamanda kadınları kamusal alana dâhil eder görünerek de ayrımcılık yapabilmektedir. Cinsiyet eşitsizliğine ilişkin salt kamusal-özel alan ayrımını nicel verilerle dikkate almak rasyonel sonuçlara

ulaşılmasını engellemektedir. Özellikle kadınların kamusal alandaki görünürlükleri daha eşit bir toplumsal sistem analizi vermediği için önemli olan bu görünürlüğün nitel olarak taşıdığı anlamdır (Sancar, 2017: 27). Biyolojik olan değiştirilemediği için toplumsal olanın da bu değiştirilemezliğin içine sızarak işlerliğini arttırdığını ve bu işleyişe bir kanıt oluşturduğunu söylemek mümkündür. İşgücü piyasaları açısından bu değiştirilemezlik işbölümüyle perçinlenmektedir ki bu da toplumsal düzeni sağlamlaştırmanın ön koşulu olarak işgücü piyasasında cinsiyetlere göre bir tabakalaşmayı meydana getirmektedir (2017: 23-24). Toplumsal işbölümünün oluşturduğu bir diğer alan ise hane içi alana tekabül etmektedir. Toplumsal cinsiyete dayanan işbölümü biyolojik determinist*² bir tuzağa düşülerek kadınların doğaları gereği sabırlı, itaatkâr, ailesi için her şeyi yapmaya hazır ve sevgi dolu bir yapıya sahip oluşları adı altında gerçekleşerek kadınları, ev işleri ve çocukların yetiştirilmesiyle ilgili görevlerle yükümlü kılmaktadır. Erkekler ise güçlü ve rekabetçi özelliklerinin karşılığını kamusal alanda sahip olduğu mesleğiyle almakta ve piyasa içi ilişkilerle ilgili sorumluluklara tabi tutulmaktadırlar. Böylelikle kamusal alan eril olanla özdeşleşmişken; özel alan ise mahremiyet ve duygusal ilişki ağlarına dayanan dişil olanla örülü hale gelmektedir (Dökmen, 2018: 104).

1.1.3. Toplumsal Cinsiyetin İnşası

Toplumsal cinsiyet bireylerin biyolojik cinsiyetleri gibi doğuştan sahip oldukları özellikler değil tarihsel olarak inşa edilen ve dolayısıyla da öğrenilen bir süreçtir (Connell, 1998: 189). Ataerkil toplumlarda oluşturulan kadın ve erkek kimliğinin inşası, kadınları erkeklere göre ikincil bir konuma yerleştirmektedir. Ancak böyle bir toplumsal düzen biçiminin inşası egemen sınıfın, diğer bir deyişle "erkeklerin" perspektifinde geliştirilerek doğal olarak sunulmaktadır. Dolayısıyla cinsiyetler hakkında belirlenen kimlik göreceli ve erkeklerin yararına olacak şekilde bir düzenleme biçimini ifade etmektedir (Millett, 2018: 83-84).

Toplumun biyolojik farklılığa kültürel özellikler atfetmesiyle kadına ve erkeğe uygun toplumsal cinsiyet stereotipleri atanmaktadır. Bireylere yüklenen bu stereotipler cinsiyetle doğrudan bağlantılı şekilde herhangi bir geçişe izin verilmeksizin iki farklı grup oluşturmak üzerine kuruludur (Hırata vd., 2015: 77-78). Feminist yazında toplumsal cinsiyet ideolojisinin yeniden üretilmesinin nasıl gerçekleştiğine özel olarak dikkat

² "Biyolojik determinizm", bireylerin davranış pratiklerinin kökeni olarak biyolojiyi temel alan bir yaklaşımdır (Ramazanoğlu, 1998: 51).

çekilmiştir. Toplumsal cinsiyet rollerinin kazanılması alanında yapılan çalışmalar çocukların içinde buldukları sistemi daha kolay anlayabilmek için basitleştirilmiş ayrımlar üzerinde odaklandıklarını ortaya çıkarmıştır. Buna göre toplumsal sistemin sürekli bir şekilde her alanda kadın ve erkeği çeşitli işaretlerle ayrıştırmalarına çocuklar kolaylıkla uyum sağlayabilmekte ve bu şekilde bireyler arasında cinsiyetlere göre bir kategori geliştirmektedir (Fine, 2020: 236-237).

Toplumsal cinsiyet ideolojisinin çocuğun toplumsal alanla ilk karşılaştığı yer olarak hane içinde yaratıldığı ifade edilmekte, bu nedenle de çocukların aile bireylerinin davranışlarını rol-model alarak toplumsal cinsiyet ideolojisinin kuşaktan kuşağa aktarıldığına ilişkin tanımlamalar yapılmaktadır (Donovan, 2005: 162). Çocuklar toplum tarafından kadın ve erkeğe bahsedilen özellikleri aile içinde anneleri ve babaları vasıtasıyla öğrenmekle birlikte burada özellikle dikkat çekilen ebeveyn ev içinde bulunan ve çocuğu yetiştiren olarak "annedir". Dolayısıyla kadının toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde üstlendiği rol babaya göre farklılaşmakta ve önem arz etmektedir. Ataerkil toplum yapısı içinde toplumsal cinsiyet hiyerarşisine göre daha alt konumda bulunan kadın tarafından yetiştirilen çocuklar da kadının erkeğe göre ikincil bir konumda bulunmasını ve bu şekilde kendi cinsiyet rolünün toplumsal anlamını öğrenmiş olmaktadır (Hartmann, 2016: 175). Çocuklar aile içindeki cinsiyete dayalı hiyerarşiyi öğrenirken annenin salt ev içi alanda bulunuşu ve babanın işgücü piyasasına girerek kamusal dünyayla ilişki içinde oluşundan hareketle kadınların ve erkeklerin toplumsal sistemde farklı rolleri olduğunu kavramaktadır. Çocuklar, toplumsal hiyerarşide erkeklerin kadınlardan üstün bir konumda olmalarını ise annelerinin kendileriyle kurduğu ilişkilerde algılamaktadır. Bu ilişkilerde annenin, çocuklarına babanın otoritesini her zaman hatırlatıyor oluşu kız çocuklarının babalarını Tanrısallaştırmasına, erkek çocuklarının ise ileride babaları gibi bir üstünlüğe erişecekleri fikrine yol açmakta ve toplumsal cinsiyet kalıp yargılarını bu şekilde kazanmaktadırlar (Beauvoir, 1976: 287-288).

Çocukların yetiştirilmesinde ebeveynlerin kız çocuklarına korumacı davranması, kız çocuklarının denetim-gözetim pratiklerine daha fazla maruz kalmalarına neden olurken erkek çocuklarıysa geniş bir hareket alanına sahip olarak yetiştirilmektedirler. (Kümbetoğlu, 2016: 46). Ancak erkek çocukları her ne kadar kız çocuklarına göre denetimden muaf tutuluyormuş gibi gözükseler de erkek çocukları üzerindeki denetim de toplumsal cinsiyet kalıplarının dışına çıkıldığında diğer bir ifadeyle kız çocuklarına özgü

olarak belirlenen alanlara girdikleri zaman kendini göstermektedir. Ebeveynler söz konusu erkek çocuğu olduğu zaman toplumsal cinsiyet rollerinin aşınmaması için özenli bir şekilde davranarak çocuklarının davranışlarını, oynadıkları oyunları ve oyuncaklarını denetlemektedirler (Fine, 2020: 228-229). Bu noktada ebeveynlerin çocuklar üzerindeki otoritesinin çocuklarının cinsiyetleriyle doğrudan bir bağlantı içinde olduğunu söylemek mümkündür. Ebeveynler çocuklarının saldırganlığı konusunda da toplumsal cinsiyet dikotomisi içerisinde farklı davranış pratikleri geliştirmektedir. Toplumsal sistem erkek çocuklara saldırganlıklarını dışa yansıtma olanağı tanınırken kız çocuklarına ise uysal olmalarını salık vermektedir. Ancak çocuğun toplumsallaştırılması sürecinde uygulanan bu ayrımcı pratikler görmezden gelinerek erkeklerin saldırganlığının nedeninin sahip olduğu hormonlarla ilişkisi kurularak yorumlar yapılmaktadır. Dolayısıyla toplum erkek ve kız çocuğunu ataerkil sistemin normlarına göre yetiştirdikten sonra kadın ve erkeklerin doğası gereği bu özellikleri taşıdığına inanılmasını beklemektedir (Millett, 2018: 57). Toplumun kadın ve erkekten beklentileri çocukların yaşamları boyunca verecekleri bütün kararları etkilemekte ve en önemlisi de mesleklerini cinsiyetçi hegemonyadan bağımsız bir şekilde tercih edememelerine yol açmaktadır. Erkek çocuklarından beklenen meslekler daha çok mühendis, polis gibi daha aktif rol alacakları meslekler olmaktadır, kız çocuklarının ise duygusal yönü ağır basan hizmetler sektöründe yer almaları beklenilmekte, hemşirelik ve öğretmenlik gibi meslekler kız çocukları için ön plana çıkarılmaktadır (Dökmen, 2018: 24).

Toplumsal cinsiyet kalıplarının temellerinin atıldığı ve oluşturulan bu stereotiplerin içselleştirildiği yer "aile" olsa da öğrenilen cinsiyet rollerinin pekiştirilmesi için eğitim, arkadaş grupları, işgücü piyasası, kitle iletişim araçları gibi toplumsal araçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Toplumsal araçlar, cinsiyet rollerinin gündelik pratiklere dönüştürülerek toplumsallaştırılmasında mihenk taşı olmaktadır. Aile ve diğer toplumsal kurumlar aracılığıyla pekiştirilen cinsiyet normları sayesinde çocuk toplumsal cinsiyet kimliğini öğrenmektedir (Connell, 1998: 255). Patriyarkanın içine sızdığı bu yapılar kız ve erkek çocuklarını belirli kalıplara sıkıştırmaktadır. Toplumun belirlediği alanların dışına çıkıldığında, diğer bir ifadeyle bireyler toplumsal sistemin işleyişini aksattığı zaman ötekileştirme pratiklerine maruz kalarak cezalandırılmakta ve toplumsal alana tekrar davet edilmektedir. İdeal forma yaklaşan bireyler ise topluma içerilerek ödüllendirilmekte ve bu şekilde cinsiyet pratiklerinin inşası devam etmektedir (Giddens, 2012: 507). Çocuklar hangi davranışın cezayla hangisinin ödülle sonuçlanacağını kendi

davranış pratiklerinin sonucunda öğrenebileceği gibi aynı zamanda kendi cinsiyetinden olan diğer bireyleri gözlemlene yoluyla da cinsiyetine uygun düşen davranış-pratiklerini geliştirebilmektedir (Dökmen, 2018: 60-61). Kimi zamansa toplumsal cinsiyet rollerinin bilinçsiz bir şekilde içselleştirilmesi söz konusu olmaktadır. Bu içselleştirme toplumun beklentilerine göre şekillenmektedir. Örneğin kadınların nazik, kibar, kırılğan kişilik özellikleri taşıması toplumsal sistem tarafından istenildiği için kadınlar kendini naif ve kırılğan olarak kodlayabilmektedir (Butler, 2018: 20).

Toplumsal sistem bir yandan toplumsal özellikler atfederek ve cinsler üzerinde denetim mekanizması oluşturarak dişil ve eril olanı toplumsallaştırmakta ve kadınlık-erkeklik imgeleri ortaya çıkarmakta, diğer yandan ise cinsiyetlerin norm haline gelen niteliklerinin toplumsal ilişkileri belirlemede yapı taşı olarak görülmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet hem toplum tarafından inşa edilen bir süreç hem de toplumsal sistemin görünümünü belirleyen bir nirengi noktası olmaktadır. Son tahlilde, karşıtlıklar üzerine kurulmuş bir toplumsal cinsiyet dikotomisi değil karşılıklı çıkarlar üzerine kurulmuş bir dünya tasavvuru yapılması gerekmektedir. Karşıtlıkların uyumu olarak empoze edilen bir sistem olan toplumsal cinsiyet düzeni, farklılıkların yüceltilmesiyle ataerkinin yeniden üretimini sağlayan bir inşa pratiğine dönüşmektedir (Tutal-Cheviron, 2016: 141). Kadınlık ve erkeklığı dikotomik bir bağlamda ele almak biyolojik determinizm tuzağına düşülmeksizin gerçekleştirilememektedir. Bu nedenle her bir birey için var olabilecek androjen kişilik yapısıyla cinsiyetleri düşünmek toplumsal cinsiyet kalıplarına karşı büyük bir savunma duvarı yaratmaktadır.

1.1.4. Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığı

Ayrımcılık bireyin ırk, din, etnik köken, cinsiyet gibi sahip olduğu bir özelliği nedeniyle toplumdaki diğer bireylerle eşit şekilde kaynaklara erişemeyerek vatandaşlık haklarını kullanamamasıdır (Kılıç, 2000: 4). Ayrımcı pratiklerin temelinde bireylerin içinde yer aldığı sosyo-kültürel çevre tarafından edindiği stereotipler ve önyargılar bulunmaktadır (Dökmen, 2018: 101). Bireylerin çalışma hayatında ırk, cinsiyet, din ve siyasal inanç konularında ayrımcı pratiklere maruz kalmaması uluslararası sözleşmelerle de desteklenerek ayrımcılığın önlenmesi amaçlanmaktadır. Buna göre Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün 8 temel sözleşmesinden biri olan ve Türkiye'nin de taraf

olduğu 111 sayılı Ayrımcılık Yasağı Sözleşmesi'ne³ taraf ülkeler, ayrımcılıkla mücadele etmeyi taahhüt ederek çalışma yaşamında ayrımcılığın önlenmesi konusunda düzenlemeler yapmakla yükümlü tutulmuşlardır.

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığı salt kadın olmaktan dolayı ayrımcılık pratiklerine maruz kalmak olarak yorumlanmaktadır (Bora, 2011: 3). Cinsiyet ayrımcılığını daha özel bir şekilde ifade etmek gerekirse kadınların, toplumsal kaynaklara erişimde ve sunulan hizmetlerden yararlanmada güçlük yaşamaları, fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmaları, işgücü piyasasında ve siyasi alanda erkeklerle eşit şekilde rekabet edememeleri olarak açıklanabilir (Demirbilek, 2007: 14). Kadınların cinsiyet ayrımcılığına maruz kalması farklı şekillerde tezahür edebilmektedir. Gelişmiş ülkelerde kadınlara uygulanan ayrımcı pratiklerle daha çok işgücü piyasasında karşılaşılmaktadır. İşe girişlerde kadın olmaktan dolayı tercih edilmeme, eşit işe eşit ücret alamama ve şirketin üst düzeylerine doğru gidildikçe karşılaşılan cam tavan engeli bu ayrımcı pratiklere örnek olarak verilebilmektedir. Gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerdeyse cinsiyete dayalı ayrımcılık problematik bir yapıda bulunarak kendisini daha çok fiziksel şiddet ve eğitim imkânına sahip olamama şeklinde göstermektedir (2007: 25).

Ayrımcı pratiklerin iki şekilde tezahür ettiği bilinmektedir. Buna göre ilk olarak doğrudan ayrımcılık biçimi açıklanmalıdır. Doğrudan ayrımcılıkta kişi nesnel bir nedene dayanmaksızın ırkından, yaşından, cinsiyetinden, dini inancından dolayısıyla sahip olduğu bir özelliği doğrultusunda diğer bireylerden farklı bir muameleyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu davranış biçimleri aynı çalışma koşullarına sahip bireylerin ücretlerinde görülen eşitsizlik olarak kendisini göstermektedir. Doğrudan ayrımcılık özellikle cinsiyetler arasındaki ücret uçurumunda belirgin bir rol oynamaktadır (Kaya, 2017: 557). Dolaylı ayrımcılık ise objektif olarak görülen bir politikanın ya da kanunun uygulandıktan sonra diğer bireylerin aksine kişiyi herhangi bir kişisel özelliğinden dolayı eşitsiz ilişkilere maruz bırakarak mağduriyet yaşamasına neden olmaktadır (Brander vd., 2008: 332). Dolaylı ayrımcılığın kadınlar üzerindeki etkisine bakıldığı zaman işgücü piyasasında kadınların düşük statülü ve düşük ücretli işlerde istihdam edilmeleriyle karşılaşılmaktadır. Bu ayrımcılığın temelinde ise eğitim hayatında kız çocuklarının özel

³ ILO'nun Ayrımcılık yasağına ilişkin temel sözleşmesi için bkz. https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377273/lang--tr/index.htm (05.06.2021)

gereksinimlerinin göz ardı edilerek alınan cinsiyet körü politikalar bulunmaktadır (Şenses, 2017: 178).

Kadınların işgücü piyasasında eşitsiz ilişkilerle karşılaşmasına neden olan ayrımcılık pratiklerine bakıldığında işgücü piyasalarındaki patriyarkal mekanizmaların iki temel yaklaşım üzerinden açıklandığı görülmektedir. Bu mekanizmalardan ilki olan dışlama stratejisi diğer bir deyişle yatay ayrımcılık, işgücü piyasalarının tamamen kadınlara kapatılması ya da kadınların sadece belirli işlere girmelerine neden olan bir mekanizma işlevi görmekteyken, iş ayrımı diğer bir ifadeyle dikey ayrımcılık ise işgücü piyasasında kadınların erkeklere göre daha düşük statülü ve düşük ücretli işlerde istihdam edilmesi anlamına gelmektedir (Walby, 2016: 89). Kadınların istihdamdaki durumları, işe başlangıçlarından işten çıkarılmalarına kadar eril tahakküm tarafından kuşatılmış olduklarını ve erkeklere kıyasla daha dezavantajlı bir noktada konumlandıklarını göstermektedir. Kadınların işgücü piyasasında karşı karşıya kaldığı dezavantajlı durumları yakından incelemek gerekirse işe alım sürecinde salt kadın olmalarından dolayı istihdam edilmemeleri, aynı işi yapmalarına rağmen erkeklerle eşit seviyede ücret elde edememeleri⁴, üst düzey kadrolara yükselirken karşılaştıkları “cam tavan”⁵ engeli, enformel sektörde düşük ücretli işlerde istihdam edilmeleri, ekonomik kriz dönemlerinde ise işten ilk çıkarılanın kadınlar olması gibi toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık biçimleriyle karşılaşılmaktadır (Gaag, 2019: 81; Kalfa-Topateş, 2017: 120; Dökmen, 2018: 204; Koray, 2011: 19).

Kapitalist sistemin gereği olarak işveren kârını en iyi şekilde maksimize etmeye odaklanmıştır. Kadın çalışanların doğum izni kullanması, bir erkeğe göre hareketliliğinin kısıtlı olması ve toplumsal cinsiyet rolleri gereğince çocuğun bakımını üstlenmesi gibi etkenler nedeniyle işverenler kadınları istihdam etmeme eğilimindedir. İşgücü piyasasında kadınlar yalnızca eğitim seviyeleri yüksek olduğu zaman erkeklerin önüne geçebilmektedir (Toksöz, 2013: 296). Ancak eğitim seviyesinin yüksek olması her ne kadar kadınların çalışma yaşamında karşılaştıkları ayrımcı pratikleri engelleyen bir işleve sahip olsa da ataerkil sistemin kadına dayattığı özel-kamusal alanın dengede tutulması

⁴ Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) yaptığı bir çalışma göstermektedir ki kadınlar genel olarak erkeklerden %10-%30 arasında daha az bir ücret almaktadır (Gaag, 2017: 131).

⁵ Cam tavan kavramı mecazi bir anlam içermekte olup kadınların işlerinde üst kademelere ilerlemesinin eril yönetim anlayışı tarafından engellenmesini anlatmak için kullanılmaktadır (Gaag, 2017: 128).

zorunluluğu, kız çocuklarının okul hayatı döneminde tercih edecekleri bölümleri dolayısıyla da mesleklerini önemli şekilde etkilemektedir. Kadınların eğitim hayatları sırasında seçecekleri bölümler hayatlarının diğer aşamalarında da karşılaştıkları eşitsiz ilişkilere yansiyarak ayrımcılık döngüsünden çıkmalarını olanaksızlaştırmaktadır (Kaufer ve Collin, 2016: 98). Bakım sorumlulukları, ücretsiz ev içi işler ve en önemlisi duygusal emek faktörü kadınların işgücü piyasasına girmeden önce önlerinde bir barikat işlevi görmektedir (Gaag, 2019: 87-88). Kadınların esnek çalışma imkânı sunan kadın ağırlıklı sektörlere yönelmeleri ise işverenlerin bu mesleklerde ücretleri düşürmelerine neden olurken aynı zamanda da bir işin kadın işi olarak görülmesi o işin değerinde bir azalmaya yol açmaktadır (Young, 2009: 51). Kadınların belirli mesleklerde yoğunlaşmaları ve üst düzey kadrolarda erkeklerle eşit oranda yer almayarak düşük ücretli, düşük statülü işlerde istihdam edilmeleri ancak düalist bir şekilde toplumsal cinsiyetin hem dışsal hem de içsel dayatmalarıyla açıklanabilir.

1980'li yıllarla birlikte neo-liberal ekonomi politikalarının uygulanması ve küreselleşmenin bir ağ olarak bütün dünyayı etkisi altına alması, altyapı ve üstyapı kurumlarında özellikle de işgücü piyasasında esnekleşme, atipik istihdam biçimleri, kayıt dışı sektörde genişleme, sermayenin mobilizasyonu ve taşeron üretimin yaygınlaşması gibi köklü değişimler yaşanmasına neden olmuştur (Topateş, 2018: 102). Bu dönemde IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla yarı çevre ve çevre ülkelerde uygulanan yapısal uyum programları emeğin aleyhine olan işgücü piyasasının durumunu daha da katmanlaştırarak bireyleri yoksullukla tek başlarına mücadele etmek zorunda bırakmış, bu durumun olumsuz sonuçları ise en fazla kadınlar üzerinde etkili olmuştur (Özbudun, 2007: 17). Kadın emeğinin ucuz olarak nitelendirilmesi, kadınların örgütlenme düzeylerindeki zayıflık ve eğitim seviyelerinin düşüklüğü, kadınların bu gibi ekonomik değişikliklerden en fazla etkilenmesinin arkasında yatan nedenler arasında gösterilmektedir. Bu nedenler kadınların enformel sektördeki güvencesiz ve geçici işlerde istihdam edilmelerini açıklar niteliktedir (Kalfa-Topateş, 2017: 87). 1980 yılından sonra ekonomideki değişmelere koşut olarak merkez ülkelere doğru sermayede bir hareketlenme yaşanması, çevre ülkelerdeki ihracat fabrikalarında vasıfsız ve ucuz kadın emeğinin istihdam edilmesini yaygınlaştırıcı bir etki yaratarak kadınların güvencesiz ve insani olmayan şartlarda çalışmalarına yol açmıştır. Dolayısıyla küreselleşme kamusal alandaki sömürünün şiddetini arttırıcı bir sonuç doğurmuştur (Mies, 2019: 216-217). Küreselleşmenin sonuçları salt kadınların işgücü piyasasındaki durumlarını etkilemekle

kalmamış aynı zamanda kadınların daha da yoksullaşmasına neden olarak yoksulluğun kadınlaşmasını gündeme getirmiş ve kadınların yoksulluğuyla ilintili bir şekilde kadın ticaretinin uluslararası bir sorun haline gelmesi söz konusu olmuştur (Nagl-Docekal, 2009: 219).

Uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarının tahrip edici sonuçları doğrultusunda Uluslararası kuruluşlar ve Birleşmiş Milletler konuyla ilgili politika önlemleri alma gereksinimi duymuştur. Bu gereksinimler doğrultusunda oluşturulan Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi⁶ (CEDAW) toplumun her alanında kadın erkek eşitliğinin sağlanmasını amaçlamaktadır. Sözleşme, kadınlara yönelik ayrımcılığı, kadınlara medeni durumuna bakılmaksızın siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve benzeri alanlarda erkeklerden ayrı muamele edilmesi ve temel insan hakları ile özgürlüklerin uygulamasında kadınların geri planda kalması yönündeki uygulamalar olarak tanımlanmaktadır (Bora, 2011: 3). Bu sözleşme, cinsiyet eşitliğinin sağlanması anlamında temel bir belge niteliği taşımasının yanı sıra bütün dünyadaki kadınların haklarını koruyucu olması dolayısıyla da uluslararası bir belge niteliğindedir. Türkiye tarafından da kabul edilen bu sözleşme, taraf devletlere cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve ayrımcılığın önlenmesi konusunda bazı yükümlülükler getirmekte ve alınan önlemlerin yeterli olup olmadığını kontrol edici bir rol üstlenmektedir (Sancar-Üşür, 2000: 230). Sözleşmenin taraf devletlere getirdiği yükümlülükler, özel önlemler/olumlu ayrımcılık⁷ olarak belirtilmektedir. Bu tür özel önlemler cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında gerekli araçlar olarak toplumdaki kaynaklardan yararlanamayan bireylerin önlerindeki engelleri kaldırarak toplumsal hayatın her alanında eşitliğe ulaşmalarını amaçlamaktadır. Siyaset alanında kadınların sınırlı katılımını engellemek için kota uygulamaları, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması için yapılan uygulamalar, işgücü piyasasında kadınların cam tavan engelini aşmaları için önlemler, kadınların özel gereksinimleri doğrultusunda çıkarılan yasalar bu tür özel önlemlere örnek olarak verilmektedir (Sancar, 2006: 25). Sözleşmeye taraf ülkeler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın önlenmesi sözleşmesinde belirlenen bu özel önlemlerin uygulamaya konulmasında hangi yolları izleyeceklerini beş yılda bir

⁶ İlgili sözleşmenin tam metni için bkz. <https://www.unicef.org/turkey/pdf/gi18.pdf> (04.03.2021)

⁷ Olumlu ayrımcılık kavramı, diğer bireylere kıyasla ayrımcı pratiklere maruz kalarak özellikle eğitim ve istihdamda fırsat eşitliğinin sağlanamadığı grupların daha eşit koşullarda haklarını kullanmalarını sağlamalarını amaçlayan politika ve uygulamaları tanımlamaktadır (Marshall, 2005: 597-598).

gerçekleştirilen Dünya Kadın Konferanslarında tartışılmaktadır. Eşitliğin sağlanması amacıyla konferans sonucunda devletlere kılavuz niteliği taşıyan Eylem Planları yapılmaktadır (Kılıç, 2000: 12-13). Dünya Kadın Konferansı'nın ilki 1975 yılında Meksika'da, ikinci konferans 1980 yılında Kopenhag'da düzenlenmiş olup üçüncü konferans ise 1975 yılından itibaren yapılan konferansların başarısının değerlendirilmesi üzerine Nairobi'de 1985 yılında gerçekleştirilmiştir (Çelik, 2012: 152). Dünya Kadın Konferansı'nın dördüncüsü (aynı zamanda sonuncusu) 1995 yılında Pekin'de düzenlenirken 2000 yılında ise BM Pekin+5 oturumuyla 1995 yılında gerçekleştirilen konferansta alınan kararların değerlendirilmesi yapılmıştır. Dolayısıyla 1995 yılında Pekin'de dördüncüsü gerçekleştirilen konferanstan sonra bir daha Dünya Kadın Konferansı düzenlenmemiştir (Anıl vd., 2001: 3).

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığının önlenmesinde uluslararası kuruluşlar tarafından bir takım politik önlemler oluşturulmasının yanı sıra feminist literatürde de cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında uygulanacak yöntemler belirlenmiştir. Ancak toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik sunulan yöntemler tartışmalara neden olmuştur. Cinsiyet eşitliğinin gerçekleştirilmesinde izlenecek yöntemlere yönelik itirazlardan ilki biyolojik özelliklerin göz ardı edilmesi diğer bir ifadeyle cinsiyetler arasında hukuki alanda bir eşitlik formu yaratılması dolayısıyla kadınların kamusal alanda kendilerine ancak erilleşerek yer bulmalarıdır. Diğer itiraz ise ilk itirazın tam karşısı olacak şekilde kadınların biyolojik özellikleri nedeniyle -hamilelik, annelik, çocuk bakımı- salt kadınsı mesleklere yönlendirilmeleri üzerine temellenmektedir. Bu nedenle biyolojik farklılıkların bilincinde geliştirilecek olumlu ayrımcılık pratikleri feministlerin endişelerini gidermekte önemli bir mihenk taşı olmaktadır (Hırata vd., 2015: 132-133). Feminizm, toplumsal olarak kadın ve erkeklerin eşitliğine giden yolda her iki cinsin benzer olduğundan hareketle yapılacak uygulamaların politik sorunlara yol açabileceğini bu nedenle farklılıkların bulunduğu perspektifinden ilerlemenin daha doğru olduğunu ileri sürmektedir (Kaufer ve Collin, 2016: 110).

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında alınacak önlemleri belirtmek gerekirse kadınların işgücü piyasasında eşit şekilde rekabet etmesini sağlamak üzere bakım yükümlülüklerinin hem devlet hem de erkekler tarafından desteklenmesi dolayısıyla iş ve aile yaşamını dengeleyici önlemler (Toksöz, 2013: 300), esnek çalışma biçiminin yaygınlaştırılması, eşit işe eşit ücret ilkesinin gerçekleştirilmesi, işyerinde kadınların destek alabileceği birimlerin oluşturulmasıdır (Gaag, 2019: 95). Cinsiyet

eşitliğinin sağlanmasının mihenk taşı ise kız çocukları için eğitimde fırsat eşitliğinin gerçekleştirilmesidir. Kız çocuklarının eğitimde fırsat eşitliğine erişmesi salt cinsiyet eşitliğini sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda toplumsal bir faydaya neden olarak ülke ekonomisine de olumlu bir katkıda bulunmaktadır (2019: 39-40).

1.2. Feminist Kuram ve Farklı Feminizm Yaklaşımları

Feminizm kelimesiyle ilk defa 19. yüzyılda feminen/kadınısı erkeklere karşılık gelir şekilde kullanılan tıbbi bir terim olarak Fransızca 'da karşılaşılmaktadır. Feminizm kelimesinin bugünkü anlamıyla Hubertine Auclert tarafından kullanıldığı bilinmekle birlikte feminizm sözcüğüne olumsuz çağrışımlar eklenerek yaygınlaştığı belirtilmektedir. Ancak feminizm kelimesinin kullanımından daha önce kadınların erkekler tarafından baskı altına alınmış olduğuna ve bu nedenden dolayı kadınlar ile erkekler arasında bir eşitlik talebi istemine 15. yüzyıl gibi bir dönemde Christine de Pisan'ın "La Cite des Dames" (Kadınlar Şehri) adlı yapıtında rastlamak mümkündür (Rochefort, 2020: 10-11). Mary Wollstonecraft 'ın yazmış olduğu "Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi" adlı eser ise feminist literatürde ilk modern feminist metin özelliğini taşımaktadır (Heywood, 2011: 235).

Feminizmin ne olduğundan önce ne olmadığı belirtilmesi bu hareketin anlamlandırılması için önem taşımaktadır. Buna göre feminizm her şeyden önce erkek cinsini bir bütün olarak karşısına alan ve erkeklere nefreti simgeleyen salt orta sınıf eğitilmiş kadınlar için tasarlanmış bir teori değildir. Feminizmi, temelde kadınların salt cinsiyetlerinden dolayı baskıcı pratiklere maruz kalmasını eleştiren ve bu ayrımcı yapıyı ortadan kaldırmayı amaçlayan bir hareket olarak yorumlamak mümkündür (Hooks, 2016: 8-9). Feminizm, kadınların toplum tarafından ikincilleştirildiğini ortaya çıkarmak üzere oluşturulmuş bir teori niteliği taşıyarak pratikte bu ayrımcılıkla yerel olarak değil evrensel olarak savaşmayı hedefleyen bir ideolojidir (Ramazanoğlu, 1998: 41). Feminist ideolojide, kadınların kamusal ve özel alanda erkeklerle eşit haklar elde edebilecekleri, ataerkil ideolojiden bağımsız şekilde düşünebilecekleri ve eylemlerini de bu şekilde gerçekleştirebilecekleri bir toplumsal düzen tasavvur edilmektedir (Rochefort, 2020: 8). Bir kuramın feminist olabilmesi ancak toplum tarafından kadın bedenine yüklenen anlamdan dolayı kadınların eşitsiz ilişkilere maruz kaldığı sonucuna ulaşılmasıyla mümkündür. Feminizmin eleştirisi, biyolojik cinsiyetlerinden bağımsız bir şekilde toplumsal cinsiyetçe belirlenen normlar ışığında kadınların ve erkeklerin toplumu

oluşturan bütün kurumlarda farklı ve eşitsiz bir ilişki içinde konumlanmalarına yönelmektedir (MacKinnon, 2015: 57). Feminist teori, toplumsal cinsiyetin yapay bir şekilde inşa edildiğini, diğer bir ifadeyle cinsiyete yüklenen anlamların kültürel ifadeleri yansıttığını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Feminist kuramcılarının ortak bir toplumsal cinsiyet tanımlamasına gidemedikleri söylenebilse de hepsi için kavramın özünü oluşturan olgu, toplumsal cinsiyetin gerçeklikleri yansıtmadığı, yapay bir şekilde toplum tarafından inşa edildiği ve öğrenildiği üzerinde toplanmaktadır (Arat, 2010: 54-55).

Kadınların sömürülmesi toplumsal sistemin diğer baskı biçimleriyle ilintili olduğu için bu durum feministleri, salt kadınlara uygulanan sömürü biçimlerine karşı bir duruş noktası benimsemeyi değil aynı zamanda da toplumsal sistemi rasyonel bir biçimde tahlil etmelerinin gerekliliğine yönelmektedir (Sancar, 2011: 55). Günümüzde kadınların erkeklerle yasalar düzeyinde eşit haklara sahip olması nedeniyle kadınların özgürlüğe erişmiş olduklarını iddia etmek hatalı bir saptamadır. Gerçek olan, bütün kadınların eril tahakküm tarafından kuşatılmış olduğu ve özellikle de Üçüncü Dünya'daki kadınların ataerkil hegemonya tarafından sistematik bir şekilde sömürü pratiklerine tabi tutulduklarıdır. Üçüncü Dünya'daki kadınların durumunu iyileştirme çabaları sadece ataerkil sistemle mücadele biçiminin sonunda gerçekleşmeyeceği için kapitalist sistemin işleyiş tarzının nasıl bir çıkar mekanizmasıyla çalıştığını anlamak gerekmektedir (Mies, 2019: 74). Feminizmin başarıya ulaşması da ancak toplumsal sistemin mekanizmalarını, sistemin asıl işleyiş yapısını ortaya çıkardığı takdirde mümkün olabilecektir. Eğer bir "kızkardeşlik" kavramından söz ediliyorsa bunu dünyayı ikiliklerle ayrıştırarak değil tüm kadınların eril tahakkümün hegemonyasına tabii olduğunu göz önüne alarak gerçekleştirmek önem taşımaktadır (MacKinnon, 2003: 58). Feminizmin türü ne olursa olsun toplumsal sisteme eleştirel bir şekilde yaklaşılmalı ve aynı zamanda da mevcut sistemin değişmesi amacıyla kadınların bakış açısına önem vererek sistemi dönüştürecek bütünlüklü bir eylem planı oluşturulmalıdır. Bir kuram hem teorik açılımlar yapabildiği hem de bu teoriyi pratikle destekleyebildiği sürece feminist bir kuram olmaktadır (Notz, 2018: 10).

Feminist teori kendi içinde farklı kuramlara ayrışmaktadır. Bu gerçekliğin temel nedenini ise kadınların sömürü pratiklerine maruz kalmadan hayatlarını idame ettirebilecekleri bir toplumsal düzenin nasıl olması gerektiğindeki düşünce ayrılıkları oluşturmaktadır. Dolayısıyla feministlerin, bir bütün olarak kadınların cinsiyetlerinden

dolayı ayrımcı muameleyle karşılaştıkları konusunda ortak paydada bulunduğu belirtilebilse de kadınların ikincilleştirilmesinin kökenleri ve kadınların kurtuluşu için tasarladıkları toplumsal düzen konusunda aralarında fikir birliğine gidemedikleri ifade edilmelidir (Ramazanoğlu, 1998: 25).

1.2.1. Liberal Feminizm

Liberal feminizmin daha iyi anlaşılmasını liberalizm ideolojisinin özelliklerinin değerlendirilmesi sağlamaktadır. Liberalizmin temelinde “bireycilik” yaklaşımı bulunmaktadır. Bu anlayış, bireyin toplumdaki her şeyin üstünde tutulduğu ve bütün bireylerin eşit olarak görüldüğü bir tanıma karşılık gelmektedir. Liberal ideolojiyi oluşturan unsurlardan bir diğeri ise “özgürlüktür” ki bu anlayış da bireylerin bir başkasının özgürlüğünü kısıtlamadığı müddetçe her türlü seçimi yapma hakkına sahip olduğu anlamına gelmesinin yanı sıra özgürlük anlayışı bütün bireylere eşit haklar tanımaktadır. Liberalizmin merkezinde duran bir başka yaklaşım ise "akılcılık" kavramıdır. Akılcılık kavramı bireylerin kendileri için en rasyonel seçimi yapabilecek idrak gücüne sahip olduğu ve içinde yaşadığımız dünyanın yalnızca akıl vasıtasıyla kavranabilir olduğu anlamına gelmektedir. Bir diğer yaklaşım “eşitlik” kavramı üzerinde yükselmektedir ki bunun anlamı ise bireylerin yasalarca eşit haklara -eşit oy hakkı, hukuki haklara- sahip olmasıyla örtüşmektedir (Heywood, 2006: 72-73).

Liberal feminizm, diğer bir ifade ile feminizmin ilk dalgası olarak 19. yüzyılda "kadınlar için oy hakkı iddiası" ile ortaya çıkan feminist hareket, Fransız ve Amerikan Devrimi döneminde evrensel hakların gündeme gelmesiyle oluşan özgürlükçü ve eşitlikçi bir ortamda doğmuştur. Bunu başka şekilde şöyle ifade etmek de mümkündür: Liberal feminizm, erkeklerin bir yurttaş olarak elde ettiği haklara kadınların sahip olmamasına tepki niteliğinde bir harekettir. Bu noktadan bakıldığı zaman aydınlanmacı liberal düşüncenin odak noktasının oy hakkı hareketi ve daha genel olarak da kadınların kamusal alanda yer alarak hukuksal kazanım elde etmeleri olması açık bir şekilde anlaşılabilir (Mies, 2019: 66).

Feminizmin günümüzde en önemli eseri kabul edilen ve ilk feminist metin olarak tarihe geçen Mary Wollstonecraft'ın kaleme aldığı “Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi” adlı eserde dönemin içinde bulunduğu duruma uygun bir şekilde doğal hakların kadınları da içermesi gerektiğine ve kadınların da oy hakkına sahip olmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir (Notz, 2018: 39). Wollstonecraft kadınların da

erkekler gibi eğitim alma hakkına sahip olduğu zaman kendilerini gerçekleştirebileceklerini ve bu sayede cinsiyet eşitsizliklerinin toplumsal alanda geçerliliğini yitireceğini düşünmektedir (Heywood, 2011: 245). Ancak belirtmek gerekir ki Wollstonecraft her ne kadar eğitimin önemine dikkat çekse de eğitimin eril hegemonyadan arındırılması gerektiğini düşünmekte olup asıl değişimin bu şekilde gerçekleşeceği üzerinde durmaktadır (Mitchel ve Oakley, 1998: 39). Liberal feminist yazında Bağımsızlık Bildirgesi'ne karşı yükselen tepkilerden dolayı yazılan önemli eserlerden biri de Elizabeth Cady Stanton'ın yazdığı "Duygular Bildirgesidir". Duygular Bildirgesi'nde, Bağımsızlık Bildirgesi gereğince yurttaş olarak erkeklere yasalarca eğitim görebilme, mülk edinebilme, elde ettiği gelir üzerinde söz sahibi olabilme, çocuklarının vesayetini alabilme ve en önemlisi de oy kullanabilme hakları veriliyorsa bu hakların kadınlara da tanınması gerektiği, kadın ve erkeğin akıl, yetenek ve zihinsel kapasite düşünüldüğünde eşit olduğu öne sürülerek ifade edilmiştir. Doğal hukuka göre kadın da bir bireydir ve onu erkeğin eklentisi biçiminde salt ev içi alanla özdeşleştirmek doğal hukuka aykırı olmasının yanı sıra kadının birey olduğunu göz ardı etmekle aynı anlama gelmektedir (Millett, 2018: 134).

John Stuart Mill'in yazmış olduğu "Kadınların Köleleştirilmesi" adlı eserinde Mill, içinde yaşadığımız toplumun patriyarkayı tanımladığını ve toplumsal sistemin bazı kurumlarının özellikle de yasal olarak evlilik kurumunun, patriyarkal ilişkilerin *de jure* olarak inşa edildiği bir sistemi yansıttığını belirtmiştir. Mill, hukuksal yaptırımlara odaklanarak kadınların eşitsiz ilişkiler içinde -özellikle de evlilik kurumunda- yer almasının nedenini yasalarda ve dolayısıyla da iktidarda aramaktadır (MacKinnon, 2003: 62-63). Buradan hareketle aydınlanmacı liberal düşünürlerin cinsiyet eşitsizlikleri konusundaki tepkilerinin hedef noktasında devletin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Liberal feministler, toplumda kadınların erkeklere göre daha dezavantajlı, erkeklerle eşit olmayan bir dizgede yer aldığını iddia etmektedir. Toplumsal olarak kadının erkeklerden farklı şekilde konuşlanması ise toplumsal cinsiyetle ilintilidir. Liberal feminizmin en önemli iddiası toplumsal arenadaki eşitsizliğin kültürel ve ideolojik araçlarla oluşturulduğudur. Bu nedenle kadın ve erkeğin biyolojik özellikleri düşünüldüğünde bir cinsiyetin diğer cinsiyet üzerinde bir hak talebi olmaması gerektiğini ve toplumsal sistemdeki farklılıkların doğuştan gelmediğini belirtmektedirler (Ritzer, 2012: 333). Aydınlanmacı feminist düşünürler yasalar önünde kadın ve erkeğin eşit duruma gelmesiyle birlikte yapay ayrımların ortadan kalkacağını düşünmekte, diğer bir

ifadeyle yasal eşitliğin bireylere toplumsal eşitliğin kapısını aralayacağına inanmaktadırlar (Mitchel ve Oakley, 1998: 40-42).

Liberal feministler ataerkil toplum yapısında üç temel sorun saptamakta olup bu sorunların giderilmesi için taleplerde bulunmaktadır. Liberal feministlerin ilk talebi hukuki alanda erkeğin sahip olduğu ancak kadının sahip olmadığı haklara kadınların da erişmesinin gerekliliğidir. Bir diğer talep, işgücü piyasasında cinsiyet temel alınarak yapılan ayrımcılıkların ortadan kaldırılmasıdır. Son olarak ise toplumdaki tüm kurumlara sirayet eden ve gündelik pratiklere de yansıyan bireylere cinsiyetlerine göre davranılmasının ve çocukların cinsiyetçi stereotipler temel alınarak yetiştirilmesinin son bulması istemidir (Sevim, 2005: 59).

Liberal feministler toplumsal cinsiyet eşitliğinin hukuki yaptırımlarla özellikle de hukuksal alanda kadınların haklarını gözeten yasalar yoluyla sağlanabileceği fikrini benimsemişlerdir. Ancak kültürel mekanizmalar, toplumsal baskı biçimleri ve özel alandaki ataerki ile mücadele etmekle ilgilenmeyerek daha çok kamusal alana odaklanmış ve kamusal alandaki patriyarkayla mücadele etmeyi yeterli görerek toplumun temelinde içkin olan ataerkil sistemi gözden kaçırmışlardır (Walby, 2016: 17). Liberal feminizme ilişkin eleştiriler de tam olarak bu noktadan yükselmiştir. Diğer feminist düşünürler, kadının kamusal alanda hareket özgürlüğüne sahip olabilmesi için öncelikle özel alandaki yükümlülüklerinden kurtulması gerektiği ancak özel alanda toplumsal cinsiyet rolleri tarafından kadına atfedilen sorumluluklardan kurtulduğu zaman kadın için kamusal alanda bir eşitlikten ve erkeklerle eşit rekabetten söz etmenin mümkün hale gelebileceğini belirterek liberal feminizmi eleştirmişlerdir. Bu nedenle kamusal alan ne kadar genişletilirse genişletilsin kadın özel alandan çıkamadığı ve yasal haklar gündelik pratiklere içerilemediği müddetçe kamusal özgürlük yanılsamalı bir özgürlük anlamına gelmektedir (Donovan, 2005: 61-62).

Liberal feminizme yöneltilen eleştirilerden bir diğeri ise liberalizmin, kadınların ve erkeklerin eşit olduğunu kabul etmesi nedeniyle kamusal alanda da kadın ve erkeğin biyolojik farklılığından ileri gelen noktalara değinmemesidir. Liberal feminizm açısından kamusal alanda eşitlik, kadın olarak değil cinsiyetsiz bir birey olarak erkeklerle eşit haklara erişmek anlamına gelmektedir. Ancak kadınların kamusal alanda erkeklerle eşit şekilde konuşlanması salt erkeklerin sahip olduğu hukuki haklara erişmesiyle değil aynı zamanda da cinsiyetler arasındaki biyolojik farklılıkların dikkate alınarak kadınların

çıkarlarını gözeten pozitif ayrımcılık politikalarının uygulanmasıyla mümkün olabilecektir (Hirata vd., 2015: 132-133).

Aydınlanmacı liberal feminizme göre kadın ve erkek fiziksel olarak farklılıklara sahip olsa da düşünme ve akıl yürütme kabiliyetleri arasında bir farklılık bulunmamaktadır (Millett, 2018: 159). Liberal düşünürler, toplumsal eşitsizliklerin giderilmesinde eğitime ve kadınların eleştirel düşünceye sahip olmasına özel olarak önem atfetmişler, eğitim sayesinde kadınların ataerkil toplum yapısındaki ikincil konumlarından kurtulmalarında önemli bir dönüşüm gerçekleştirilebileceğini öne sürmüşlerdir (Donovan, 2005: 27-28). Buradan anlaşılacağı üzere liberal yaklaşım diğer feminist kuramlara kıyasla daha reformist bir çözüm önerisinde bulunmakta ve ataerkil sistemin kökten bir değişim geçirmesi için radikal çözümlere başvurmamaktadır (Giddens, 2012: 517).

1.2.2. Kültürel Feminizm

19. yüzyılda ortaya çıkan aydınlanmacı liberal teori, toplumsal cinsiyet eşitliğinin gerçekleştirilmesinin ve toplumda kadınların erkekten daha aşağı bir yerde konuşlanmasının önüne geçilmesinin, kadının yasal olarak erkekle eşit haklara sahip olmasıyla sağlanabileceği üzerine temellenmiştir. Ancak aynı dönemde ortaya çıkan bir başka feminist düşünce olan kültürel feminizme göre kadınların esaretten kurtulmalarının tek yolunun yasal eşitlik ve kamusal dünyaya girişle sağlanamayacağı, kadınların gerçek anlamda özgürleşmeleri için kültürel mekanizmalara ihtiyaç duyduğu düşüncesi savunulmuştur (Aktaş, 2013: 65). Elbette, kültürel feminist düşünürler de liberal düşünürler gibi eleştirel düşünce, eğitimde fırsat eşitliği ve kendilerini geliştirmelerinin kadınların hayatında önemli bir rolü olduğunu kabul etmekle birlikte liberal düşünürlerden farklı olarak akla inancın ötesinde kadınların sezgilerine ve duygularına önem vererek toplumsal sistemin uyumlu bir şekilde işleyebilmesi için kolektif bir çözümün gerekliliğini vurgulamışlardır (Bora, 2014: 69).

Kültürel feminizm, kadın ve erkeğin farklı kişilik özellikleri olmasından yola çıkarak kadın kimliğinin anaç, yumuşak, barışçıl ve sevgi içeren doğasına dikkat çekerken erkeklerin ise sert, yıkıcı ve saldırgan bir doğaya sahip olduklarını belirtmektedir. Kültürel feministler, kadın ve erkeğin farklı kişilik özelliklerine sahip olmasını toplumsal cinsiyetle ilintili olarak değil biyolojik kökenden kaynaklanan farklılıklardan ileri geldiğini öne sürmektedir. Düşünürler, kadınların erkeklere göre

farklı özelliklere sahip olmasına olumlu bir çerçeveden yaklaşarak, kadınları erkeklerden daha üstün yeteneklere sahip bireyler olarak görmektedirler. Buna göre kadınların doğuştan gelen kişilik özellikleri bir eksiklik ya da değiştirilmesi gereken bir unsur değil tam tersine yüceltilmesi gereken olumlu değerler olarak görülmektedir (Heywood, 2011: 252). Kültürel feminizme göre kadınların kamusal dünyaya girmeleri sahip oldukları olumlu kişilik özelliklerini kamusal alana aktarmalarını sağlayıcı bir etki yaratarak kamusal dünyanın erillikten arınmasına ve toplumda huzurun ve bolluğun egemen olmasına olanak tanıyacaktır (Ritzer, 2012: 328). Dolayısıyla toplumsal sistemin kadınlar tarafından yönetilmesine koşut olarak eril enerjinin zarar verdiği dünyada olumlu bir dönüşüm yaşanacağı savunulmaktadır.

Kültürel feminist kuram, tarihsel süreç içerisinde anaerkil bir toplum yapısının bulunduğunu belirtmekte olup anaerkil toplum yapısının ataerkil toplum yapısına evrildiği üzerinde durmaktadır. Anaerkil toplumun tarihsel olarak varlığının kadınlarca bilinmesinin gerekliliğine işaret ederek iktidarın her zaman eril olmadığını ve kadının ikincil statüsünün de yapay bir şekilde oluşturulduğunun kadınlar tarafından öğrenilmesiyle birlikte kadının toplumsal sistemin değişiminde aktif bir rol alabileceği öngörülmektedir (Sevim, 2005: 61-62). Kültürel feminizmin savunduğu organik dünya görüşü, dışarıdan gelebilecek her türlü müdahalenin bireyin gelişimini engelleyeceği anlamına gelmekte ve bu nedenle yasalar, toplumsal denetim biçimleri, hukuki eylemler de olmak üzere bireyi kuşatan bütün mekanizmaların karşısında durmaktadır. Kültürel feminist düşünürlere göre kadınlar ancak hayatlarını kendi belirlediği şekillerde yaşayarak ve dışarıdan dayatılan baskı mekanizmalarına meydan okuyarak kendi ayakları üzerinde durabileceklerdir (Donovan, 2005: 72-73).

Kültürel feministleri liberal feministlerden ayıran önemli bir nokta da dini konularda kadının ele alınışını inceleyerek Hristiyanlığın ve İncil'in ataerkil bakış açısına yaptıkları vurgudur. Düşünürler analizlerinde, İncil'de kadının erkeğin eklentisi biçiminde yer aldığı ve erkeğe hizmet etmek için dünyada buldukları sonucuna ulaşımlardır. Kutsal kitaplarda kadının bu şekilde konuşlanışının kabul edilemez olduğu görüşünü ifade ederek kadının yasal olarak sahip olması gereken doğal hakların İncil'de yer bulmamasını ise sertçe eleştirmişlerdir (Sevim, 2005: 62).

Kültürel feministlerin toplumsal sistemde eleştirdikleri ve değişimini talep ettiği kurumlardan bir diğerini ise evlilik kurumu oluşturmaktadır. Gilman, kadınların

hayatında yaşanacak olumlu değişimler için ilk olarak özel hayatın değiştirilmesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Özellikle ev işlerinin kadınlar tarafından ücretsiz bir şekilde gerçekleştirilmesine karşı çıkarak ev işlerinin kolektifleştirilmesi ya da evde gerçekleştirilen işlerin de meslek olarak icra edilmesi konusuna ilk dikkat çeken kültürel feministler olmuştur. Kültürel feministler, özel hayat ile kamusal hayatın birleşmesinin sonucunda ataerkil ilişki ağlarının parçalanarak kadınların erkeklerle eşit şekilde rekabet edebilmesinin sağlanacağını düşünmektedir (Donovan, 2005: 101-102).

Kültürel feminizm, ataerkil toplum yapısında kadının dışlandığı alanlara kadınların kendi kimlikleriyle içerilmesini talep eden bir feminist kuramdır. Kültürel feminist düşünürler, diğer feministler gibi toplumsal sistemde kadının statüsünde bir değişim talebinde bulunsalar da bu değişimin kadın ile erkek arasındaki farklılıklarla sağlanacağı üzerinde durmakta, diğer bir ifadeyle kadının sahip olduğu dişil enerjinin kamusal alana aktarılmasıyla oluşacak kadın lehine konumu savunmaktadırlar (Rochefort, 2020: 81).

1.2.3. Radikal Feminizm

Radikal feminist akım 1960'lı yılların bitimi ile 1970'li yılların başlangıcında, diğer feminist kuramların kadınları patriyarkal baskıdan kurtarmak için ileri sürdükleri teorilerin yetersizliği üzerine geliştirilmiştir (Sevim, 2005: 75). Radikal kuram kamusal alanda erkeklerle eşit bir konuma sahip olmanın diğer bir deyişle siyasi eşitliğin cinsiyetçiliği yok etmediği, bu nedenle kadınların psikolojik, cinsel ve kültürel olarak maruz kaldıkları baskılara odaklanılması gerektiği üzerine temellenmiştir. Radikal feminizm, cinsiyet eşitsizliklerine özel olarak dikkat çekmesi ve toplumsal olarak bütün kurumlara yayılan ataerkil düşünceyi analiz etmesi bakımından diğer feminist kuramların ötesine geçmiştir (Heywood, 2011: 236-237).

Diğer feminist kuramlara kıyasla radikal feminizmin tepki gösterdiği grup devlet, yasalar ve kapitalist sistem değil doğrudan doğruya "erkekler" olmuştur ki radikal feministler erkeklerin ataerkil sistemden cinsel, ekonomik ve psikolojik olarak çıkar sağladıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle radikal feministler erkekleri, patriyarkayı ve doğal olarak da kadının statükosunu korudukları gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Radikal feministler erkeklerin sistematik bir şekilde kadınlar üzerindeki orantısız güç ilişkilerine ve denetime sahip olmalarının nedenini ataerkil sistemde görmüşlerdir (Atan, 2015: 11). Marksizm nasıl ki sınıfsal eşitsizliği analizinin merkezinde konuşlandırmışsa radikal

feminizm de aynı şekilde ataerkil sistemi analizlerinin odağına yerleştirmiştir. Radikal düşünürler ataerkinin topluma içkin oluşu nedeniyle liberal feminizmin reformist yapısının ataerkil sistemle savaşmakta yetersiz olduğunu, cinsiyet eşitliğinin sağlanmasının ancak patriyarkanın tamamen ortadan kalkmasıyla mümkün olabileceğini iddia ederek daha radikal bir duruş benimsemişlerdir (MacKinnon, 2003: 61).

Radikal düşünürlerin temel tezlerini şu şekilde açıklamak mümkündür: Toplumsal sistem içinde ilk sömürülen grubu oluşturan kadınların ikincil konumda bulunmaları salt günümüz kapitalist toplumlarına özgü bir sorun değil bilinen bütün toplumlara ve kültürlerle içkin bir sorundur. Bu nedenle evrensel bir patriyarkadan söz edilmesi daha doğru olacaktır (Sangari, 2018: 328). Bunun yanı sıra radikaller, altyapıdaki değişimlerin kadınların toplumsal statüsüne olumlu bir katkı sağlamasının ya da patriyarkayı tamamen sona erdirmesinin mümkün olmadığını düşünmektedirler. Dolayısıyla kadınların cinsiyetçi pratiklere maruz kalması kanıksandığı için ideolojik ya da ekonomik dönüşümler sonucunda ataerkil sistemin kolay bir şekilde değişmeyeceğini iddia etmektedirler (Donovan, 2005: 273).

Radikal feministler kadınların ikincil konumlarının ve toplumsal olarak kadına uygulanan baskının asıl olarak ev içinde, özel alanda temellendiğini düşünmekte, bu nedenle analizlerinin odak noktasında aile kurumu bulunmaktadır. Radikal feministler, ailenin hem ataerkiyi muhafaza eden bir yapısı olarak bireyleri kontrol edici ve düzeni sağlayıcı işlev taşıdığını hem de ataerkinin yeniden üretiminin gerçekleştirilmesi için çocukların toplumsal cinsiyet rollerine uygun bir şekilde eğitilmesini sağlayıcı bir nosyonu üstlendiklerini belirtmektedirler (Millett, 2018: 60).

Radikal feministlerin "kişisel olan politiktir" iddiası en önemli tezlerinden biri olmuştur. Bu kavram politikanın salt kamusal alandaki ilişkilere tekabül etmediğini, tahakkümün ve denetimin olduğu her alanın politik bir nitelik taşıdığını anlatmak için kullanılmaktadır (Hirata vd., 2015: 218). Radikal feministler, erkeğin kadın ve çocuklar üzerinde üstünlük kurması dolayısıyla aile içinde bir hiyerarşinin bulunması üzerinden özel alanın da politik olduğunu düşünmektedirler. Bu nedenle radikal feministler, cinsiyetçiliğin kök saldıği yerde çözümlenmesi gerektiğinden hareket ederek aile kurumunun tamamen ortadan kalkmasıyla cinsler arasında eşitliğin mümkün hale gelebileceğini iddia etmektedirler. Liberallerin cinsiyet eşitliğinin sağlanması için alınması gereken politika önlemleri olduğu tezini destekleseler de sorunun kökenine

ilişkin önlemler alınmadığı sürece cinsiyetçiliğin son bulmayacağını ve *de jure* olarak aile kurumu içinde varlığına devam edeceğini ifade etmektedirler (Naiman, 1995: 19).

Radikal feminizmin ataerkiyle savaşmaktaki en önemli aracını "bilinç yükseltme grupları" oluşturmaktadır. Bilinç yükseltme grupları kadınları, içinde buldukları koşulları düşünmeye davet etmekte, yaşadıkları olumsuz deneyimlerin bütün kadınları kapsadığını algılayarak onları bireysel bir durum olmaktan çıkarmalarını ve erkeklerle kurdukları tüm ilişkilerin politikleştirilmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Radikal feminist görüşe göre kadınların gündelik pratikler içinde yaşadıkları bütün deneyimler biricik ve kendilerine özgü gibi görünse de temeline bakıldığı zaman hepsinin ataerki sistemin bir yansıması olduğu ve eril iktidar tarafından inşa edildiği kolay bir şekilde görülebilmektedir. Bu nedenle radikal feminizm kadınların kolektif bir şekilde, "kızkardeşler" olarak hareket ederek deneyimlerini birbirleriyle paylaşmalarının onları sorunun ana kaynağına ulaştıracağını ve böylelikle patriyarkayla mücadele etmek için yöntemler geliştirebileceklerini savunmaktadır (Mies, 2019: 42-43).

Radikal feministler, ataerki sistemin kökleri üzerinde görüş birliğine varamamış olsalar da çoğunluğu için ortak olan nokta ataerki sistemin kadınların bedeni ve cinselliği üzerinde büyük bir hareket alanına sahip olduğudur. Radikal feministlerin öncülerinden olan Firestone'a (1993: 19-20) göre kadınların biyolojileri gereği çocuk doğurabilmeleri, kadınların toplumsal cinsiyet hiyerarşisindeki yerlerini tayin etmiştir. Firestone, kadınların hamilelik döneminde ve özellikle çocuk doğduktan sonra salt o çocuğu doğuran kişi kadın olduğu için aile içinde adaletsiz bir işbölümüne maruz kalarak çocuğun bütün sorumluluğunu üstlendiklerini belirtmektedir. Bu nedenle kadının biyolojisinin insafına bağlı olarak bir hayat sürdüğünü ve kamusal alana girmesinin hamilelik ve çocuk bakımı yüzünden engellenmesi üzerine her zaman bir erkeğin kendisine bakmasına ihtiyaç duyarak bağımlı bir statüye sahip olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Firestone (1993: 214) teknolojik gelişmelere koşut olarak kadınların biyolojik yeniden üretim yükünden kurtulacağını ve bu sayede erkeklerle eşit bir konuma gelmeleri için bütün engellerin kalkacağını iddia etmektedir.

Radikal feministler, ataerki sistemi işlevselleştiren ancak liberal feministlerce mahrem olarak görüldüğü için yorum yapılmayan cinsellik, tecavüz ve şiddet gibi konulara da analizlerinde yer vermiş ve bu mekanizmalardan en önemlisi olan şiddete geniş bir alan ayırmışlardır (Rocheft, 2020: 77). Radikal feminizmin odaklandığı

şiddet, salt fiziksel şiddeti içermemekte, bunun yanı sıra toplumdaki bazı yapılarda psikolojik olarak işlevselliğini sürdürmektedir. Bu yapılara örnek vermek gerekirse medya tarafından kadına ideal beden olgusunun empoze edilmesi, anneliğin kutsallaştırılması, kadının bekâretine yapılan vurgu, işgücü piyasasında eşit işe eşit ücretin geçerli olmaması, cinsel taciz olarak kendisini göstermekte ve bu şekilde kadınlar erkeklerin denetim-gözetim pratiklerine hayatın her alanında maruz kalmaktadırlar (Ritzer, 2012: 342-343). Dolayısıyla ataerkil toplum yapısında şiddet, kadınları denetlemek için kullanılan en etkili mekanizma haline gelmiştir. Bunun yanı sıra radikal feminizm, ataerkil sistemi ayakta tutmak için işlevsel mekanizmalardan biri olan fiziksel şiddete ayrı bir önem vererek tecavüz ideolojisine, kadınların bedenlerine kendi istekleri dışında müdahale edilmesine, çocukların maruz kaldıkları tacizlere, pornografiye ve salt kadın olmaktan dolayı kadına yöneltilen şiddet biçimlerine dikkat çekmiştir (Ramazanoğlu, 1998: 98).

Radikal feminizmin diğer kuramlarca eleştirilen noktalarına değinilecek olursa; ilk eleştiri biyolojik determinist bir tuzağa düşerek ataerkil sistemin köklerini salt biyolojide görmeleri ve bu nedenle tarihsel gerçeklikleri göz ardı etmeleridir. Radikal analiz toplumda tarihsel olarak var olan bir ataerkil sistemden bahsederek kadınların bilinen bütün toplumlarda erkekten daha aşağı bir statüde konumlandığı üzerine temellenmektedir. Ancak yapılan araştırmalar radikal feminist düşüncenin belirttiği gibi bütün toplumların ataerkil ideolojiye sahip olmadığını, avcı-toplayıcı topluluklarda cinsiyetçiliğin olmadığı hatta anaerkil bir yapının bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle radikal analizlerin patriyarkayı evrensel olarak görmeleri ve kadınların koşullarının biyolojik farklılıklar tarafından belirlendiği analizi eleştirilerek kadınların ikincil konumlarının zaman içinde altyapı ve üstyapı kurumlarındaki değişimlere koşut gerçekleştiği öne sürülmektedir (Giddens, 2012: 519-520). Radikal feminizme daha çok sosyalist ve Marksist feministler tarafından yöneltilen ikinci eleştiri ise bütün kadınların aynı sömürü pratiklerine maruz kalmadığı iddiasıdır. Marksist ve sosyalist feministler, toplumsal sistem içinde kadınların salt kadın olmaktan dolayı ortak bir deneyim yaşadıklarını düşünmeyerek işçi sınıfından bir kadın ile üst sınıftan bir kadının çıkarlarının ve sorunlarının aynı olmadığını belirtmektedirler. Bireylerin aynı cinsiyete sahip olmalarından dolayı birleşmelerini değil aynı sınıfın üyesi olarak örgütlenmelerinin onları daha fazla ortak noktada buluşturacağını iddia etmektedirler. Bu nedendir ki

radikal feministlerin tüm kadınların ortak ezilmişliğinden yola çıkarak ortak bir çözüm bulabilecekleri düşüncesini eleştirmektedirler (Naiman, 1995: 23).

Radikal feministler, bütün kadınların sınıf, ırk, kültürel farklılıklar gibi ayrımlar gözetilmeksizin cinsiyetlerinden dolayı eril tahakküm tarafından kuşatılmış olduğu düşüncesini savunmaktadırlar (Ramazanoğlu, 1998: 47). Radikal feminizm, kadınlara ataerkil sistem tarafından kuşatılmış olduklarını göstermekte, ataerkil sistemle mücadele etmek için kadınlara eleştirel bilinci aşılıyarak ve gündelik pratiklerin politik olduğunu ortaya çıkararak kadınların güçlenmelerine yardımcı olmayı amaçlayan bir teoridir (Rochefort, 2020: 78).

1.2.4. Marksist Feminizm

Marksist feminist kuram, 19.yüzyılın sonlarına doğru, liberal feminizmin kadın sorununu, toplumsal sistemden kaynaklanan temel sorundan ayrıştırarak bir çözüm üretmesinin kadınların hayatında anlamlı bir değişim yaratamadığı üzerine geliştirilen bir kuram olmuştur. Marksistler kadınlar için sınıflı bir toplumda eşitlikten söz etmenin, sınıflı toplumların özü itibariyle bir grubun diğeri üzerindeki tahakkümüne dayandığı göz önüne alındığında anlamsız olacağını düşünmektedirler (Sevim, 2005: 63-64).

Marx'ın analizlerinde kadın sorununa uyarlanabilen tahlilleri içinde önemli olan kilometre taşlarına bakılacak olursa tarihsel maddecilik anlayışı, yabancılaşma ve bilinç yükseltme pratikleri görülmektedir. Ancak burada değinilecek olan tarihsel maddecilik anlayışıdır. Buna göre Marx'ın tarihsel maddecilik anlayışıyla, altyapının, diğeri bir ifadeyle ekonominin bir bütün olarak üstyapı kurumlarını değiştirip dönüştürmesi inancıyla, Marksist feminizmin kadınların baskı altından kurtulup erkekler ile eşit konuma gelmelerinde sunduğu çözüm önerilerinde de karşılaşmaktadır (Donovan, 2005: 130). Marx'a göre toplumsal değişmelerin temeli ekonomik yapıdaki değişmelerden kaynaklanmakta bu duruma koşul olarak cinsiyet eşitsizlikleri de ekonomideki değişimlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunu daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Marx ve Engels özel mülkiyetin ortaya çıkışının, kadınların toplumsal sistem içindeki konumlarının tayin edilmesinde birincil etken olduğundan yola çıkarak kadın sorunu ile ilgili analizlerini bu çerçevede belirlemektedirler. Dolayısıyla Marksistler, cinsiyet eşitsizliğini oluşturan temel yapıların özel mülkiyetin ortaya çıkışı ve devletin gelişimiyle doğrudan ilintili olduğunu iddia etmektedirler (Naiman, 1995: 13).

Engels'in (1990: 70-71) "Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni" adlı yapıtında, kadınların ezilmişliği ile özel mülkiyetin doğuşu arasında kurduğu bağlantı neticesinde dikkat çeken analizinde her ne kadar kadınların ikincil statülerinin sınıflı toplumlardan kaynaklandığı belirtilse de kadının baskı altına alınışı ve denetim-gözetim pratiklerine tabi tutulmalarının en önemli nedenini erkeğin özel mülkiyetini kendi çocuklarına bırakma isteği sonucunda ortaya çıkan tek eşli aile kurumunun varlığı oluşturmaktadır. Özel mülkiyetin doğuşu ve monogaminin dayatılmasıyla kadınların bir bütün olarak sömürülmesi ve baskı altına alınmasından Engels (1990: 62), kadınların büyük yenilgisi olarak bahsetmektedir. Bu büyük yenilgiyle birlikte artık kadınlar tek eşli hanelerde salt erkeğe hizmet eder bir konuma indirgenmiş ve biyolojik yeniden üretimin sağlanması için bir araç haline gelmiştir (Vogel, 1990: 88). Engels'in aile kurumu ile ilgili yorumuna bakılacak olursa Engels (1990: 79) , kadını proletaryayla erkeği ise burjuvaziyle özdeşleştirmesi itibariyle aile kurumunda kadının ikincil bir konumda bulunduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu analizin yanı sıra kadınları ve çocukları tek eşli ailelerde erkeğin hizmetinde olan kölelere benzetmesiyle de aile içindeki eril tahakkümü bir kez daha vurgulamış olmaktadır (Millett, 2018: 205-206). Ancak burada belirtilmelidir ki Engels ve Marx'ın kadınların ezilmişliği olarak ele aldığı aileyi diğer bir ifadeyle ataerkil aileyi burjuva ailesi oluşturmaktadır (Mitchel ve Oakley, 1998: 126). Bu düşüncenin en temel nedeni ise proleter ailelerdeki erkeklerin çocuklarına bırakacağı özel mülkiyetinin bulunmayışından dolayı bu ailelerdeki proleter kadınların denetim altına alınmaları için bir gerekçenin olmamasıdır (Engels, 1990: 76). Aynı zamanda Marksistler, aile kurumunun yıkılmasının proleter aileleri etkilemeyeceğini belirterek proleter hanelerde gerçek anlamda bir aileden söz edilemeyeceğini öne sürmektedirler (Acar-Savran, 2013: 26). Bu hatalı saptama diğer feministlerce, işçi sınıfı ailesini ayakta tutan temeli yeniden üretim faaliyetlerinin oluşturduğu ileri sürülerek Marx ve Engels'in de tam olarak bu noktayı gözden kaçırarak proleter ailelerde kadınların üstlendiği yeniden üretim sorumluluklarını göremedikleri ve ev işlerine dar bir perspektiften baktıkları gerekçesiyle eleştirilmelerine neden olmuştur (Ramazanoğlu, 1998: 111). Burjuva ailesi, nasıl ki özel mülkiyetini kendi varislerine bırakabilmek için tek eşli aile kurumuna ihtiyaç duyuyorsa proleter aileler de hem biyolojik yeniden üretim faaliyeti hem de işçinin bir sonraki işgününe hazırlanabilmesi için ev içinde kadının karşılıksız gerçekleştirdiği bakım, temizlik, yemek gibi yeniden üretim faaliyeti nedeniyle tek eşli aile kurumuna ihtiyaç duymaktadır (Acar-Savran, 2013: 28-29). Marx her ne kadar kullanım değeri ve değişim değeri gibi kavramları kullanarak tahliller geliştirmiş olsa da kadınların ev içinde

harcadığı ücretsiz emeğin kullanım değeri ürettiğini göremeyerek ev içi emeği doğal bir biçimde ele almıştır (Donovan, 2005: 142). Bu nedenle patriyarkanın işçi sınıfında da hem yeniden üretimin gerçekleştirilmesi hem de ideolojik ve psikolojik etkenlerden dolayı var olduğu göz ardı edilmiş ve salt kapitalizmin cinsiyetçilikten doğrudan yarar sağladığı temel alınarak soyut ve hatalı bir analiz geliştirilmiştir (Vogel, 1990: 89-90).

Sınıflı toplumda kamusal alana çıkması ve eve ekmek getiren statüde olması dolayısıyla erkek ev içinde kadına göre daha üst bir konumda bulunmaktadır. Bu durumun temel nedeni ise kadının özel alanla sınırlı bir hayat sürmesi ve en önemlisi de ekonomik kazanç elde edememesidir. Erkeğin evde kadın üzerinde baskı kurmasını ve kadını sömürmesini olanaklı kılan da tam olarak bu maddi temeldir. Marksistlere göre erkeğin bu maddi gücü elinde bulundurması kadın üzerindeki egemenliğinin temelini oluşturmaktadır (Sevim, 2005: 64). Kadınların aile içindeki bu ikincil statülerinden kurtulmaları için Marksistlerin önerisi ise kadınların toplumsal cinsiyet rolleri gereği evde gerçekleştirdiği karşılıksız emeklerinin diğer bir deyişle ev işlerinin toplumsallaştırılması vasıtasıyla kadınların kamusal alanda yer alarak ücretli bir işte çalışmalarıdır. Marksizm kadın cinsinin kurtuluşunu -ki bu toplumsal olarak işçi sınıfının prangalarından kurtuluşundan ayrı bir şekilde görülemez- tam olarak bu çözüm önerisinde görmektedir (Mitchel ve Oakley, 1998: 120-121). Bu sayede kadının maddi bir temele sahip olduğu için erkeğin ev içindeki üstünlüğünün son bulacağını, kadınların işgücü piyasasında yer alarak ev işlerinin tekdüzeliğinden ve bunun sonucunda yaşadıkları yabancılaşma duygusundan da kurtulacağını düşünmektedirler (Donovan, 2005: 145). Marksist düşünürler, kapitalist sistemin yıkılmasında da kadınların kamusal alana çıkmalarının önemli bir rolünün olduğunu düşünmektedirler. Bu sayede kadınların işçi sınıfı erkekleriyle birlikte kapitalist sisteme karşı saf tutarak işçi sınıfının nicel ve nitel olarak güçlenmesini sağlayacaklarını düşünmelerinin yanı sıra devrimin daha hızlı gerçekleşeceği inancına da sahiptirler (Naiman, 1995: 17). Dolayısıyla kadınların işgücü piyasasına girmeleri salt kendi bireysel özgürlükleri için değil aynı zamanda işçi sınıfının özgürlüğü ve cinsiyetçiliğin son bulması için de Marksistler tarafından önemli bir adım olarak görülmektedir (Ramazanoğlu, 1998: 47). Ancak Marksizm'in kadınların kurtuluşu olarak sunduğu bu çözüm önerisi diğer feministlerce, kadınların yabancılaşmayla yüklü bir alan olan fabrikalara gönderilmesini önerdiği gerekçesiyle Marksist kuramın kendi içinde çelişkiye düştüğü ileri sürülerek eleştirilmiş ve kadınların kurtuluşlarının salt kamusal alanda yer almalarıyla mümkün olmadığı ifade edilmiştir (Donovan, 2005: 146).

Marksist feminist kuram, Marx'ın teorilerinden geliştirilen bir kuram olduğu için analizlerinin odak noktasında bir grup olarak kadınlar değil proleterlerin toplumsal sistem içerisindeki ekonomik konumları yer almaktadır. Bu nedenle Marksist feminizm, Marx'ın teorilerinin kadın sorununa uyarlanmasıyla geliştirilen bir kuram olduğu, teorilerin öznesini kadınların oluşturmadığı, toplumsal cinsiyetin üzerinde yeteri kadar durulmadığı ve erkeklerce geliştirildiği öne sürülerek kadınların durumunu yeteri kadar algılayamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir (Ritzer, 2012: 345). Ancak Marx'ın toplumsal olarak sömürülen bir sınıf olan proleterler için geliştirdiği saptamalar kadınların ezilmişliğini tayin edebilmek için feminist literatüre önemli bir referans kaynağı olmuştur.

Marksizm kadın sorunu için mücadele etmenin toplumsal sorunla mücadele etmekle aynı anlama geldiği inancından hareket ederek kadınların sosyalist sistem ile birlikte özgürlüğe kavuşacaklarını ve ataerkil sistemin ancak sosyalist bir toplum yapısında işlerliğini kaybedeceğini düşünmektedir (Ritzer, 2012: 346). Engels'in ve Marx'ın analizleri açıkça gösteriyor ki kadınların baskı altında tutulması bağımsız olarak patriyarkayla ilgili değil özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte oluşan sınıflı toplum yapısıyla ilintilidir. Marksistlerin ataerkil sistemi ekonomik ilişkilerden ayırıştırarak ele almaları tahlillerinde bir eksiklik olarak kalmıştır (Mojab, 2018: 18). Aynı şekilde kadınların bir bütün olarak kurtuluşlarının sosyalizmle sağlanacağını hatta sosyalist sistemde aile kurumunun dahi çözüleceğini düşünmeleri de patriyarkanın burjuvazi ve iktidara hizmet eder olduğu yanılığını göstermekte, erkeklerin bir bütün olarak ataerkil sistemden yarar sağladığı gerçeğini göz ardı etmelerine yol açmaktadır (Heywood, 2011: 248). Görünüyor ki Marksistler salt kapitalizmin, kadının ikincil konumundan sağladığı yarara odaklanarak erkeklerin bir grup olarak cinsiyetçilikten sağladığı yararı görememişlerdir. Ayrıca patriyarkanın toplum yapısına içkin olduğu göz önüne alındığında, salt özel mülkiyetin ve kapitalizmin son bulmasının patriyarkal ilişkilerin işlerliğine etki ederek kadınlar üzerindeki tahakkümün de son bulacağı inancı gerçekçi olmamaktadır (Hartmann, 2016: 161).

1.2.5. Sosyalist Feminizm

Sosyalist feminist kuram, radikal feminist teori ile Marksist feminist teorinin temel argümanlarını birleştirmek yoluyla iki kuramın sentezini oluşturarak (Çakır, 2008: 185) 20. yüzyılın sonlarına doğru geliştirilmiş bir kuramdır (Heywood, 2011: 247).

Sosyalist feminist yazarlar, içinde bulunduğumuz toplumsal sistemde kadınların ezilmişliğini algılayabilmek için hem sınıf sorununu hem de patriyarkayı analiz çerçevesine yerleştirerek bir çözümleme gerçekleştirmektedirler (Giddens, 2012: 518). Sosyalist feminizm, Marksist feminizmden farklı olarak cinsiyetçiliği, ayrı bir dinamiğe sahip olduğundan hareketle toplumsal sistem içerisindeki sorunlarla aynı potada eriterek değil tek başına özgül bir biçimde ele almıştır (Ritzer, 2012: 346). Bu duruş noktası ve aynı zamanda da ekonomik sistemden bağımsız bir şekilde kadınların öznel deneyimlerine başvurmaları sosyalist feminizmin radikal feminizme daha yakın bir yere konuşlanmasına neden olmuştur (Naiman, 1995: 26).

Sosyalist kuramcılar, Marksist kuramcılar gibi cinsiyetçiliğin salt altyapı kurumunda yaşanan dönüşümlerle ilintili olmadığını, aynı zamanda cinsellik, aile, kültür ve ideoloji gibi üstyapı kurumlarının da kadınların ikincil konumlarını belirlemede etkili olduğunu düşünmektedirler. Örneğin Mitchell, kadınların üzerindeki ataerkil baskının üretim, biyolojik yeniden üretim, çocukların toplumsallaştırılması ve cinsellik alanları olmak üzere bu dört yapıyla ilişkisi olduğunu belirterek kadınların içinde bulunduğu sömürü koşullarını algılayabilmek için bu yapıların ayrı ayrı incelenmesinin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Ayrıca Mitchell bu dört yapının bir bütün olarak kadınların ezilmişliğini pekiştirdiğinden hareketle toplu bir şekilde analiz edilmesinin de önemini vurgulamaktadır (Vogel, 2015: 58). Aynı şekilde Dalla Costa ve Mies (2019: 96) de kadınların kapitalist ataerkil toplum yapısında maruz kaldıkları sömürü koşullarının üçlü yapısına dikkat çekmişlerdir. Buna göre, kadınların erkekler tarafından salt kadın oldukları için ezildiğini, ücretsiz ev işlerini yaparak eşlerinin bir sonraki işgününe hazırlamasından dolayı kapitalist sistemin yararına olacak şekilde sömürdüklerini ve ücretli bir işte çalıştıkları zamansa işçi olarak sermaye tarafından sömürü pratiklerine maruz bırakıldıklarını belirtmişlerdir.

Sosyalist feministler, Marksistler gibi cinsiyetçiliğin özel mülkiyetin ya da kapitalizmin sonucunda ortaya çıktığını düşünmemekle birlikte kapitalist sistemin patriyarkanın etkinliğini güçlendirdiğini ve patriyarkaya farklı bir boyut kazandırdığını savunmaktadırlar (Giddens, 2012: 518). Bu tezi savunmalarındaki temel argümanlar ise endüstrileşmeyle birlikte ev ile işyerinin ayrışması sonucunda kadının ev içine hapsolmesi erkeğinse işgücü piyasasına girmesiyle kapitalizmin cinsiyetçi işbölümünü keskinleştirmesi, kapitalist ideolojinin özel alandaki bütün ilişkilerin içine sızarak anlamlarını değiştirmesi ve kapitalizm öncesinde olduğu gibi tüketilecek ürünlerin artık

ev içinde daha az üretilerek piyasadan temin edilmesidir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet kalıplarının belirginleştirilmesinde kapitalist sistem büyük bir rol oynamıştır (Rowbotham, 1998: 84).

Sosyalist düşünürler, Marksist geleneğin sahip olduğu tarihsel maddecilik anlayışını kabul etmekle birlikte tarihsel maddeciliğin dar bir alanla sınırlı tutulduğunu belirterek içeriğini genişletmişlerdir (Ritzer, 2012: 347). Onlara göre kadınlar söz konusu olduğunda ekonomi sadece kamusal alandaki ücretli işler anlamına gelmemekte, aynı zamanda ekonominin sürdürülebilmesi için hayati önem taşıyan kadınların ev içinde gerçekleştirdikleri ücretsiz emeklerini de kapsamaktadır (Naiman, 1995: 29). Kadınların ev içinde harcadıkları karşılığı ödenmeyen hizmetleri, sosyalist analizlerde geniş yer tutmuş ve yazarların ev içi emeğe ilişkin çözümlenmeleri feminist literatürün o zamana kadar yeterli bir şekilde aydınlatılmamış olan alanları farklı yorumlar çerçevesinde irdelenme imkânı bulmuştur. Buna göre düşünürlerin hemen hemen hepsinin analizlerinde geniş yer tutan kadınların karşılığı ödenmeyen ev içinde gerçekleştirdikleri işlerin, işçilerin bir sonraki işgününe hazırlanmasını sağlayan yeniden üretim faaliyetlerini içerdiğinden hareketle ev içi emeğin bu yönü itibariyle sermayeyle ilişkisi üzerinde durulmaktadır (Connell, 1998: 72-73). Sosyalist feministler, yeniden üretim faaliyetleri dikkate alındığında ev işinin kapitalist sistemin can damarlarından biri olduğu tezini ileri sürerek (Walby, 2016: 15) erkeklerin de kadınların ücretsiz olarak kendilerine sundukları bu hizmetler karşısında yarar sağladığını dolayısıyla ev içi işlerin hem patriyarkaya hem de kapitalizme işlerlik kazandırmada önemli bir rol üstlendiğini düşünmektedirler (Acar-Savran, 2013: 18).

Sosyalist kuramın ev işleriyle ilgili olarak inceleme alanlarından bir diğerini ise ev emekçileri olarak kadınların özel alanda gerçekleştirdikleri işlerin ürettiği değer konusu oluşturmaktadır. Ancak yazarlar, evde gerçekleştirilen işlerin kullanım değeri olarak salt tüketim işlevi mi gördüğü (Çakır, 2008: 192) yoksa ev işlerinin işçinin kapitaliste emek gücünü satmasını sağlayan yeniden üretim niteliğine sahip olduğu gerekçesiyle artı-değer mi ürettiği konusunda aralarında görüş birliğine varamamışlardır (Hartmann, 2016: 165). Sosyalistlerin ev içi emeğin ürettiği değer konusuna ilişkin görüşleri ev içi emeğin yapısı itibariyle yabancılaşmış bir alan olup olmadığına ilişkin bir başka tartışma konusunu başlatmıştır. Vogel ve diğer sosyalist feministler ev emeğinin Marksist bir perspektiften bakıldığında değişim değeri üretmiyor olduğunu ileri sürerek ev içi alanı yabancılaşmamış bir alan olarak tanımlamışlardır (Donovan, 2005: 149).

Einstein ve Foreman gibi sosyalist düşünürler ise Vogel'ın bu tezine karşıt bir şekilde ev işinin, sıkıcı, tekrarlayıcı ve aynı zamanda kadınların özgür iradelerinin dışında yapmak mecburiyetinde kaldıkları görevler toplamından oluştuğunu belirterek ev içi alanı yabancılaşmayla yüklü bir alan olarak tasvir etmişlerdir (2005: 152).

Sosyalist kuramcılar, kadınların kamusal alandaki görünümünü incelerken toplumsal cinsiyet rollerinin işgücü piyasasında kapitalizmin ve ataerkil sistemin çıkar mekanizmasına nasıl katkı sağladığını göstermişlerdir (Hartmann, 2016: 191-192). İşgücü piyasasında hem işin niteliği hem de aldıkları ücret baz alındığında kadınların erkeklerle eşit bir konumda yer alamamalarının kadınların ev içi yükümlülüklerinden ileri geldiğini belirtmişlerdir (Haug, 2018: 108). Kadınların ev içinde gerçekleştirdikleri hizmetler, işgücü piyasasına girdiklerinde dahi kadınların görevi olmaya devam etmekte ve çalışan bir kadının iki işle birden ilgilenmesine neden olarak kamusal alanda kadını erkekler karşısında dezavantajlı bir konuma getirmektedir (Gaag, 2017: 141). Sermaye de kadınların toplumsal sistemde ev kadını şeklinde tanımlanmasından bir çıkar sağlayarak kadınları yedek işgücü ordusu ve ucuz işgücü havuzu olarak görmekte bu sayede ekonominin daraldığı dönemlerde kadınları işgücü piyasasından dışlayarak özel alana gönderebilmektedir (Murphy, 2018: 367).

Sosyalist feministler, kadınların işgücü piyasasındaki konumlarını değiştirebilmek üzere iki alternatif çözüm önermektedirler. Buna göre ilk çözüm önerisi, kadınların ev işleri için ücret talep etmesi üzerine toplanmaktadır. Kadınların ev içinde gerçekleştirdikleri emeğin karşılığında ücret almalarının yaptıkları ev işlerinin önemsiz ve görünmez oluşunu engelleyeceğini, aynı zamanda kadının ekonomik olarak eşine bağımlılığını azaltıcı bir etki yaratacağını düşünmektedirler (MacKinnon, 2003: 89). Ancak, “ev işi için ücret” önerisi hem kadınların ücretlerinin nasıl finanse edileceğine ilişkin bir uzlaşmaya varılamaması hem de ev kadınlığı rolünü pekiştirici bir etki yaratarak kadınların kamusal alandan tamamen dışlanmalarına neden olabileceği için pratikte geçerliliğini koruyamamış bir öneri olarak kalmıştır (Sevim, 2005: 70). Sosyalist feministlerin ikinci önerisi ise ev işlerinin, özellikle de çocuk bakımının devlet tarafından karşılanmasıdır. Bu sayede işgücü piyasasında cinsiyete yönelik ayrımcılığın işlevselliğini yitirerek kadınların kamusal alanda erkeklerle eşit şekilde mücadele edebilme imkânı bulabilecekleri inancına sahiptirler (Vogel, 2015: 63).

Sosyalist feministler Marksistlerden farklı bir politik duruş sergilemekte, hem özel alanda hem de kamusal alanda kadının üzerindeki patriyarkal kapitalist baskı biçiminin bilincinde olarak salt kapitalist sistemle mücadele etmenin kadınların durumunda bir değişim yaratmayacağını düşünmektedirler (Naiman, 1995: 24). Onlar, cinsiyetçiliğin toplumsal sistemin derinlerine nüfuz ettiğini ileri sürerek sosyalist bir toplumda da patriyarkanın işlerliğini sürdürebileceğinden dolayı (Rowbotham, 1998: 97) kadınların hem ataerkil sistemle hem de kapitalist sistemle savaşmaları gereken düalist bir mücadele biçimine ihtiyaç duyduğunu savunmaktadırlar (Mies, 2019: 98).

Emek sürecinin denetiminde kadınların baskı altına alınmasında en önemli işlevi toplumsal cinsiyet dikatomisi üstlenmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümüne kadar olan kısmı toplumsal cinsiyet tartışmaları ve bu tartışmaların tözünü oluşturan feminist kuram bölümüne ayrılmıştır. Araştırmanın bundan sonraki bölümü ise toplumsal cinsiyet ve emek denetimi arasında kurulan ilişkiyi daha net bir şekilde anlamlandırabilmek için emek sürecinin denetiminin analizine odaklanmaktadır.

1.3. Emek Süreci Denetimi

Denetim, diğer kişi ya da kişilere istediğimiz bir davranışın gerçekleştirilmesini sağlama amacı taşıyan otorite ile ilintili bir kavramdır (Savcı, 2002: 334). Gücü elinde bulunduran kişinin denetime de sahip olması, denetleyeni hiyerarşik olarak daha üst bir noktada konuşturmakta (2002: 335). Denetim modern zamanlara özgü bir kavram değildir. Büyük işçi kitlelerin denetim altına alınması Antik Çağ'da dahi görülmektedir. İşçiler, piramitlerin, Çin Seddi'nin, yolların, sulama kanallarının, katedrallerin ve daha birçok yapının inşa edilmesinde kolektif bir şekilde yer alarak denetlenmişlerdir (Braverman, 2008: 87). Modern öncesi dönemlerde gücü elinde bulunduran kişi, bu gücün diğer insanlar tarafından görülmesini sağlayarak bireyler üzerindeki otoritesini bu şekilde gerçekleştirmektedir. Ancak modern dönemlerde ise gücü elinde bulunduran kişinin gizilleşmesi söz konusu olmakla birlikte diğer bireylerin gözetime maruz bırakılmasıyla denetim gerçekleştirilmektedir (Bauman, 2017: 66).

1.3.1. Emek Denetimi Biçimleri

Edwards (1979: 20) emek sürecinin denetimini doğrudan/basit denetim, teknik denetim ve bürokratik denetim olarak üçe ayırmaktadır. Buna göre, doğrudan/basit denetim biçimini 19. yüzyıldan itibaren uygulanmaya başlayan, daha çok küçük işletmelere özgü ve işverenin işçi üzerindeki otoritesinin yoğun şekilde hissedildiği bir

denetim biçimi olarak tanımlamaktadır. Doğrudan/basit denetim biçimi, üretim sistemindeki gelişmelere koşut olarak henüz üretim sisteminde karmaşıklığın yaşanmadığı rekabetçi kapitalizm döneminde ortaya çıktığı için denetim biçimi de basit olarak işlemektedir. Ancak bu denetim biçimi her ne kadar basit olarak adlandırılrsa da doğrudan denetim, işverenlerin başka aracılara ihtiyaç duymaksızın işçiler üzerindeki otoritesini yüz yüze gerçekleştirmesi sonucunda baskı ve tahakkümün işçiler tarafından en ağır şekilde hissedildiği, aynı zamanda da işverenler tarafından ceza-ödül sisteminin etkin şekilde kullanıldığı bir denetim biçimidir.

Denetim biçimlerinin farklılaşması ve yeni denetim biçimlerine gereksinim duyulması üretim sürecindeki gelişmelerin bir yansıması olarak ele alınmaktadır. Bu nedenden dolayı ki 20. yüzyıl ile birlikte üretim sürecinde yaşanan değişikliklere koşut olarak doğrudan denetim mekanizması işlevini kaybetmeye başlamış ve yeni denetim biçimlerine gereksinim duyulmuştur. Doğrudan denetim biçimi küçük ölçekli işletmelerde işlevsel olabiliyorken şirket ölçeklerinin büyümesi ve fabrikada çalışan işçilerin sayılarında yaşanan artışla birlikte işverenlerin emek süreci üzerindeki denetimini yüz yüze gerçekleştirmesi artık olanaksız hale gelmiştir. Bu aşamada işyerinde denetimi gerçekleştirmesi için ustabaşı, yönetici, şef ve denetleyicilere gereksinim duyulmuştur (Aydoğanoglu, 2011: 48).

Teknik denetim biçimi ile işverenlerin amaçları iş akışında işçilerin hata yapma ihtimallerini en düşük seviyeye sınırlandırmaktır. Teknik denetim işverenin çalışanlar üzerinde daha fazla tahakküm kurmasına olanak tanıyarak itaatkâr bir işgücü kitlesinin oluşmasını sağlamıştır (Yücesan-Özdemir, 2014: 145). Teknik kontrol biçimi doğrudan/basit denetim biçimine kıyasla daha rasyonel bir denetim biçimi olarak görülse de teknik kontrolde denetim makinenin sayesinde gizilleşmekte ve emek sürecinin kontrolü görünürde makinenin, ancak gerçekte işverenin çıkarları doğrultusunda yönetilmektedir (Edwards, 1979: 20). Teknik kontrol biçiminde işlerin makineler tarafından yönetilmesi işçilerin vasıfsızlaşmasına yol açmış, bu durum işverenlerin işçilere bağımlılığını azaltırken işçilerin işverene bağımlılığını katmanlaştırmış ve böylelikle işçiler üretim sürecinin özneleri olmaktan kopartılarak işçinin sermayeye gerçek tabiiyeti gerçekleşmiştir (Öngen, 2014: 91).

Bürokratik kontrol biçimi, tekelci kapitalizm dönemiyle özdeşleşmekte olup, denetim işyerindeki hiyerarşi sayesinde gerçekleştirilerek çalışanların ast ve üst şeklinde

ayrıştırılması ve işçilerin bireyselleştirilerek daha fazla sorumluluk üstlenmesi yoluyla işlerlik kazanmaktadır. Bireylerin birbirinden keskin çizgilerle ayrışmasıyla işyeri kurallarının ihlal edilmesinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır (Edwards, 1979: 131). Bürokratik denetimde kuralların işyeri tarafından belirlenmesi emek süreci üzerindeki kontrolün objektiflikten uzak gerçekleştirildiği izlenimini vermekte bunun yanı sıra çalışanların tek bir alanda uzmanlaştırılması işin bütünlüklü yapısı hakkındaki bilgilerinin en aza indirilmeye çalışıldığına işaret etmektedir.

Edwards'ın değinmediği ancak başka yazarların, özellikle de Burawoy'un ele aldığı bir diğer denetim biçimi ise ideolojik/hegemonik denetim biçimidir. Hegemonya kavramıyla özdeşleşen Gramsci'ye (1986: 28) göre hegemonya kavramını, zor ve rızanın birlikte eritilmesi sonucu oluşan bir ideolojik araç, diğer bir ifade ile yönetilen sınıf üzerinde kurulan gizil bir tahakküm biçimi olarak yorumlamak mümkündür. Burawoy (2015: 165), emek süreci denetiminin her ne kadar kendi içinde çatışma barındırıyor olsa da işçilerin onayının alınmasının denetim mekanizmalarının işlevsellik kazanmasındaki en önemli etkenlerden birisi olduğunu belirterek erken kapitalizmin despotik fabrika rejimlerinin kendisini, modern fabrikalarda işçilerin rızasına dayanan ancak baskının da işlerliğini koruduğu bir denetim biçimi olarak hegemonik denetim biçimine bıraktığını ifade etmektedir. Buna göre despotik rejimlerle birlikte işçiler üzerindeki kontrolün gizilleşmesi sağlanarak işçilerin kendi kendilerini denetleme mekanizması geliştirmeleri söz konusu olmaktadır.

Friedmann (1977: 99-101) işyerinde uygulanan denetim süreçlerini “doğrudan kontrol” ve “sorumlu otonomi” olarak ikiye ayırmaktadır. Friedmann'a göre doğrudan denetim insanlar tarafından diğer bir deyişle denetmenlerce uygulanan birebir denetim biçimi anlamına gelmektedir. Friedmann bu denetim biçiminin işletmeler için maliyet unsuru taşıdığını ve gereksiz işgücü kullanımına neden olduğunu düşünmektedir. Friedmann'ın sorumlu otonomi ile sağlanan denetimden kastettiği ise işverenin işçilerden özdenetim pratiklerini içselleştirmelerini talep ettiği bir denetim türüdür. Doğrudan kontrol biçiminde denetimin sağlanmasında baskı ağırlıktayken sorumlu otonomide ise rıza ağırlık kazanmakta ve işçilerin işletmenin koşullarına her zaman uyum sağlamaları beklenilmektedir. Friedmann'a göre bu denetim biçiminin dezavantajı ise denetimin işçilerin kendilerine bırakılması dolayısıyla emek sürecinin kontrolünün sağlanmasındaki yetersizliktir. Doğrudan denetimin karakteristik özelliklerinden biri olan ceza-ödül sistemi Galbraith'in (2004: 14-15) iktidar tipolojilerinden caydırıcı ve ödüllendirici

iktidarla benzerlik gösterirken, ideolojik/hegemonik denetim ise işçiler üzerindeki denetimin gizilleştirilerek gerçekleştirilmesiyle Galbraith'in ikna edici iktidar tipolojisine karşılık gelmektedir.

1.3.2. Emek Süreci Denetiminin Tarihsel Kökenleri

Denetim, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren süreç içerisinde her zaman varlığını koruyan ancak bireyler üzerindeki hâkimiyetini farklı biçimlere bürünerek gösteren bir olgudur. Denetim biçimlerinin ekonomik yapıya koşut olarak her dönemde farklı biçimlere bürünmesi emek süreci denetiminin tarihsel süreç içinde incelenmesini gerektirmektedir. Bu nedenle araştırmanın bu bölümünde emek süreci denetiminin tarihsel kökenlerinin analizine yer verilerek emek süreci denetiminin tarihsel kökenleri iki temel bağlamda değerlendirilecektir. Buna göre ilk olarak analiz edilecek bölüm kapitalizm öncesinde denetim olgusu bölümüdür. Bu bölümde ilkel topluluklarda, köleciler toplumunda ve feodal toplumda uygulanan denetim biçimleri içinde bulunan dönemin temel özellikleri belirtilerek detaylı bir şekilde incelenecektir. Kapitalizm öncesinde denetim olgusu bölümünü kapitalist sistemde denetim olgusu bölümü takip etmektedir. Bu bölümde ise kapitalist sistemin başlangıç noktası olarak adlandırılabilir Sanayi Devrimi döneminde, Fordist dönemde ve son olarak günümüzde uygulanan denetim biçimlerinin bir karşılığı olarak görülebilecek Post-fordist dönemde emek sürecinin denetimi olgusuna odaklanılacaktır.

1.3.2.1. Kapitalizm Öncesinde Denetim Olgusu

A) İlkel Topluluklarda Denetim

İlkel toplum biçiminde bireylerin üretim araçları üzerinde ortak mülkiyete sahip olup cinsiyete ve yaşa dayalı bir işbölümünün hâkim olduğu belirtilmektedir. İşbölümünün cinsiyetler arasında bir farklılığa yol açmasının temelinde fiziksel özellikler göz önüne alındığında erkeklerin avcılık ve savunma için daha elverişli bir beden yapısına sahip olmaları, kadınların ise çocuk doğurabilmeleri ve çocuğun bakımını üstlenmeleri nedeniyle savunmaya yeteri kadar vakit ayıramamaları yer almaktadır (Şenel, 1982: 42). Ancak her ne kadar ilkel toplum biçiminde cinsiyetler arasında bir işbölümünün bulunduğu söz edilebilse de kadınların bir bütün olarak toplayıcılık faaliyetiyle erkeklerin ise avcılık faaliyetiyle uğraşmalarından bahsedilememektedir. Kadınların, özellikle de anne olmayan kadınların avcılıkta uzmanlaştığı yönünde kanıtlar

bulunmaktadır. Kadınların genellikle toplayıcılık faaliyetiyle özdeşleşmeleri ise avcılık faaliyetine kimi zaman hazırlıksız yakalanılması ve bu durumun tehlikeli bir yapıya dönüşme ihtimalinin bulunması itibariyle çocuğu olan ve hamile kadınların riske atılmak istenilmemesinden kaynaklanmaktadır. Toplayıcılık faaliyetinin, kadına çocuğunu yanında taşıma ve besleme imkânı tanınması da kadınların toplayıcılıkta uzmanlaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla ilkel topluluk biçiminde çocuklara verilen önem kadınları toplayıcılık alanına yöneltmiştir demek yanlış olmamaktadır (Coontz ve Henderson, 2016: 34-35).

İlkel toplulukta üretimle ilgili olarak değinilmesi gereken bir başka özellik ise üretimin bireysel bir edim değil kolektif bir çabanın ürünü olmasıdır. İlkel toplulukta kolektif çalışma hayvanlar ve diğer kabilelerden gelecek saldırılara karşı bir tür savunma zorunluluğu olarak ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar ilkel toplulukta cinsiyete ve yaşa dayanan bir işbölümünden söz edilse de toplayıcılık ve avcılıktan elde edilen besinler ortaklaşa paylaşıldığı için bu işbölümü herhangi bir bireye üstünlük kazandırmamaktadır. Bu nedenle ilkel topluluk, kişiler arasında hiyerarşinin bulunmaması ve dayanışma duygusunun topluluğun karakteristik özelliklerinden biri olması dolayısıyla eşitlikçi bir topluluk biçimidir (Rosenthal ve Yudin, 1972: 226). İlkel topluluk biçiminin eşitlikçi bir topluluk olarak adlandırılmasının dayanaklarından biri ise kölelik kurumunun ilkel topluluklarda bulunmamasıdır (Engels, 1990: 163-164).

İlkel topluluk biçiminde bulunan cinsiyetler arasında işbölümü ilkesi diğer bir ifadeyle kadınların toplayıcılıkla uğraşması erkeklerin ise avcılık ve ilkel sürünün savunmasını yapması, kadına toplayıcılığın düzenli bir geçim kaynağı olması dolayısıyla topluluk içinde bir statü kazandırarak kabilenin yönetimi konusunda öncelik tanınmasına neden olmuştur. İlkel toplulukta kadının statüsünü arttırıcı etkenlerden ilki, toplayıcılığın avcılığa kıyasla sürdürülebilir ve tesadüfi gelişmelere kapalı bir yapıda bulunması nedeniyle kadının ekonomik bir üstünlüğe sahip olmasıdır. Bir diğer etken ise kabile içinde doğan çocukların salt annesinin bilinmesinden dolayı bu durumun akrabalıkların kadının etrafında oluşmasını sağlayarak topluluk içinde kadına saygı duyulmasını beraberinde getirmesidir. Bütün bu etkenler ilkel topluluk biçiminin anaerkil topluluk yapısı olarak adlandırılmasına neden olmaktadır (Zubritski vd., 1978: 37).

İlkel topluluk biçiminde yönetim mekanizmasının işleyişiyle ilgili olarak topluluğun tümüne içkin olan bir iktidar biçiminin varlığından söz edilmekte, siyasal bir

yönetim anlayışına ise ilkel topluluk biçiminde karşılaşılmadığı belirtilmektedir. Buna göre, ilkel avcı topluluklar devletsiz topluluklar olarak tanımlanmakta, devletin ortaya çıkması için birtakım ekonomik gelişmelerin olması gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse devlet ancak bireylerin gereksinimlerini karşılayan bir üretimin yapılması ve bu üretimin sonucunda belirli miktarda nesne üretilerek bu nesnelerin savaş yoluyla ya da direkt olarak el koyarak alınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmelerin olmadığı bir toplumda devletin varlığından söz etmek de mümkün olmamaktadır (Oppenheimer, 1984: 54). Oppenheimer (1984: 56) ilkel topluluklarda devletin olmamasının yanı sıra bireylerin denetim ve yönetimden de bağımsız şekilde hiçbir otoritenin tabiiyeti altında bulunmadığını ifade etmektedir. İlkel topluluklar bir arada yaşamayan ve özel törenler haricinde de bir arada bulunmayan birbirlerinden kopuk bir şekilde yaşayan topluluklardır. Dolayısıyla kolektif yapının bulunmaması bireylerin üzerinde herhangi bir denetimin kurulamamasının temel nedeni olarak gösterilmektedir. Morgan (1986: 126) da Oppenheimer gibi altyapının üstyapı ilişkilerini değiştirdiğini iddia ederek siyasi örgütlenmenin ancak soyların kabile içindeki işlevselliğini yitirdiği ve özel mülkiyetin bu ilişkilerin yerini aldığı ortaya çıkacağını belirtmektedir. Bu nedenle ilkel topluluklarda siyasallaşmadan bahsedilemediği için ilkel toplulukları demokratik topluluklar olarak değerlendirme eğiliminde olmaktadır.

İlkel toplulukta her ne kadar siyasal bir yönetim yapısının bulunmadığından bahsedilebilse bile yönetim yapısının bulunduğu söz edilmektedir. Buna göre, herhangi bir topluluk biçiminde bilerek ya da bilmeyerek örgütlenmenin olmasının zorunluluğuna dikkat çekilmekte ancak ilkel topluluk biçiminde özel olarak yöneten-yönetilen ayrımına gidilmediği belirtilmektedir. Dolayısıyla ilkel topluluk biçimindeki yönetim biçiminin bir kişinin ya da grubun iktidarı elinde bulundurduğu yönetim biçimine karşılık gelmediği, topluluktaki bütün üyelerin yönetimde söz sahibi olduğu söylenmektedir (Fişek, 2015: 51). Clastres (1992: 105) de ilkel topluluklarda devletin bulunmadığını belirterek ilkel toplulukları hiyerarşik olmayan apolitik topluluklar olarak adlandırmasının yanı sıra iktidarın toplumdan ayrı bir şekilde bulunmadığını, toplumun tümünü kapsadığını ileri sürmektedir. İktidarın ilkel topluluklar da dâhil bilinen bütün toplumlara için olduğu üzerinde durulmaktadır. Bilinen bütün toplumlar için hem dışsal hem de içsel bir gereksinim olarak iktidarın; toplumdaki kurallara uyulmasını sağladığını, oluşabilecek rekabetin olumsuz sonuçlarını kısıtladığını, ayrıca bu içsel nedenlerin dışında dışarıdan gelebilecek müdahalelere karşı da güçlü bir savunma duvarı yarattığı

ifade edilmektedir. Dolayısıyla dışsal etkenler iktidarı oluşturan ve güçlendiren bir yapıya karşılık gelmektedir (Balandier, 2010: 35-36). İlkel toplulukta siyasal bir yönetim yapısının bulunmadığının kanıtı ise sadece yöneticilik işlevini üstlenip avcılığa ve toplayıcılığa katılmayarak topluluğun diğer üyelerinin ürettikleri artı değerden yararlanan bireylerin olmaması dolayısıyla ilkel toplulukta yöneten-yönetilen ayırımına gidilmemesidir (Şenel, 1982: 94).

B) Köleci Toplumda Denetim

Köleci toplum döneminde ilkel topluluk biçimine hâkim olan anaerkil aile yapısının çözülerek ataerkil aile biçiminin toplumda önemli bir üstyapı kurumu olarak işlevsellik göstermesi söz konusudur. Antik Roma'da aile (*familia*) bir erkeğin, diğer bir ifadeyle özgür bir yurttaşın çocukları, eşi ve köleleri üzerinde mutlak bir otoriteye sahip olması anlamına gelmektedir (Engels, 1990: 63). Patriyarkanın toplum yapısına içkin hale gelmesi özel mülkiyetin ortaya çıkmasına koşut olarak gerçekleşmektedir. Ataerkil sistem, erkeğin mal varlıklarını kendi soyundan olan çocuklarına bırakma isteğine karşılık vermiştir. Dolayısıyla ekonomik gelişmeler üstyapıda diğer bir ifadeyle evlilik biçiminde tek eşli ataerkil aileyi zorunlu kılmıştır (1990: 70). Köleci toplumda gerçekleşen bu gelişmelerin kadının toplumsal alandaki statüsünü düşürücü bir etki yarattığını tahmin etmek zor olmamaktadır. Atina toplumunda, kadının konumuna bakıldığında bu sosyal gerçekliği destekler kanıtlarla karşılaşılmaktadır. Buna göre Atina toplumu, kadını, toplumsal hiyerarşide ait olduğu sınıftan bağımsız olarak erkeğe tanınan yurttaşlık hakkını tanımayarak özel alana hapsedmektedir. Dolayısıyla köleci toplumda kadının sınıfsal konumu fark etmeksizin salt kadın olması nedeniyle erkeğe göre daha aşağı bir statüde konuşlandırıldığını söylemek mümkündür (Şenel, 1970: 291).

Köleci toplum tarihsel olarak sınıflı toplum biçiminin ilk görüldüğü sistemdir. Antik Yunan ve Antik Roma'da kölelerin toplumsal üretimin büyük bir bölümünü üstlenmesi dolayısıyla köleci toplum biçiminin en gelişmiş haliyle karşılaşılmaktadır (Rosenthal ve Yudin, 1972: 276). İlkel topluluğun eşitlikçi yapısının çözülerek nasıl eşitsizlikçi bir yapı haline geldiği konusuna açıklık getirmek gerekirse bu noktada işbölümü üzerinde durulması gerekmektedir. Topluluk içinde işbölümünün ve uzmanlaşmanın gelişmesinde en büyük rolü doğanın üstlendiği belirtilmektedir. Bireyler, iklim değişikliği karşısında tarlalarının zarar görmemesi için kanallar yaparak ve nehir kenarlarına setler çekerek bir çözüm yolu bulmuş, bu yapıların inşası işbölümü olgusunu

beraberinde getirmiştir. Bu nedenle toplum içindeki bireyler çalışan ve yöneten olmak üzere iki gruba ayrılarak setlerin ve kanalların yapımı gerçekleştirilmiştir. Yönetici rolünü üstlenen grup ise beslenme, giyim gibi ihtiyaçlarını diğer gruplardan sağlama gereksinimi duyarak yeni mesleklerin oluşmasına yol açmıştır. Görüldüğü üzere işbölümü uzmanlaşmaya neden olarak insanlar arasındaki sosyo-ekonomik ve siyasal sınıflaşmayı beraberinde getirmiştir (Şenel, 1970: 6-7).

Köleci toplumun üretim ilişkilerinin mihenk taşını köleler oluşturmaktadır. Köleci toplum biçimi üretimin büyük bir bölümünün köleler tarafından gerçekleştirildiği, köleler olmasa artı-ürünün düşük miktarlarda kalacağı gibi üretimin de işleyemeyeceği bir toplum biçimidir. Üretim günümüzdeki gibi işçiler tarafından değil daha çok köleler tarafından gerçekleştirildiği için artı-ürünün ne kadar büyük boyutlara ulaştığını belirtmek gerekmektedir (Rosenthal ve Yudin, 1972: 276). Ancak her ne kadar köleci toplum biçimi, özellikle Atina Uygarlığı ve Roma İmparatorluğu, gelişimini ve ekonomik gücünün önemli bir kısmını kölelere borçlu olsa da bu uygarlıkları geliştiren unsur köle emeğinin yanı sıra emperyalizmdir. Köleci toplum düzeninde üretimdeki öznel, kölelerin yanı sıra özgür işçilerden oluşan Atina yurttaşlarıdır (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 9). Köleci toplumda çalışmanın büyük bölümünün köleler tarafından yerine getirilmesiyle birlikte çalışma özellikle de kol emeği özgür yurttaşlar tarafından kölelikle özdeşleştirilerek aşağılık bir faaliyet olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Günümüzde de görülen kol emeği ve zihinsel emek ayrımının tohumlarının Antik Yunan'da atıldığı söylenmektedir. Dolayısıyla Yunan toplumunda bir sınıfın diğer bir grubu sömürdüğü hiyerarşik bir toplum yapısının hâkim olduğu belirtilmelidir (İlin ve Segal, 2013: 354).

Köleci toplum biçiminde emek denetimi, üretim etkinliklerinin çoğunluğunu üstlenmeleri nedeniyle köleler üzerinde uygulanan denetim anlamına gelmektedir. Köle emeği verimliliği düşük bir emek biçimi olduğu için köleler üzerinde denetim ve gözetim pratiklerinin yoğun bir şekilde gerçekleştirildiği fikri savunulmaktadır (Dolgun, 2015: 58). Bilindiği üzere emek sürecinde uygulanan işbölümü olgusu emekçiler üzerinde uygulanan iktidar pratiklerini kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir. Bu nedenle bu dönemde karşılaşılan işbölümü ilkesinin varlığı da bireylerin otorite ve denetim pratiklerine maruz kaldıklarına önemli bir kanıt olarak sunulabilmektedir (Fişek, 2015: 90). Köleci toplumda köleler üzerinde uygulanan otorite biçimi ise bireylerin rızası alınmayarak gerçekleştirildiği için zora dayalı otorite olarak adlandırılmaktadır (Weber, 2006: 39). Antik Çağ'da köleler üzerinde uygulanan emek denetimi günümüzdeki

denetim biçimleri kadar çeşitlilik göstermese de basit denetim biçimi köleci toplumda uygulanan denetim biçimine karşılık gelmektedir. İnşası sırasında çok sayıda çalışan gerektiren yapıların ortaya çıkması köleler üzerinde uygulanan denetim sayesinde mümkün olabilmiştir (Braverman, 2008: 88). Köleci toplumda emek denetimi uygulanırken dini ideoloji çalışanları daha fazla sömürmek ve isyan etmelerini engellemekte bir araç olarak kullanılmaktadır. Emek denetiminde dinin nasıl bir işlev taşıdığı incelendiğinde soyluların ve soyluların uyguladığı geleneksel sözlü hukuk kurallarının Tanrısallaştırılmasıyla karşılaşılmaktadır. Yasalar Tanrılar adına uygulanan kurallar olarak görülerek kutsal sayılmakta ve bu kuralları uygulayan aristokratların ise Tanrılar tarafından görevlendirildiği ilkesi Antik Yunan ideolojisinin merkezinde yer almaktadır. Bu sayede köleleri ve diğer çalışan yurttaş sınıfını denetim altında tutmak kolaylaşmakta, otoriteye karşı çıkanlar ise Tanrılara karşı gelmekle ve cehenneme gidecekleri algısıyla tahakküm altına alınmaktadırlar. Bu dönemde yasaların ve iktidarın kutsal olduğu inancı ortaya çıkabilecek herhangi bir ayaklanmayı kolay bir şekilde engelleme işlevi görmüştür (Zubritski vd., 1978: 79- 80).

Atina'da yaşayan bireyler hukuki ayrıcalığı olan yurttaşlar ve siyasi anlamda hiçbir hak elde edemeyen yurttaş olmayanlar şeklinde gruplara ayrılmaktadırlar. Buna göre ilk grupta erkek yurttaşlar yer almaktayken ikinci grubu ise deniz aşırı ülkelerden ticaretle uğraşmak için Atina'ya gelen metoikoslar, köleler ve her sınıftan kadınlar oluşturmaktadır. Metoikoslar yurttaşlar sınıfı içinde yer almasalar da köleler ve kadınlardan farklı olarak sosyo-ekonomik anlamda yurttaşlarla eşit haklar elde etmekte, siyasi ve hukuki anlamda ise yurttaşlarla eşit haklara sahip olamadıkları görülmektedir. Dolayısıyla Atina toplumu yurttaş olan ve olmayan halklara siyasal anlamda verilen haklar göz önüne alındığında siyasal eşitsizliğin keskin bir biçimde görüldüğü bir toplum yapısına karşılık gelmektedir (Şenel, 1970: 263). Antik Yunan'da siyasal temsil hakkının metoikoslar, köleler ve kadınlar tarafından kullanılmaması durumu Antik Yunan toplumunu eşitsizlikçi ve demokratik olmayan bir noktada konuşturdu. Köleci toplum biçimi, toplum içinde kölelerin, toplum dışında ise diğer toplumların sömürü pratiklerine dayanan, halkın bir kısmının dışarıda bırakılarak yurttaşlık statüsünden yararlandırılmaması dolayısıyla toplumda yaşayan bireyler arasında ayrıma dayalı, ekonomik ve siyasal anlamda ise eşitsizlikçi bir dizgede yer alan toplum biçimi olarak nitelendirilmektedir (1970: 301).

C) Feodal Toplumda Denetim

Orta Çağ'ın karakteristik özelliklerine bakıldığında ekonomik anlamda “feodalite” olgusu ile diğer bir ifadeyle tarımsal ekonomik modelin başat faktör olarak yer aldığı kapalı ve durağan bir ekonomi modeliyle karşılaşılmakta, siyasi alandaysa birbirinden farklılaşmış yerel ve küçük yönetim yapıları görülmektedir. Bu durum merkezi bir otoritenin bulunmaması anlamına gelmektedir. Kültürel olarak Orta Çağ'ın belirgin olgusu ise kendisini Hristiyan dininin altyapı ve üstyapı kurumlarına sızarak toplumsal pratiklerin geneline yayılmasıyla göstermektedir. Bu dönemde siyasetin öznesi Katolik Kilisesi'nin sahip olduğu iktidar biçimidir. Feodal toplumda bulunan bütün bireylerin toplumsal görüşleri Hristiyanlığın temel görüşlerinden ayrı düşünülememektedir. Dolayısıyla feodal toplum yapısından bahsedildiği zaman anlaşılması gereken Katolik Kilisesi'nin baskıları neticesinde oluşturulmuş tarıma dayalı, gelişmeyen ve durağan bir toplumsal model olmalıdır (Ağaoğulları ve Köker, 1991:77).

Orta Çağ'ın temel özelliklerinden bahsedildiğine göre ayrı ayrı yapıların detaylı bir incelemesine geçmek anlamlı olmaktadır. Bilindiği üzere feodal toplum Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte düzensizliğin, kaosun ve barbar saldırılarının olduğu kaotik bir zaman diliminde ortaya çıktığı için toplumda güvensizlik hâkimdir (İlin ve Segal, 2013: 632). Kişisel bağımlılık ilişkileri soy dayanışmasının ya da kamu iktidarının güçlü olduğu bölgelerde kendisine bir yer edinmemekteyken soy bağının güçsüzlüğü ve devlet iktidarının halkı koruyamaması bireyleri bir efendiye bağlı olmaya sürüklemektedir. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun yıkılması nedeniyle merkezi bir otoritenin bulunmaması ve geleneksel dayanışma ağlarıyla soy bağlarının da etkisini yitirmesi bireylerin can güvenliklerini sağlayacak bir mekanizmadan yoksun olmalarına yol açarak yoksul köylülerin bir feodal beye ve bir toprağa bağımlılığını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde toplumdaki bütün bireylerin toprağa ve bir insana bağımlılık ilişkisinden kendisini kurtaramadığı görülmektedir (Zubritski vd., 1978: 163). Feodal döneme özgü olan toprak bağımlılığını diğer bir ifadeyle senyör ve serf arasındaki hem siyasi hem de ekonomik bir nitelik taşıyan bu ilişkiyi anlayabilmek için toplumun içinde bulunduğu çağın koşulları göz ardı edilmeden bir çözümleme yöntemine gidilmesi elzemdir.

Orta Çağ ekonomisi, üretimin toprağa ve feodal beye bağımlı olan serfler tarafından gerçekleştirildiği, feodal beyler tarafından ise belirgin bir şekilde denetlendiği

bir ekonomik rejime karşılık gelmektedir (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 165). Feodal üretim modelinde köylü, yoksul düştüğü ve aynı zamanda da dış etkenlerden kendisini koruyamadığı için toprağını senyöre bırakmakta sonrasındaysa eskiden kendisine ait olan bu toprakta senyör adına çalışan serf konumuna indirgenerek toprağın mülkiyetini değil ancak kullanım hakkını elde etmektedir (Zubritski vd., 1978: 156). Topraklar büyük senyörün himayesinde olup köylülere toprağın kullanım hakkı babadan oğula geçecek şekilde verilmekte, serf eskiden kendisine ait olan bu toprağı kullanması ve senyörün kendisini, dış tehlikelerden koruması karşılığında senyöre bir çeşit vergi olarak adlandırılabilir ayni rant ya da angarya (emek rantı) yoluyla ödeme yapmaktadır (Bloch, 2007: 298).

Feodal toplumda toprağa bağımlılık ilişkileri salt ekonomik bir bağımlılık anlamına gelmemektedir. Ekonomik bağımlılığın yanı sıra serfle-senyör arasında ekonomi-dışı bağımlılık biçimleri de oluşmakta ve bu durum serfi topraktan çok feodal beye tabii kılmaktadır. Bu bağımlılık biçimlerinden en önemlisi ise serfin bir suç işlemesi sonucunda serfi bağımlı olduğu toprağın senyörünün yargılaması ve serfe cezasını feodal beyin vermesidir. Feodal toplumda her senyör aynı zamanda kendi tabiiyetindeki insanların yargıci konumundadır (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 164). Burada görüldüğü üzere ekonomi ile hukuk sistemi karşılıklı olarak birbirini tamamlayarak serfin feodal beye bağımlılığı hukuksal yollar aracılığıyla da pekiştirilmektedir. Dolayısıyla serfin feodal beye bağımlılığı düalist bir boyutta incelenecek olursa ekonominin ve siyasetin karşılıklı olarak birbirinin işlevselliğini arttıracak bir mekanizmaya sahip olduğu ifade edilmektedir. Feodalizmde emek sürecinde hâkim olan otorite biçimi patrimonyal otorite olarak adlandırmaktadır. Serfle senyörün arasındaki üretim ilişkisinde patrimonyal otoritenin oldukça güçlü olduğu ileri sürülmektedir. Bu tezin en temel nedeni ise serflerin feodal beylerle aralarında kurdukları güven ve sadakat temeline dayanan ilişkidir (Weber, 2006: 61).

Sınıflar arası geçiş imkânını tanımayan feodalite, içinde barındırdığı ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel özellikler nedeniyle katı bir düzene sahip olmakta ve serf bağımlılık rolünü üstlenmesi nedeniyle kendi isteğine göre hareket edememektedir. Esnek olmayan geçiş imkânı özelliğiyle feodal toplum biçimi –Hindistan’da halen varlığını sürdüren- kast sisteminde olduğu gibi bireylerin içinde yer aldığı sosyal sınıflardan diğer sınıflara geçmesine izin vermemektedir. Statülerin kabul görmediği feodal düzenin, sınıfsal kimlikler aracılığıyla işlevselliğini koruduğu savunulmaktadır

(Huberman, 2017: 54). Bunun yanı sıra serfin toprağa bağlı olduğunun yasal gerekçesi ise serfin toprağın ve doğal olarak da feodal beyinden ayrılıp başka bir feodal beyin tabiiyetine girmesinin söz konusu olmamasıdır. Nasıl ki toprak feodal beyin mülkiyetindeyse aynı şekilde serf de feodal beye bağımlı olmakta ve topraktan ayrı bir şekilde hareket etme özgürlüğü bulunmamaktadır (İlin ve Segal, 2013: 714). Akıllara köleci sistemi getiren bu bağımlılık ilişkileri içerisinde obje durumunda yer alan serfin kelime anlamına bakıldığında, “*servus*⁸”un köle anlamına gelen serf kelimesinden türetildiği görülmektedir. Köylünün bağımlılık ilişkisiyle kölenin bağımlılık ilişkisinin birbirinden farklı olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bu farklılığı esas itibarıyla kölenin bir metaya indirgenerek satılabilmesi söz konusuysa; toprağa bağlı durumda olan serfin satılmasının toprağın satılmasından ayrı bir biçimde düşünülmemeyeceği oluşturmaktadır (Huberman, 2017: 17).

Feodal toplumdaki serf ile köleyi ayıran bir diğer özellik ise seçim yapabilme özgürlüğüdür. Kölenin özgür olmak ile efendisine bağlı olmak arasında bir seçim yapma özgürlüğü bulunmazken; serf feodal beye boğun eğmek durumunda olmayıp, çalışmama hakkına sahiptir. Ancak serfin bir feodal beyin tabiiyetinde olmaması, hukuksal olarak feodal beyin serfe sunmuş olduğu koruma-güvenlik mekanizmasından ve yaşamını idame ettirmesini sağlayacak temel besin ihtiyaçlarından yoksun kalmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla sınırlı seçme hakkı olan serf, normatif olarak sahip olduğu özgürlüğü işlevsel hale getirememektedir. Feodal bey için toprağın ayrılmaz bir parçası olması özelliğiyle; feodal çalışma ilişkileri içerisinde üretim faktörü olarak varlığını sürdüren serfler, bu ilişki içinde toprağa bağlı bir otoritenin nesnesi olmaktan kurtulamamaktadır. Güvenlik ile özgürlük arasında Bauman’ın (2015: 72) 21’inci yüzyıl modernizm koşullarında ileri sürdüğü görüşlerin, feodal toplum yapısına ilişkin kuramsal tartışmalar bağlamında da geçerli olduğu belirtilebilir. Orta Çağ’ın güvensiz koşullarında güvenliklerinin feodalite içerisinde sağlandığı gerekçesiyle, serflerin feodal beylerin çıkarları doğrultusunda angaryaya katlanmaları bu tezi güçlendirmektedir.

Orta Çağ’da siyasal iktidardan bahsedildiği zaman anlaşılması gereken feodalizmin ve Orta Çağ’ın ideolojik temelini oluşturması nedeniyle Hristiyanlık dininin, diğer bir ifadeyle ruhban sınıfının ve Katolik Kilisesi’nin hem ekonomik hem de siyasi anlamdaki otoritesi olmaktadır (Dolgun, 2015: 63). Kilise önemli bir ideolojik görev

⁸ Servus, Latince’de köle anlamına gelmektedir.

üstlenerek halkın dini duygularını sömürmekte, inananlara, senyörlerine boyun eğmesini ve onların otoritesinden çıkmamasını öğütlemektedir (Zubritski vd., 1978: 218). Özgürlüğün baş düşmanı olduğu düşünülen kilise, hapisane olarak imgeselleştirildiğinde ruhban sınıfını da bu hapishanenin gardiyanı olarak nitelendirmek yerinde olmaktadır. Orta Çağ'da Katolik Kilisesi'nin başkanı olarak papa krala bağımlı bir statüde bulunmazken kral papaya bağımlı bir durumdadır. Papa isterse kralın iktidarını görmezden gelme ya da kabul etmeme hakkına sahiptir ve bu durum kralı papanın isteklerine göre hareket etmeye yönlendirmekte önemli bir işlev üstlenerek kilisenin imparatoradan daha güçlü bir siyasi iktidarının olduğunu gözler önüne sermektedir (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 176). Kojeve, (2020: 79) Orta Çağ siyasal düşüncesinin ayırt edici özelliğinin her türlü otoritenin Tanrısal bir nitelik taşıması dolayısıyla itaat etmenin Tanrısal bir inanç olduğunu belirtmektedir. Bu görüş aynı zamanda krala yönetme yetkisinin Tanrı tarafından verildiği ve kralın Tanrının hizmetkârı olduğu anlamına gelerek yönetme hakkını Tanrı adına kullanan krala bir kutsallık atfetmektedir.

Feodalizmin ikinci aşamasında, yaklaşık olarak 12. yüzyılda görülen olgu ise ticaret ve para dolaşımının artmasına koşut olarak gelişen kent devleti olgusudur. Değişim değeri olarak paranın kullanılmaya başlanması, toprağın gücünü yitirmesine ve yeni bir sosyal sınıfın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Konumunu parayı elinde tutmasına borçlu olan burjuvazi, yeni sistemin mihenk taşı haline gelmiştir. Ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelere paralel bir şekilde rant gelirlerinin toplam ekonomi içindeki payının düşmesi ve fiyatlar genel düzeyinin yükselmesi, toprağa bağlı olarak otorite sahibi olan lordların toplumsal sınıflar içerisindeki konumunu güçsüzleştirmiştir (Huberman, 2017: 113-126). Bu dönemde ticaretin gelişmesine ve para dolaşımının artmasına koşut olarak ücret sisteminin kendisine giderek genişleyen bir yer bulduğu görülmekte, aynı rant ve angarya biçimlerinin varlığını sürdürmesinin yanı sıra köylünün artık senyöre nakdi rant biçiminde de ödeme yapmasıyla karşılaşmaktadır (Bloch, 2007: 143). Feodalizmin kemikleşmiş yapısının ticarete uygun olmaması, üstyapı kurumlarının dönüştürülmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu dönüşüm süreci içerisinde tüccarların ilk faaliyetleri lonca adı verilen meslek örgütlerini kurmak olarak gösterilmektedir. Bu loncalarda üretimin ne zaman ve hangi koşullar altında gerçekleştirileceği, üretilen ürünün fiyatı gibi üretim ilişkileri bir düzene sokularak loncanın tüzüğünde belirtilmektedir (Durkheim, 2006: 34). Loncalar ekonomik bir işleve sahip olmalarının yanı sıra bir yardım kuruluşu

görevini de üstlenerek üyelerine ihtiyaç duydukları zaman gerekli yardımı sağlamaktadırlar (Brizon, 1977: 98).

1.3.2.2. Kapitalist Sistemde Denetim Olgusu

Kapitalist sistem için emek sürecinin denetimi hayati bir önem taşımaktadır. Bunun nedeni kapitalistin artı-değerden daha fazla pay elde etme isteğinin emek verimliliğine bağlı olması emek verimliliğinin ise emek sürecinin denetimiyle doğru orantılı olmasıdır. Braverman (2008: 81), denetimin kapitalist sistemin mihenk taşı olmasını işveren ile işçi sınıfı arasındaki çıkar farkına dayandırarak denetimle ilgili bir yorumda bulunmaktadır. Buna göre kapitalistin işçiden en fazla verimi sağlama güdüsü içerisinde olması işçinin ise bunun tam tersi bir güdüyle hareket etmesi işverenlerin emek sürecini denetlemeleriyle sonuçlanmaktadır. Kapitalist üretimin başlangıç aşaması çok sayıda işçinin eşzamanlı olarak aynı çatı altında ve aynı işveren adına çalıştırılmasına koşut gerçekleşmektedir (Marx, 2011: 314). İşçilerin aynı çatı altında istihdam edilmesiyle birlikte emek denetimi bir diğer ifadeyle işçilerin gözetim altına alınması ekonomik rekabet ve üretim sürecinin işlenmesi açısından bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak kapitaliste emek gücünü bir süre için kiralayan özgür emekçinin zorlama mekanizmalarının kullanılmasıyla çalıştırılması artık mümkün olmamaktadır. Bu aşamada modern toplumlarda disiplini sağlamak ve emek denetimini gerçekleştirmek amacıyla yönetim olarak adlandırılan olgunun gelişmesiyle karşılaşmaktadır. Yeni oluşan yönetim biçimi sayesinde işveren işçinin emeği üzerinde sürekli bir gözetime sahip olarak işçinin çalışma faaliyetini denetim altında tutabilme olanağını elde etmiştir (2011: 322). Kapitalizmle birlikte birey üretim sürecinde sürekli olarak gözetime ve denetime tabi tutulmaktadır. Ancak gözetim değişmez bir olgu olarak sabit kalırken değişen tek şey gözetimin biçimleri olmuştur. İlkel kapitalizm döneminde yaptırımlar işçiler üzerinde en önemli denetim mekanizması işlevini görürken Fordist dönemde ise bu yaptırımların yanında maddi imtiyazlar da denetim mekanizmasının işleyişine katkıda bulunmaktadır. Post-fordist dönemde ise yeni denetim mekanizmaları hem yüksek teknolojinin hem de psikolojik güdüleyicilerin eşliğinde işlerlik kazanarak işçilerin oto-denetim pratiklerini benimsemeleri yoluyla içsel bir denetim mekanizması devreye sokulmuştur (Lyon, 1997: 170).

A) Sanayi Devrimi Döneminde Emek Sürecinin Denetimi

Bilindiği üzere feodal ekonomi modeli 15. yüzyılın sonlarına doğru çözümlenerek yerini burjuvazinin başat faktör olarak yer aldığı, üretimde serbestliğin ve rekabetin, hukuksal alanda ise eşitliğin hüküm sürdüğü kapitalist ekonomik rejime bırakmıştır (Engels, 1995: 307). Buhar makinesinin üretimde kullanılmaya başlanmasına (Engels, 1997: 29) ve işçi kitlelerinin tek bir çatı altında fabrika rejiminde çalıştırılmasına koşut olarak Sanayi Devrimi'nin ve proletaryanın geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Marx, 2011: 314). Diğer bir deyişle teknik alanda gerçekleşen devrim sosyo-ekonomik ve kültürel alanda toplumsalın tümünü derinden etkileyen ve dönüştüren büyük bir devrime yol açmıştır (Thompson, 2006: 245).

Kapitalist ekonomi modelini diğer ekonomik rejimlerden ayıran temel unsur ücretli emekçi sınıfın varlığıdır. Kamusal alanda gerçekleştirilen çalışmanın tanımının belirli olması ve karşılığının ödenmesi, sanayi toplumuna özgü olarak gerçekleşmiştir. Bu durum sanayi toplumunun bir emekçiler toplumu olarak adlandırılmasına neden olmuştur (Gorz, 2007: 28). Her ne kadar bir kişinin emek gücünü bir başkasına satması diğer kişinin de bu emek gücünü satın alması olgusu Antik Çağ'dan beri süregelse de ücretli işçi sınıfının oluşumu kapitalizme özgü olarak ortaya çıkmıştır. Ancak ücretli işçi sınıfının ortaya çıkması için tarihsel olarak emek sürecinin koşullarında birtakım değişimler meydana gelmiştir. Buna göre ilk olarak değinilmesi gereken değişim makine-faktör dönemiyle birlikte işçinin kendisine ait olan üretim araç ve gereçlerinden koparılması sonucunda hayatını idame ettirebilmesi için emeğini bir işverene satması zorunluluğudur. Emek sürecinde gerçekleşen ikinci değişim ise işçinin hukuksal olarak özgür vatandaş konumunda bulunması sayesinde işverenin işçinin emek sürecini bir sözleşme karşılığında satın alabilmesidir. Bütün bu gelişmelerin yanı sıra işçinin emek gücü sayesinde işveren sermayesini genişletebilme imkânı bulmuştur (Braverman, 2008: 77).

Buhar gücünün üretime koşulması diğer bir ifadeyle üretimde makineleşme Sanayi Devrimi'ni hızlandıran ve emekçinin sömürülmesini arttıran önemli bir unsur olmuştur. Makineleşmeyle birlikte işçilere duyulan ihtiyaç azalmış bunun sonuçları ise kendisini yedek işgücü ordusunun ortaya çıkmasında ve doğal olarak ücretlerin düşüklüğünde göstermiştir. Kapitalistin makineleşmeyi kârını maksimize etmek için kullanması işçi sınıfının karşısında kazandığı en büyük zafer olarak görülmektedir

(Engels, 1995: 313). Makineleşmeden önce çalışan sınıfın genel görünümüne bakıldığında ev ile işyerinin ayrılmadığı, hammaddenin işçinin evinde dokunduğu, ailedeki bütün bireylerin üretim faaliyetine katıldığı ve tek geçim kaynağı aldığı ücret olmayan, çiftçilikle de uğraşan işçi modeliyle karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla Sanayi Devrimi'nden önce üretim, araç ve gereçlerinden tam anlamıyla koparılmamış ve bu nedenle de işverenin sömürü koşullarına direnebilen bir işgücü vardır demek doğru olmaktadır (Engels, 1997: 30). İşçilerin üretim araç ve gereçlerinden koparılması sürecinin nasıl gerçekleştiği incelendiğinde dikkat çekilecek unsur makineli üretime geçiş olmaktadır. İşçilerin fabrikalarda bir arada işbirliği içinde çalışması makineleşmenin getirdiği teknik bir zorunluluktur (Giddens, 2012: 793). Makineleşmenin sanayide kullanılmasının getirileri işbölümü ilkesinin katmanlaşarak sürmesi ve bu nedenle işin en küçük parçalara ayrılarak uzmanlaşmaya yol açmasıdır. Makine kullanımının bir sonucu olan ayrıntılı işbölümü işçiyi üretim sürecinin tamamına ait bilgisinden yoksun kıldırarak işin salt belirli bölümünü icra etmesine neden olmakta; bu süreç ise bireyi makinenin bir parçası haline getirmektedir (Fişek, 2015: 92). İşçi artık kendi mesleki yeteneğini kullanmaktan ziyade makinenin işleyiş temposuna ayak uyduran bir çark durumuna geldiği için iş disiplini sorunu sermayedar açısından çözülmüş görünmektedir. Makine, işleyiş süreci dolayısıyla işçinin yaptığı hatayı gözler önüne seren yapısı sayesinde işçiyi denetim altında tutan ve hata yapmasını engelleyici bir işleve sahip olmuştur (Kuczynski, 1968: 32).

15. ve 18. yüzyıllar arasında ekonomik alanda yaşanan dönüşüm, diğer bir ifadeyle kapitalist ekonomi modeli bir üstyapı kurumu olarak toplumsal sistemin görünümünün belirlenmesine yön verirken aynı zamanda otoritenin ve dolayısıyla denetimin de yeni bir çehre kazanmasına neden olmuştur. Kapitalizmin kendi içinde de dönemlere ayrılması her zaman otorite biçiminin değişimine yol açmıştır. Kapitalist ekonomi modelinin gelişimine koşul olarak otorite biçimleri de değişim göstermekte ve dolayısıyla ekonomik alanda yaşanan dönüşüm ile emek denetimi arasında doğrudan bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmasını sağlamaktadır (Muchembled, 1998: 7). Fabrika rejiminde makinelerin kullanılmaya başlamasıyla birlikte işçilerin makinenin işleyiş biçimine alıştırılmasının ve sermaye karşısında direnme kapasitelerini kırma çabasının yanı sıra farklı yaş ve cinsiyetten işçilerin bir arada fabrika rejiminde uyum içinde çalıştırılması yönetim açısından büyük bir sorun haline gelmiştir. İşçilerin fabrika rejimine alıştırılması sorunu fabrika içinde disiplin pratiğinin oluşturulmasıyla

çözölmüştür (Marx, 2011: 405). Bu yeni oluşturulan emek gücünü işin işleyiş biçimine alıştırmak için sanayi kapitalizminin başlangıç yıllarında işçilerin despotik bir şekilde yönetildiği bilinmektedir. Aynı zamanda 17. yüzyılda Avrupa’da sanayi toplumunun taleplerine uygun şekilde birtakım kurumlar ortaya çıkarak çalışamayacak durumda olan (işsizler, sakatlar, yaşlılar, deliler) kişiler kitlesel olarak kapatılmaya başlamış ve çalışmaya zorunlu tutulmuştur (Foucault, 2015: 79). Dolayısıyla proletaryanın oluşum aşamasında doğrudan, despotik ve baskıcı denetim biçimlerine rastlanmaktadır (Braverman, 2008: 89).

İşçi sınıfının doğum aşamasında henüz işçi kitleleri endüstrinin gereklerine uygun şekilde çalışma koşullarına yabancı olduğu için kapitalist, işçileri çalışmaya koşacak bir çözüm arayışına girmiştir. Bu sorun ise ilk olarak fabrika rejiminde işverenin amaçları doğrultusunda hazırlanan yarı-yasal mevzuat sisteminin uygulanması (Kuczynski, 1968: 60) ve sermayenin en büyük silahlarından biri olan, işçilerin ücretlerinin düşürülmesiyle çözüme kavuşturulmuştur (Gorz, 2007: 37). 19. yüzyılın ilk başlarında oluşturulan bir yasaya göre fabrika içinde uyumsuz davranışlar göstererek üretimin işleyişini aksatan işçilerin hapis cezasına çarptırılması hükmü getirilmiştir. Bu durumda işverenin lehine olan koşullar devletin de desteğiyle *de jure* olarak işlevselleştirilerek işçiye işverenine itaat etmekten başka bir seçenek bırakılmamıştır (Brizon, 1977: 304). Oluşturulan fabrika yönetmeliğinin en önemli bileşenini işçiler üzerinde uygulanan cezalar almakta, bu cezalar ise genellikle para cezası şeklindedir. İşçilerin gözden kaçırdıkları, ihlal ettiği bütün kurallardan kârlı çıkan ise sermayedar olmaktadır (Marx, 2011: 406). Üretimde makineleşme sermayedarın mümkün olduğu ölçüde ucuz emek kullanımına yönelmesine olanak tanımıştır. Artık manüfaktür dönemindeki gibi yetenekli işçiye ihtiyaç duymayan sermayedar makineleşmenin sayesinde kadın ve çocukları da işgücü piyasasında ucuz ve itaatkâr emek olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla makineleşme sayesinde hem ucuz hem de uysal işgücü niteliği taşıyan kadın ve çocuk emeği en büyük problem olarak görölen disiplin sorununa yanıt vermiştir (Brizon, 1977: 364).

Ekonomik alanda yaşanan değişimin ürünleri aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, kültürün ve ahlâkın da değişimine tanıklık edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Engels’in (1995: 111) de belirttiği gibi “*Geçmişin her ahlâk teorisi o zamanki toplumun ekonomik durumunun ürünüdür.*” Dolayısıyla ahlâk, egemen sınıfın istekleri ışığında oluşturulmuş ve ekonomik yapıdaki dönüşümlere göre dönemsel olarak değişen, evrensel olmayan bir

yargı biçimidir. Buradan hareketle belirtilebilir ki yeni oluşturulan Endüstri Devrimi'nin duyduğu işgücü ihtiyacına yanıt vermesi için toplumdaki tüm bireylerin işe koşulması gerekmektedir. Ancak 15. yüzyıl-16. yüzyıl gibi bir dönemde ücretli bir işçi olarak çalışmanın anlamı sefillik, yoksulluk, zorda kalmak ve ikincilleşmek demektir (Thompson, 2006: 378). 16. yüzyılda toplumsal arenada tembelliğin ve serseriliğin aşağılanması, çalışmanın ise yüceltilmesiyle karşılaşmaktadır. Bu durum 18. yüzyılda en keskin biçimine ulaşarak dilencilik ve serseriliğe ilişkin yasaların çıkarılmasıyla *de jure* olarak da işlevsel hale gelmiştir (Kuczynski, 1968: 18). 15. yüzyıl öncesinde dilencilik varsılların Tanrı karşısında günahlarının bedelini ödemelerinin aracı olarak manevi bir işleve sahipken (Castel, 2017: 52), sermaye birikiminin gelişmesiyle birlikte işsizlik toplum tarafından en büyük günahlardan biri olarak görülmüş ve çalışmayan kimselerin cezalandırılmasıyla sorunun çözüleceği düşünülmüştür (Kuczynski, 1968: 27-28). Sanayi kapitalizminin gereklerine uygun şekilde yeni toplumsal düzeni oluşturma ve iş örgütlenmesini sağlama çabası doğrultusunda çalışmamak lanetlenmiş, çalışmayan insanlar toplumsal alanın dışına atılarak cezalandırılmıştır. Hem içsel hem de dışsal zorlamalarla kapitalizmin ihtiyaç duyduğu birey profili oluşturulmak istenmiştir (Castel, 2017: 79-80). Dolayısıyla bu dönemde insanları çalışmaya hazır hale getirmek için ahlâki gücün varlığı önem taşımıştır.

19. yüzyılda kapitalizmin oluşturmaya çalıştığı toplumsal yapı, “biriktirici yönlenme” olarak adlandırılan bir yapıya karşılık gelmektedir. Bu yapıdan amaçlanmak istenen tüketimden olabildiğince kaçınan ve zamanının çoğunu disiplinli bir şekilde işinde harcayan kitleleri üretmektir. Biriktirici yönlenme için kullanılan toplumsal araçlara bakıldığı zaman ise kilise, aile, din, endüstri ve devlet temelinde oluşturulmuş, toplumsalın tümüne yayılarak çalışma disiplinini aşıl原因 kurumlar görülmektedir (Fromm, 1989: 96-97). Dinsel bir otorite kaynağı olan Protestan ahlâki da bu amaçla, Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında sermaye birikim rejiminin oluşmasında büyük önem arz etmiştir. Protestan ahlâki, esas olarak çalışmanın erdemli bir davranış, çalışmamanın ise hastalıklı ve tedavi edilmesi gereken bir durum olduğunun altını çizmektedir (Bauman, 1999: 14). Çalışanların ne kadar olumsuz koşullarda ve ne kadar düşük ücretlerle istihdam edildiğinin önemi bulunmamakla birlikte, çalışma ahlâk ve erdemini bağımsız değişkeni durumundadır. Bu nedendir ki yoksulların *Çalışma Evlerine*⁹ kapatılması ussal bir

⁹ İngiltere'de ortaya çıkan Çalışma Evleri yoksulların barınma ihtiyacının giderilmesini sağlar görünse de asıl olarak yoksulların zorla çalıştırıldığı kurumlardır.

davranış olarak görülmektedir. Eğer bir birey çalışmamayı tercih ettiyse, o kişinin insan onuruna yaraşır koşullarından uzak standartlarda yaşamaya mahkûm kalarak Çalışma Evleri'nde tutulması gerektiğine inanılmaktadır. Çalışma Evleri'nin oluşturulmasındaki amaç hem gerçek yoksulların belirlenerek devletten gereksiz yardım alanların önlenmesi hem de çalışma evlerinin despotik çalışma koşullarında çalışmaktansa bireylerin fabrikada bir işte çalışmayı tercih etmeleri sağlanarak fabrika rejimine itaatin gerçekleştirilmesidir (1999: 24). Tekdüze davranışlarla toplumsal yaşamın devamlılığının sağlanması ve sistemi tehdit eden unsurların yok edilmesi, denetim ve disiplinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu gereklilik de kuşkusuz otoritenin varlığına çağrışımında bulunmaktadır. Bu dönemde karşılaşılan bir diğer dinsel otorite kaynağı ise çalışanların işyerindeki disiplinsizliğinin bedelini cehennemde yanarak ödeyeceklerini aşılaman ve iş disiplini sağlamak amacıyla her yere asılan "Tanrı beni görür" yazısıyla Tanrı'nın işçiyi sürekli olarak gözetlediğini belirten Methodist yaklaşımdır (Thompson, 2006: 451).

B) Fordist Dönemde Emek Sürecinin Denetimi

20. yüzyılın başlarında Henry Ford Michigan eyaletinde kurmuş olduğu otomobil fabrikasında üretim ve yönetim sürecinde birtakım yenilikler uygulamıştır. Henry Ford'un 1914 ile 1973 yılları arasında otomobil fabrikasında uyguladığı yenilikler dönemin üretim biçiminin, Fordist üretim rejimi olarak adlandırılmasına neden olmuştur (Harvey, 1997: 147). Fordist üretim rejimin üstyapısal kurumunu ise Keynesyen refah devleti oluşturmaktır. Keynesyen refah devleti genel hatlarıyla, devlet-işçi-işveren olmak üzere üçlü sacayağı arasında sınıfsal uzlaşımın sağlandığı, sendikaların aktif biçimde süreçte yer aldığı, tam istihdamın hedeflendiği (Munck, 2003: 42), devletin kitle üretimi ve kitle tüketimine, diğer bir ifadeyle sosyo-ekonomik yaşama doğrudan müdahale ettiği yönetim şekli olarak tanımlanmaktadır (Şaylan, 2016: 116-117). Güçlü bir refah devleti anlayışı Fordist sistemin yaygınlaşmasında geniş bir alan sunarak Fordizmin kendine özgü işletme mantığını, kurallarını ve en önemlisi üretim sistemini oluşturmasına imkân sağlamıştır (Harvey, 1997: 152).

Fordist üretim rejiminde emek sürecinin denetimini diğer dönemlerden ayıran en önemli gelişmelerden biri, Taylor'un bilimsel yönetim ilkeleri olmuştur. Taylor, yöneticilerin üretim sürecinin bütünlüklü bilgisine erişmesine koşut olarak emek sürecinin denetimini de sağlayacakları fikrine inanmaktadır. Yöneticilerin iş üzerinde

işçilere göre daha az bilgiye sahip olmaları nedeniyle emeğin verimliliğinde tam olarak bir artış yakalayamamaları, Taylor'un “bilimsel yönetim ilkelerini” geliştirmesinde yönlendirici olmuştur. “Bilimsel yönetim ilkeleri” sayesinde yöneticiler işin nasıl, ne kadar sürede, kim tarafından gerçekleştirileceğinin bilgisini edinerek emek sürecinin kontrolüne de erişmiş olmaktadır (Braverman, 2008: 118). Taylor'un bilimsel yönetim ilkeleriyle amaçlanmak istenen, emek sürecinin bütünlüklü yapısının ayrıştırılarak işlerin parçalanması, diğer bir ifadeyle işbölümünün yoğunlaştırılarak işçinin tek bir alanda uzmanlaşmasının sağlanmasına koşut olarak verimlilik artışının en üst seviyeye taşınmasıdır (Şaylan, 2006: 140). İşin parçalara ayrılması sayesinde işçi daha kolay denetlenebildiği gibi aynı zamanda üretim sürecinde gerçekleştirilen bir hata da kolaylıkla önlenmektedir.

Taylorist bilimsel yönetim ilkelerinin fabrika sistemine uyarlanmasıyla birlikte kontrol ve denetim açığı, kapitalist tarafından bir nebze olsun sağlanmıştır (Strangleman ve Warren, 2015: 187). Taylorist yönetim ilkelerinin emek verimliliğini en üst seviyeye taşımak amacıyla işçilerin gözetim ve denetim pratiklerine dayanan yapısı bu dönemde uygulanan denetim biçiminin doğrudan/görünür denetim biçimine karşılık gelmekte olduğunu göstermektedir (Topateş, 2018: 50). Bilimsel yönetim ilkelerinin somutlaştığı çalışma pratiği, Ford'un tasarladığı Fordist montaj hattı olmuştur. Montaj hattı, üretim sürecinin her aşamasının bölünmesini olanaklı hale getirirken, işlerin belirli bir kalıba sokulması yoluyla çalışanların yapacakları işi basitleştirmiş ve bu sayede üretim sürecinde işçinin vasıflı olması önemini yitirmiştir. Emeği vasıfsızlaştıran bu süreçle birlikte çalışanların iş eğitiminde harcadığı süre kısalmış, bu sayede işi öğrenmenin daha kısa bir sürede gerçekleştirilmesi olanaklı hale getirildiği gibi vasıflı işgücünün beşeri sermayesine koşut olarak işverenden talep ettiği yüksek ücret maliyetlerinin yükünden de işverenler kurtulmuştur (Dikmen, 2017: 106). Verimliliği arttırmak amacıyla işçilerin usdışı biçimde, rutin işler yaparak üretim sürecinde yer almaları karmaşık işlerden kurtulmalarını sağlarken madalyonun diğer tarafında ise işçinin sıkı bir gözetim altına alınarak, işe özgü yeteneklerinden ve yaratıcı kimliğinden koparılması dolayısıyla itaatkâr bir emekçi sınıfının ortaya çıkarılması istenci bulunmaktadır (Dolgun, 2015: 95).

Otoritenin bilimsel yönetim ilkeleri doğrultusunda denetim aracılığıyla pekiştirildiği Fordist üretim koşullarında, Weber'in bürokratik piramidinin fabrikalardaki yönetim katmanlarına uygulandığı bilinmektedir. Bürokratik piramidin, otoritenin tek bir noktada toplanması işlevini yerine getirdiği savunulmaktadır. Uzmanlaşma ve işbölümü

ilkesi bürokratikleşmenin nedeni olduğu gibi bürokratikleşmenin artışı da işbölümü ilkesinin derinleşmesi sürecine katkıda bulunmaktadır (Gorz, 2007: 50). Sennett (2015: 32) en üstteki bilginin alt derecelere iletilirken dejenere olması nedeniyle, bu tür bir denetim ilişkisinin verimlilik artışını sağlamadığına dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bu katmanlaşmış bürokrasinin içinde işçilerin kendilerini “demir kafeste” hissetmelerine neden olacağı düşünülmektedir (2015: 30). İşçilerin kendilerini demir kafeste hissetmelerinin en önemli nedeni ise yaptıkları iş karşısında inisiyatif kullanamamaları ve sorumluluk alamamalarıdır (Gorz, 2007: 50). Denetimin merkezileşmesiyle işçilerin iş sürecinden haberdar olmamaları ve komutlara itiraz etmeden itaat etmeleri amaçlanmıştır. İşçilerin süreç hakkında bilgi sahibi olmamaları, işverenlerin işçilerden kaynaklanan olası tehlikeleri önleme amacına yöneliktir. Makinenin uzantısı haline gelmiş olan işçilerin mekanikleşmesi, kolektif eyleme katılma bilincinden de uzaklaşmalarına yol açmıştır (Balaban, 2013: 78-82).

Taylorizmin getirdiği teknik uzmanlaşma süreciyle birlikte fabrikada patron hiyerarşisi egemen olmuştur. Bu süreçle birlikte vasıflı işçi tasfiye edilirken kendilerine yönetim tarafından polis yetkesi verilen proleter kökenli üretim astsubayları, emek sürecinde disiplini ve gözetimi sağlamaları amacıyla görevlendirilmişlerdir. Patron hiyerarşisi üretimin vasıfsız ve teknik gücü olmayan mekanik bir işçi kitlesi tarafından gerçekleşmesine neden olmuştur (Gorz, 1986: 47). Dolayısıyla Fordizm, işçilerin emek sürecinde karar verme yetileri, inisiyatif kullanma hakları ve düşünme kapasitelerini kendilerinden soyutlayarak, bu sorumlulukların tamamını verimlilik artışı ve emeğin vasıfsızlaşması uğruna yönetime yüklemiştir. İşçilerin süreçteki rolünün azaltılması, onları özne olmaktan alıkoyarak yönetici katmanının hem nitel hem de nicel yönden genişlemesine yol açmıştır. Mavi yakalı işçinin mekanikleşmesi ve sürecin akışından uzaklaştırılması, beyaz yakalı işçinin iş yükünün ağırlaşmasına neden olmuştur. İşgücünde beyaz yakalı istihdamının artması, işverenlerin kısmak için ellerinden geleni yaptıkları maliyetlerin hiç ummadıkları şekilde artmasını da beraberinde getirmiştir. Fordizmin çözülmesinin ana unsurlarını da esas itibarıyla üretim sürecindeki bu dengesiz işgücü kullanımının getirdiğini söylemek mümkündür. Başka bir ifadeyle emeğin marjinal verimliliğinin azalması, Fordizmin yıkılmasındaki önemli bileşenlerden biridir (Balaban, 2013: 84). Fordist sistemin tıkanmasında emeğin marjinal verimliliğinin azalmasının yanı sıra refah devletinin kamusal destek mekanizmasını sürdürebilecek maddi gücünün olmaması ve özel sektörün kâr hadlerindeki azalma sonucunda tam

istihdam politikasını destekleyememesi gibi nedenler de bulunmaktadır (Munck, 2003: 63-65).

Teoride bilimsel yönetim ilkeleriyle uygulamada Fordist montaj hattı pratiğinin bileşkesi, işbölümünün katmanlaşmasını sağlayarak emeğin vasfına eskisi kadar ihtiyaç duyulmamasına yol açmış, yönetimin emek süreci üzerindeki denetimini artırarak emek süreci kontrolünün işçiden yönetime geçmesine olanak tanımıştır (Strangleman ve Warren, 2015: 187). Üretim sürecinde uygulanan bu gelişmelerin sonucunda ise işçilerin üretimin bütünlüklü yapısı üzerindeki bilgilerini kaybetmeleri ve nihayetinde ürettikleri ürüne yabancılaşmaları söz konusu olmuştur. Bu dönemde Fordist üretim biçimini benimsememiş geleneksel işyerlerinin olması dolayısıyla işçiler Fordist üretim rejiminin uygulandığı işyerlerinden geleneksel üretimin gerçekleştiği işyerlerine geçmişler ve Fordist işyerlerindeki işgücü devir oranında büyük bir artışın yaşanmasına neden olmuşlardır. Bu nedenle Ford işçilerin işyerine bağımlılığını artırmak aynı zamanda da işçilerin direnişini bir şekilde önleyebilmek amacıyla "8 saatlik işgünü 5 dolar ücret" ilkesini uygulamaya koymuştur (Ansal, 1996: 11). Ford'un uygulamaya koyduğu "8 saatlik işgünü 5 dolar ücret" ilkesi sendikalaşma ve işgücü devir oranlarındaki artışa engel olunması için ortaya konulmuş olsa da işçilerin verimliliğinin artırılması ve denetiminin maddi teşviklerle gerçekleştirilmek istendiğinin de bir kanıtıdır (Braverman, 2008: 155). Denetim her zaman ceza-ödül sistemiyle değil kimi zaman da işçiye verilen maddi kazanımlarla işçiyi işyerine bağımlı kılarak gerçekleştirilmektedir. Bu noktadan Fordist üretim içerisinde otoritenin maddi kaynaklara dayandırıldığı sonucuna varılması olasıdır.

Fordist dönemde işçilerin denetimi salt üretim sürecinde değil aynı zamanda işyerinde bulunan "Sosyoloji Birimi" tarafından çalışanların özel alanlarında da gerçekleştirilmiştir. İşçinin işyerine bağımlılığını pekiştirerek emek süreci üzerinde işverenlerin tahakkümünü arttıran maddi imtiyazlar Ford'un yeni bir toplum oluşturma düşüncesi için yetersiz kalmış, kitlesele olarak üretilen ürünlerin tüketici talebinde de karşılık bulması gerekmiştir. Bu nedenle işçilerin tüketim kalıplarının kontrol altında tutulması için görevlendirdiği Sosyoloji Biriminde çalışan uzmanları işçilerin evlerine göndererek çalışanların *Püriten* mezhebinin davranış kalıplarını benimsemeleri ve alkol ürünlerini tüketmemeleri sağlanarak aile hayatlarının da düzenlenmesi amaçlanmıştır. Tüm bu girişimlerle Ford'un hayal ettiği sistemin işlerliğinin sağlanması açısından rol model olması planlanan "ideal işçi" kalıbı oluşturulmaya çabalanmıştır (Gramsci, 1971: 302'den akt; Kumar, 2013: 68). Fordizmin temelini oluşturan kitlesele olarak üretilen

ürünlerin tüketici talebinde karşılık bulmasının gerekliliği Fordist dönemde tüketime ayrı bir önem verilmesini de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle Fordist dönemde işçilerin verimliliğini arttırmak amacıyla içsel bir zorlama pratiği olarak adlandırılan tüketim ihtiyacı yaratılmıştır. Tüketim pratiğine başvurulmasının nedenlerinden biri, işinde yabancılaşmış bireylerin tüketime başvurarak kendilerini gerçekleştirmeleri ve bu sayede işlerinde duyduğu tatminsizliği metalarda tamamlama ihtiyacıdır. Bu durum aynı zamanda çalışmayan insanların da çalışma istencini arttırma işlevi görmektedir. Bir diğer neden ise bireylerin daha fazla tüketebilmek için çalışmaya istekli olacaklarının düşünülmesidir (Gorz, 2007: 66-67). Fordist dönemde kapitalist sistemin özelliklerine uygun bir işçi sınıfı yaratma amacı aileyi de içine alacak şekilde toplumsal kurumların hepsine yayılan uygulamaların işleme koyulmasını beraberinde getirmiş, bu uygulamalar Munck'un (2003: 50) da kavramsallaştırdığı gibi "*kadife eldiven içinde demir yumruk*" işlevi görerek baskı ve tahakkümün işçiler tarafından anlaşılmasını belirsizleştirmiştir.

C) Post-fordist Dönemde Emek Sürecinin Denetimi

1970'li yıllarda emekçinin ücretindeki herhangi bir düşüşün satın alma güçlerinde azalmaya yol açarak kitlesel tüketimin gerçekleşmemesi ve tam tersi şekilde ücretlerde gerçekleşen bir yükselmenin ise kendisini firmaların kâr hadlerinde bir düşüklük olarak yansıtması ekonomik durgunluğa neden olmuştur (Lipietz, 1993: 69). Kapitalizmin yapısal özelliğinin bölüşüm ilişkilerinde sürekli bir çatışma ortamına neden olarak kaotik bir görünümde bulunması dolayısıyla tarihsel süreç içinde ekonomik krizlerin yaşanılması kaçınılmaz olmuştur. Ekonomik krizlerden çıkılması ise sistemin kendisini ekonomik, toplumsal ve siyasi alanlarda yeniden üretmesine bağlıdır (Şaylan, 2006: 132). Dolayısıyla Fordist üretim biçiminin ekonominin yeniden üretimini gerçekleştirememesi ve Fordist üretim biçiminin üstyapısal kurumu olarak refah devletinin de tıkanması sonucu kapitalist sistemin kendisini yeniden üretmesiyle üretim biçiminde bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda ekonomik yapıda gerçekleşen 1970 krizinden çıkılması için üretim ve tüketim biçiminde esnekliğin odak noktasını oluşturduğu, neo-liberal iktisat anlayışına dayalı Post-fordist çalışma biçimleri gündeme gelmiştir (Callinicos, 2001: 208). Esnek birikim rejimi, özelleştirme ve küreselleşme bileşenleri krizden çıkılmanın anahtarı olarak sunulmuştur. Fordist üretim biçiminin katılık sorununa karşılık Post-fordist üretim biçimi esneklik anlayışına dayanmaktadır. İşgücü açısından bu esneklikten anlaşılması gereken yapısal işsizlik, uluslararası işbölümünün neden olduğu merkez-çevre ikiliğinde oluşturulmuş yeni işgücü piyasası, vasıf düzeylerinde önemli

oranda bir azalma ve emekçinin korunmasını sağlayan mekanizmalar olarak sendikaların ve sendikalaşmanın gelişiminin engellenmesidir (Kumar, 2013: 69). Esnek istihdam biçimleri özellikle çevre ve yarı-çevre ülkelerde istihdamın süreklilik içeren belirgin formunun çözümlenerek yarı-zamanlı çalışma biçimi, taşeronlaşma, geçici süreli iş sözleşmeleri dolayısıyla işçinin güvenceli alandan dışlanması ve sermayenin ihtiyaç duyduğu zamanlarda istihdama dâhil edilmesi gibi atipik istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasına neden olmaktadır (Harvey, 1997: 171). Bu dönemde devlet-işçi-işveren uzlaşısının, diğer bir ifadeyle korporatizmin işlerliğini kaybetmesi ve refah devleti anlayışının askıya alınması yerini emeğin aleyhine oluşturulan politikalara bırakmaktadır (Şaylan, 2016: 148).

Altyapı kurumunda yaşanan bu dönüşüm üstyapı kurumu olarak işgücünün yönetilmesi ve denetlenmesinde de bir değişimin gerçekleşmesini kaçınılmaz kılmıştır. Modernizmde otoritenin ve denetimin merkezileşmiş yapısı nedeniyle işçiler açısından emek sürecinin denetimi belirgin olmakta ve baskı da buna koşut olarak yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Ancak Post-modern yapı otoritenin tek bir merkezde toplanmaması ve denetimin bireylerle değil teknolojik araçlarla gerçekleştirilmesi dolayısıyla otoritenin gizilleşmesine neden olarak çalışanlar tarafından da otoritenin algılanmasını güçleştirici bir etkide bulunmuştur (Topateş, 2018: 73). Post-fordist dönemde denetimin aldığı bu yeni görünümü Burawoy (2015: 199) hegemonik ideoloji ile açıklayarak emek rejiminde salt baskıcı mekanizmaların işlevsel olmadığını bunun yanı sıra çalışanların rızasının alınmasının da gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda yeni yönetim tekniklerinin çalışanların rızasının alınmasının görünür bir biçimi olduğunu belirtmektedir.

Emek sürecinin yönetilmesinde çalışanlara da belirli bir özerklik verilerek denetimin işçiler tarafından içselleştirilmesini sağlayan ve bu sayede otoritenin belirsizleşmesine neden olan yönetim teknikleri ise müşteri odaklılık ve kalitenin başat faktör olduğu Toplam Kalite Yönetimi (TKY), Tam Zamanında Üretim (TZÜ), İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY) gibi işçilerin zihinlerinin de denetime tabi tutulduğu hegemonik despotik rejimlerdir (Balkız, 2013: 189). Süreç yönetiminin aldığı bu yeni şekilde yönetim hiyerarşisinde de dikey hiyerarşiden yatay hiyerarşiye doğru bir dönüşüm gerçekleşerek hiyerarşik piramidin "obezleşmesi" söz konusu olmaktadır (Sennett, 2015: 34-38). Kurumlarda ast-üst ilişkilerinin sınırları muğlaklaştırılarak ve işyerinde çalışanların birer "aile" olduğu fikri empoze edilerek "firma kültürü" oluşturulup çalışanlar tarafından örgütsel yurttaşlık pratiklerinin benimsenmesi amaçlanmaktadır.

Modernizmde çalışanları işyerine maddi güdüleyiciler eşliğinde tutmak, yerini verimliliği en üst seviyeye çıkarmak uğruna ayın elemanı, haftanın elemanı gibi etkinliklerle rekabetçi ve atomize olmuş çalışan kimliğinin benimsetilmesine bırakmıştır (Dikmen, 2017: 92). Post-modernizmle birlikte çalışanlardan işlerinde daha fazla inisiyatif alabilme ve kendilerini gerçekleştirme güdülerinde bir artış talep edilir hale gelmiştir (Mendel, 2005: 237). Buradaki amaç ise bireylerin işlerini ve çalıştıkları kurumu benimsemeleri sağlanarak örgütsel yurttaşlık pratiklerini içselleştirmeleridir. Dolayısıyla emekçiden talep edilen kendi kendisinin denetçisi olmasıdır. Otorite bireyin içine yerleştirilerek dışsal bir zorlama değil içsel bir itaat biçimini almıştır demek doğru olmaktadır (2005: 247).

Wood (2008: 59) kapitalist üretim sürecinde teknolojik gelişmeler ve özellikle de makineli üretim nedeniyle denetimin bir gereksinim olduğunu ve iş sürecinin karakteristik özelliğinin bir yansıması olarak bir ölçüde de olsa objektif bir şekilde ortaya çıktığını düşünmektedir. Kapitalist sistemde teknolojinin gelişimi ve teknolojilerin emek sürecinin disipline edilmesinde kullanılması nasıl ki salt teknolojik determinizme indirgenerek açıklanamazsa aynı şekilde teknolojinin özgünlüğünün göz ardı edilmesiyle de açıklanamamaktadır. Teknolojinin bu karmaşık doğasına karşın teknolojik gelişmeler işçi kitlelerinin karşı eylemleri doğrultusunda emek üzerinde kurulan tahakkümü arttırmak gibi bir amaç uğruna geliştirilmiştir. Teknolojik gücü elinde bulunduran tarafın sermayedar olması da teknolojik gelişmelerin objektif ve herhangi bir çıkardan bağımsız bir şekilde gelişmediği ihtimalini güçlendirici bir etki yaratmaktadır (Yücesan-Özdemir, 2014: 148). Üretimin emek yoğun yapısının çözülerek sermaye ağırlıklı bir şekilde işlerlik kazanması her zaman için işverenlerin isteği olmaktadır. Üretim sürecinden insan faktörünün çıkarılması emek süreci üzerindeki belirsizlikten kurtulmak anlamına gelmekte ve bu sayede üretim süreci üzerindeki denetim işçiden yönetime geçmektedir. Dolayısıyla teknolojinin üretim sürecinde kullanılması ekonomik olmasının yanı sıra emek süreci üzerinde işçinin iktidarını azaltarak işverenin tahakkümünü arttırdığı için işverenlerin lehine olmaktadır. Bu durum aynı zamanda işçileri atomize hale getirmekte ve kolektif bilincin aşınmasına katkıda bulunmaktadır (Gorz, 1986: 141). Post-fordizmle birlikte benimsenen yeni yönetim biçimleri üretim sürecinde olduğu gibi emek denetimi sürecinde de teknolojiyle daha yakın bir ilişki kurulmasını gerektirmektedir. Yeni teknolojilerin emek sürecinin denetiminde kullanılmasıyla işçiler modernist süreçlerin aksine daha fazla gözetlenmekte, bu gözetimin salt işveren, ustabaşı, şef gibi yönetim

kademelerince değil aynı zamanda da kendileri ve çalışma arkadaşları doğrultusunda uygulanması gözetimin yaygınlaşmış ve soyut niteliğini vurgulamaktadır (Lyon, 1997: 176). Elektronik denetim işverenlere emek sürecinin kontrolünü ellerinde tutma imkânını vermesinin yanı sıra işçinin istihdam edilmesinden başlayarak işyeri içindeki davranış pratiklerini bütünlüklü bir şekilde işverenin kullanımına sunmaktadır (Savcı, 2002: 358).

Foucault'ya (2015: 224) göre modern toplumlarda iktidarın elinde bulundurduğu güç anlamına gelen "gözetim" önemli bir öge olmaktadır. Foucault gözetimle ilgili olarak "*panopticon*" kavramına vurgu yapmaktadır. Buna göre Jeremy Bentham'ın hapisane düzeni olarak tasarladığı panoptik yapı, halka şeklinde bir binadan oluşmakta binanın ortasında bir kule bulunmaktadır. Bina, ortasındaki kulede bulunan kişinin etrafındaki hücrelerin içindeki bireyleri görebileceği şekilde dizayn edilmiştir. Kulenin içindeki gözetmen hücrelerde bulunan ve ıslah edilmesi amaçlanan işçi, mahkûm ya da bir deliyi rahat bir şekilde görebilirken, gözetmenin panjur ve perdeleri kullanmasından ötürü hücrelerde bulunan kişiler gözetmeni görememektedirler.

Panoptikon modelinde amaçlanmak istenilen belirlidir, gözetmen görünür olmadığı için -gözetmen kulede olsun ya da olmasın- bireylerin her an izleniyor oldukları hissine kapılarak kendi kendilerini disipline etmeleri sağlanır. Dolayısıyla disipline etmenin aracı belirsizlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Foucault, Bentham'ın tasarladığı panoptikonun modern toplumlar için bir ütopya olmaktan öte bir yaşam biçimi olduğunu belirtmekte, iktidarın elinde bulunan panoptik güç sayesinde bireylerin gözetlenebilirliğine dikkat çekmektedir. Bauman ve Lyon (2016: 86-87) ise günümüz toplumunda gözetim pratiğinin yerine getirilmesi açısından panoptikon modelinin işlevini yitirdiğini belirtmektedir. Panoptikon yapısının işletmeler için maddi bir külfet haline geldiğini, bu nedenle panoptikonun hantal ve modası geçmiş olduğunu düşünerek panoptik modelin yerini çalışanların her zaman kendi panoptikonlarını yanlarında taşımaya olanak sağlayan öz-denetim pratiklerini benimsedikleri bir model olan "sinoptikonun" aldığını iddia etmektedirler.

Yeni teknolojilerin ortaya çıkmasıyla birlikte elektronik gözetim, panoptikonun günümüzdeki biçimi olarak yeniden işlerlik kazanmaktadır. Elektronik gözetimde denetmenin kimliğinin belirsiz olması, gözetlemenin ne zaman yapıldığının bilinmemesi, bireylerin sürekli olarak gözetime maruz kalmaları ve tüm bu nedenlerden dolayı kendilerini disipline etmeleri ise bu iddiaları güçlendirmektedir (Lyon, 1997: 98).

Günümüzde işyerlerinde kullanılan elektronik teknolojiler özellikle de kapalı devre kameralar ve yeni yönetim teknikleri doğrultusunda iş arkadaşlarının birbirlerinin performansını kontrol etmeleri, işçilerin Bentham'ın panoptikon modelinden daha yoğun bir biçimde denetim-gözetim pratiklerine maruz kalmalarına yol açmaktadır. Yeni teknolojilerin üretim sürecinde kullanılmasının doğrudan gözetimi hedefleyen yanı sıra literatürde tam olarak netlik kazanmamakla birlikte elektronik teknolojilerin işçilerin daha fazla gözetlenmesine imkân tanıdığı bilinen bir gerçekliktir (Yılmaz, 2005: 5). Teknolojinin gelişmesiyle birlikte işçiler üzerinde uygulanan doğrudan/görünür denetim biçimlerinde bir gevşeme olmuştur. Ancak elektronik teknolojiler aracılığıyla işçiler sistematik ve daha yoğun bir gözetim pratiğine tabii tutulmuşlardır (Dolgun, 2015: 273).

1.3.3. Toplumsal Cinsiyet ve Emek Denetimi

Toplumsal sistemin tümüne bakıldığı zaman karşılaşılan eşitsizlik dizgesinin tözünde altyapı ve üstyapı kurumlarına sızmış olan patriyarkal ilişki ağları göze çarpmaktadır. Hiyerarşik konumlar ister sınıfsal, etnik ya da toplumsal cinsiyete dayalı olsun tümü meşruluğunu eril otoriteden almaktadır. Dolayısıyla işgücü piyasasında kadınların emek sürecinde ne tür denetim pratiklerine maruz kaldıkları olgusu da ataerkil ideolojiden ayrı biçimde ele alınamamaktadır. Kapitalist sistem toplumsal arenadaki eşitsizliklerden beslenerek inşa edilen bir ekonomik modeldir. Toplumdaki tüm eşitsizlikler kapitalizmin omurgasını oluşturmasında yararlı olarak sistemin işlerliğini arttırıcı bir araç haline gelmiştir. Bu ilişkilerden en temeli ise toplumsal cinsiyet dikotomisidir. Kapitalizm ile toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler birlikte ilerleyen, birbirini besleyen ve destekleyen olgulardır (Özbudun vd., 2007: 9-10). Elbette ki toplumsal cinsiyet ilişkilerini oluşturan esas unsur kapitalist sistem değildir. Köleci toplumda emek denetimi bölümünde de belirtildiği gibi ataerkil yapı sınıflı toplumların oluşmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Ancak kadınlar her ne kadar kapitalizm öncesinde baskı ve denetim altına alınsalar da bu baskının derinliği kapitalist toplumlarda daha radikal bir şekilde hissedilmektedir (Rowbotham, 1998: 16). Bu tahakkümü işlevselleştiren olgulardan en önemlisi ise kapitalist sistemde kadınların erkeklerden farklı olarak hem kamusal alanda üretime katılması hem de özel alanda yeniden üretim ve biyolojik yeniden üretim işlevini üstlenerek düalist bir şekilde emek sarf etmeleridir. Kadınların ev içinde harcadıkları ücretsiz emek miktarı işgücü piyasasında harcayacakları emeğin niteliğini ve niceliğini doğrudan etkilemektedir (1998: 85-86). Bu nedenle bu başlık altında kapitalizmle ataerkil sistemin arasında kurulmuş olan çıkar birliği ya da

kimi zaman gerçekleşen çıkar ayrılıklarının emek sürecinin denetiminde oynadığı rol gösterilmeye çalışılacaktır.

Bilindiği üzere kadınların ücretli işçi statüsü konumuna gelmeleri Endüstri Devrimi'nin sonucunda gerçekleşmiş, kadınlar ücretli işçi statüsüne geldikleri andan itibaren ise emek sürecindeki ataerkil denetim biçimleri kendisini göstermeye başlamıştır. Sanayi Devrimi döneminde sermayedar, daha ucuz ve uysal bir işgücünü oluşturmaları nedeniyle ağırlıklı olarak kadın ve çocuk emeğine yönelmiştir. Ancak kadın işçiler arasında özellikle evli kadınları istihdam etme eğilimi göstermiştir. Bunun nedenleri araştırıldığında evli kadınların ailelerini geçindirme yükümlülüklerini üstlendikleri için bekâr ve çocuk sahibi olmayan kadınlara göre daha itaatkâr, çalışkan ve uysal bir işgücü niteliği taşıdıkları ortaya çıkmaktadır (Marx, 2011: 386). Bu durumu bir tür tahakküm pratiği olarak yorumlamak mümkündür.

Toplumsal arenada var olan ataerkil yapı kadınların emek sürecinde denetlenmelerinin de mihenk taşı oluşturmaktadır. İşyerinde gerçekleşen ataerkil denetim ilişkileri salt işverenlerin kadınlarla kurdukları ilişkilerde gözlenmemekte aynı zamanda ustabaşı ve diğer erkek işçilerin de patriyarkadan yararlanarak kadınlar üzerindeki baskı ve denetim mekanizmalarını güçlendirdiği görülmektedir. İşletmelerde mevcut yaygın söylem çalışanlarla birlikte birer aile olduğu, kadın çalışanların işverenin kızları ya da kardeşleri olarak görüldüğü üzerine temellenmektedir. Ancak her ne kadar burada koruyucu ve samimi ilişki ağlarının gerçekleştiği savunulsa da asıl olan aile içinde gerçekleştirilen ataerkil denetim biçimlerini işyerine taşıyarak kamusal alanda bulunmanın özgürleştirici etkilerinden kadınların yararlandırılmamasıdır. Özellikle baskı ve tahakkümün artışı işyerleriyle çalışanların evlerinin çok yakın bir mesafede bulunmasıyla doğrudan ilişkilidir. Kadın işçiler işverenlerinin mahalleli tarafından tanınmıyor olmasından dolayı rahat hareket etme özgürlüğünden yoksun kalmakta kimi zaman da işveren bu tanışıklığı kadın işçiler üzerinde baskı aygıtı olarak kullanabilmektedir (Eraydın, 1998: 126). İhracat fabrikalarında karşılaşılan önemli bir unsur ustabaşlarının genellikle erkeklerden oluşmasıdır. İhracat fabrikalarındaki erkek ustabaşlarının kadın işçiler üzerinde şiddet ekseninde cinsiyete dayalı ayrımcılık pratiklerini işlevselleştirerek ataerkil denetim biçimlerini uyguladıkları bilinmektedir. Kadınların bu baskı karşısında verdikleri cevaplar ise sessiz bir başkaldırı niteliği taşıyan bayılma nöbetleridir (Joekeş, 1998: 24-25).

İşyeri içindeki paternalist ve ataerkil tutum erkek işverenlerin kadın işçilere olan davranış pratiklerini şekillendirmektedir. Erkek işverenlerin babacan tavırları kadınların baskı ve tahakküm sonucu başkaldırı pratiklerine başvurmalarının önüne geçen bir engel olmaktadır. Bu sayede kadın işgücünü denetim altında tutmak kolaylaşmakta, aile içinde gerçekleşen patriyarkal ilişki ağları işgücü piyasasında da etkinliğini sürdürmektedir (Rowbotham, 1998: 121). Bu durumu Özüğurlu'nun (2008: 206) Denizli tekstil sektöründe yaptığı çalışmada da görmek mümkündür. Özüğurlu, kadın işçilerin aile içinde maruz kaldıkları ataerkil ve paternalist yapının işgücü piyasasına girmeleriyle işlevselliğini yitirmediğini, aksine kadınlar üzerindeki paternalist tahakkümün yoğunluğunun işgücü piyasasında daha ağır bir şekilde hissedildiğini gözlemlemiştir. Dolayısıyla kadınların kamusal alana girmesiyle patriyarkanın çözülmesinden her zaman için söz edilememekte kimi zaman aile içindeki ataerkil örüntülerin işgücü piyasasında kadınların baskı ve denetim altına alınmasına neden olduğu görülmektedir. Bu perspektifle, ataerkil sistemle kapitalizmin ortaklaşa hareket ederek kadın emeğinin sömürü mekanizmasını arttırdığını belirtmek doğru olacaktır. Suğur'un 2001 yılında (2005: 52) Bursa'da tekstil sektörü alanında yaptığı çalışmasında fabrikalarda cinsiyete dayalı işbölümüyle karşılaşılmıştır. Fabrikada kadınların daha çok emek-yoğun bölümlerde istihdam edilmesi işverenler tarafından kadınların hünerli oldukları ve erkeklere göre yaptıkları işe daha kolay uyum sağladıkları gerekçe gösterilerek açıklanmıştır. Bu noktada işgücü piyasasında kadınların erkeklerden farklı konumlarda buldukları, cinsiyetçi paradigmanın işgücü piyasasındaki ilişkilerden muaf olmadığı dolayısıyla patriyarkal tahakkümün kadınların işe girdikleri andan itibaren işlerlik kazandığı belirtilmelidir.

Uluslararası alanda gerçekleştirilen çalışmalarda da ihracat fabrikalarında toplumsal cinsiyet olgusunun emek sürecinin denetimini nasıl işlevselleştirdiği incelenmiştir. Buna göre Grossman'ın (1979: 48-49) Malezya'da bir elektronik fabrikasında çalışan Asyalı kadın işçilerle yaptığı çalışmada kadın işçilerin kontrolüyle işin verimlilik düzeyi arasında ciddi bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Fabrikadaki üst düzey yöneticiler kadın işçileri disipline etmek için örgütsel yurttaşlık pratiklerini benimsemelerini sağlayan stratejiler olarak güzellik yarışmaları, aşçılık ve makyaj kursları açmışlardır. Bu yarışmalar ve kurslar topluma içkin olan cinsiyetçi normların işyerinde yeniden üretilmesinin bir formunu oluşturmaktadır. Yönetimin bu mekanizmaları kullanmasındaki nihai amacı ise rekabetçi ruhun üretim sürecinde de

hâkim olmasını sağlayarak emeğin verimliliğini arttırmak istemesidir. Emek sürecinde rekabetin gerçekleşmesine koşturarak kadın işçilerin hem işçi sınıfı bilincine hem de feminist bilince ulaşmaları engellenmektedir. Salzinger (2003: 163-165) kadın işçilere toplumsal cinsiyet rolleri tarafından atfedilen itaatkâr, manipüle edilmesi kolay, çalışkan ve nitelikli kimlik formunun yerel fabrika yönetimi tarafından inşa edildiğini, küresel üretim biçiminin emek sürecinin yerel yönetimiyle desteklenmesi sonucunda süper sömürülebilir kadın işçi tipolojisine ulaşıldığını belirtmektedir. Emek üzerindeki denetimin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için bu cinsiyetçi formların emek kimliğiyle nasıl yeniden üretildiğinin analizlerde kendisine yer bulması gerektiğini düşünmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TEKSTİL SEKTÖRÜ VE EMEĞİN FEMİNİZASYONU

2.1. Sanayi Kapitalizmi ve Tekstil Sektörü

18. yüzyıl İngiltere’de önemli sınıai patlamalarına, buluşlara ve icatlara tanık olunan bir süreçtir. Bu süreçte gerçekleşen radikal gelişmeler dönemin Endüstri Devrimi olarak anılmasına neden olmuştur. Her ne kadar Endüstri Devrimi’nden bahsedildiğinde akıllara sadece 18. yüzyıl gelse de bundan tam iki yüzyıl öncesinde Endüstri Devrimi’nin temellerini atacak oluşumlarla karşılaşmaktadır. Buradan hareketle Endüstri Devrimi’ni tek bir tarihe bağlayan açıklamaların doğru olmadığı Endüstri Devrimi’nin iki yüzyıllık bir sürecin ürünü olduğu söylenmektedir (Heaton, 1985: 99).

Sanayi kapitalizmi ve tekstil sektöründen bahsedildiği zaman kilometre taşı olarak başvurulacak olgu hiç kuşkusuz teknolojik alanda gerçekleşen gelişmeler bir diğer ifadeyle buhar ve elektriğin üretim sürecinde kullanılarak makineleşmeye dayalı üretim yapısının sürece hâkim olmasıdır (Giddens, 2012: 73). Tarihsel konjonktürden bakıldığı zaman tekstil sektörünün en eski sanayi dallarından biri olduğu gözlenmekte, sektörün Endüstri Devrimi’nin gerçekleşmesinde de önemli bir işlev taşıdığı görülmektedir. Ülkelerin sanayileşmesinde Sanayi Devrimi’nden bu yana en önemli görevi tekstil sektörü üstlenmiştir. Özellikle İngiltere’nin sanayisini bu denli geliştirebilmesi tekstil sektöründe yapılan teknolojik yatırımlar ve emperyalizm ideolojisiyle doğrudan ilintilidir (Öngüt, 2007: 3). Dolayısıyla tekstil sektörünün hem Sanayi Devrimi’nin oluşmasında itici bir güç olarak rol aldığı hem de Sanayi Devrimi ve makineleşmeye koşut olarak gelişen bir sürece sahip olduğu belirtilmektedir.

Gıda ve tekstil sektörünün insanların zaruri ihtiyaçlarına cevap veren sektörler konumunda bulunması iki sektör için de her zaman genişleyebilecekleri bir pazarın mevcut olduğu anlamına gelmektedir. Tekstil sektörünün Sanayi Devrimiyle aynı süreçte başlamasının temel nedenlerinden biri hazır giyimin insanlık tarihi kadar eski bir süreçte bireylerin hayatlarını idame ettirebilmesi için sürekli olarak revize edilmesi ve dolayısıyla dokuma alanındaki mevcut mesleki deneyimdir (Hobsbawm, 2013: 43). Avrupa’da Sanayi Devrimi’nin oluşmasında teknolojik devrimlerin büyük bir rol oynadığı belirtilse de hammadde ihtiyacı bilindiği üzere emperyalizmle karşılanmıştır. İngiltere’de pamuk sanayisinin gelişimi de aynı şekilde dokuma alanında ortaya çıkan yeni makinelerin

üretimde çıktı artışı sağlamalarının yanı sıra hammadde olarak kullanılan pamuğun Kuzey Amerika’da köleler tarafından yetiştirilmesiyle de ilintilidir. Dolayısıyla kapitalist sistem her evresinde sömürebildiği emek sayesinde işlerlik kazanmaktadır (Munck, 2003: 55-56). Tekstil sektörü salt Sanayi Devrimi’nin temel kaynağı değil aynı zamanda sömürgeleşmenin ve eşitsizliğin de öncüsü olan bir sektör konumundadır (Hobsbawm, 2013: 54). Tekstil sektörü 18. yüzyıldan itibaren hammaddesinin ithal edilmesi ve üretilen ürünlerin ihraç edilmesi dolayısıyla her zaman küresel bir sektör olma özelliği göstermiştir. Günümüzdeki uluslararası işbölümünün prototipini İngiliz Sanayi Devrimi örneğinde görmek mümkündür (2013: 45).

Freyer (2014: 40) tarihsel olarak üretim süreçlerini altı dalga şeklinde formüle etmiştir. Freyer bu analizinde ilk sanayi dalgasını dokuma sanayii ile İngiltere’de başlatmaktadır. Dokuma sanayisinde organik enerjinin yerini inorganik enerjinin almasına koşut olarak 18. yüzyılda önemli teknik gelişmeler yaşanmıştır. Bu teknik gelişmelerden ilki Richard Arkwright tarafından icat edilen dokuma alanındaki en önemli gelişme olarak görülen pamuk eğirme makinasıdır. Bu süreci Cartwright’ın yaptığı mekanik dokuma tezgâhı takip etmiş, 1769’da Sanayi Devrimi’ni radikal bir şekilde etkileyen James Watt’ın devrim niteliğindeki buhar makinesi ise sürece damgasını vurmuştur. Dolayısıyla dokuma fabrikasının ortaya çıkışında bu makineler önemli bir işlev üstlenmiştir. Makinelerin fabrika işletmesini oluşturması süreci “buharla pamuğun evliliği” şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Sanayi teknolojisindeki gelişmeler üretimin yapıldığı mekânı köklü olarak değiştirerek makineleşmeden önce üretimin evde gerçekleşmesi yerini ev ile iş yerinin ayrıldığı fabrikalarda yapılan üretime geçişe bırakmıştır (Giddens, 2012: 793). Üretimde inorganik tezgâhların kullanılması üretim faaliyetinin cinsiyete göre değişmesini de beraberinde getirmiş diğer bir ifadeyle makineleşme kadınların erkek dokumacıların yerini almasına neden olmuştur (Heaton, 1985: 111). Sanayi Devrimi döneminde tekstil sektörünün büyük önem arz ettiği bilinen bir gerçeklik olmasının yanı sıra dokuma, dantel, moda gibi üretim kollarında işgücünün genel görünümüne bakıldığı zaman karşılaşılan olgu bu işkollarının cinsiyete ve yaşa dayalı olarak bir grubun istihdamıyla gerçekleştirilmesidir. Tekstil sektörü Sanayi Devrimi’nin başından itibaren kadınların ve çocukların emeğine dayalı olarak işlerlik kazanmıştır. Elbette ki bu durumun temel nedenleri üzerinde durulması gerekmektedir. Bilindiği üzere ilk makineler dokuma alanında ortaya çıkmış, devamında üretilen makinelerde de tekstil sektörü üzerine yoğunlaşmıştır. Bu durum beşeri sermaye

açısından daha az fiziksel güce ihtiyacı beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla sermayedarlar kadınların ve çocukların daha düşük ücretlerle çalışmaları, makine kullanımı içinse daha uygun bir beden yapısına sahip olmaları nedeniyle kadın ve çocuk emeğine yönelmişlerdir (Engels, 1997: 173). Bu nedenledir ki günümüzde de hala tekstil sektöründen bahsedildiği zaman düşük ücret karşılığında çalışan kadınlar akıllara gelmektedir. Teknik devrimin yol açtığı durumlar yetenekli işçilerin yerine vasıfsız işçilere, erkek işçilerin yerine ise kadın ve çocuk işçilere yönelmeye neden olarak istihdamın genel karakterini değiştirmiş aynı zamanda ücretlerin de en alt seviyede tutulmasına olanak tanımıştır (Marx, 2011: 413).

2.2. Tarihsel Süreçte Kadın Emeği

Sanayileşmede makineleşmeden önce kadınların üretim sürecinde aldığı role bakılacak olursa bütün aile bireylerinin aynı evin içinde dokuma faaliyetini gerçekleştirdiği bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar kadınların makineleşmeyle birlikte fabrikada istihdam edilebilirliğinin arttığından söz edilse de makineleşme öncesinde de kadınların özel alanlarında dokuma faaliyetiyle uğraşmasına koşut olarak üretime aktif bir şekilde katıldıkları ifade edilmektedir (Engels, 1997: 30). Ancak Sanayi Devrimi'nden önce kadınlar kapitalist ev sanayi sisteminde önemli bir rol oynasalar da o dönemde işçi olarak görülmemeleri evden çalışmalarının sonucudur. Sanayi Devrimi'nin gelişmesiyle birlikte üretim sürecinde makinelerin kullanılması üretimde daha az fiziksel güce ihtiyaç duyulmasını beraberinde getirerek kadınların fabrikalarda istihdam edilmesine yol açmıştır. Bu süreçten itibaren kadın emeği kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olmuştur (Marx, 2011: 378). Ancak bu süreçte en yıpratıcı, en kirli, en tehlikeli ve en sağlıksız koşullardaki düşük ücretli işlerde kadınlar çalışmış, (2011: 442) işverenler bu durumun nedenini kadınların erkeklere kıyasla verimlilik oranlarının daha düşük oldukları şeklinde açıklamışlardır. Bu argümanın karşısında ise kadınların iplik, giyim sanayiinde erkeklerden daha fazla emek sarf etmeleri ve dolayısıyla da erkeklere oranla daha fazla çıktı elde etmeleri bulunmaktadır (Brizon, 1977: 459). Bu perspektifle belirtilebilir ki kadınlara yönelik toplumsal cinsiyet kalıp yargıları sömürülebilir ve itaatkâr bir işgücünü kapitalizmin kullanımına sunmuştur. Kadınların ücretli çalışan statüsüne girdiği anlardan günümüze kadar erkek işçilerle eşit düzeyde ücret alamamalarıyla karşılaşılmaktadır. Bu durumun temelinde ataerkil kapitalizmin kadınları erkeklerin bakmakla yükümlü oldukları bir grup olarak görmesi bulunmaktadır. Kadınların aldıkları ücretin ailelerini geçindirmek ya da hayatlarını idame

ettirme amacı taşımadığı, ailelerine ek gelir getirmek için kadınların çalıştıkları düşünülmektedir. Kadınların işsiz kalmaları durumunda ise her zaman bakımını üstlenecek bir aileye sahip oldukları göz önüne alınarak özgür bir emekçi değil tam tersine yedek işgücü ordusu işlevi taşıdıklarıyla karşılaşmaktadır (Rowbotham, 1998: 155). Kadınlar hiçbir zaman bağımsız bir emekçi statüsünde görülmemiş asıl olarak yeniden üretim işlevini üstlenen ev kadını adı altında değerlendirilmişlerdir.

Tarihsel süreç içerisinde kadın istihdamıyla ilgili dikkat çeken gelişme 2. Dünya Savaşı döneminde artan işgücü talebini karşılamak amacıyla kadınların erkeklerin bıraktığı işkollarına girmelerinde, diğer bir ifadeyle “erkek işi” olarak nitelendirilen işlerde çalışmalarında gözlenmektedir. Bu dönemde “Perçinci Rosie” sloganı devlet, medya ve toplum tarafından yapılan propagandalar sayesinde büyük bir kitleye (kadınlara) ulaşmayı başararak ihtiyaç duyulan işgücü talebi kadınlar tarafından karşılanmıştır. Ancak kadınların savaş döneminde artan oranda işgücüne katılımları savaş sonrasında yerini toplumsal cinsiyet ideolojisinin normları olan ailenin, evliliğin ve çocuk yetiştirmenin kutsallaştırıldığı bir misyona bırakarak kadınlardan ait oldukları yere - evlerine- dönmeleri talep edilmiştir (Omay, 2011: 150). Bu süreç kapitalist sistemde kadınların oynadığı ikili rolü gözler önüne sermektedir. Ataerkil kapitalizm işgücü ihtiyacı duyduğu koşullarda yedek işgücü olarak elinin altında bulundurduğu kadın emeğini işgücü talebinin yeterli olduğu durumlarda annelik mefhumunun taşıyıcısı haline getirerek kadınları patriyarkanın çıkarlarına uygun şekilde sömürmektedir. Savaş dönemlerinde kadınların işgücü piyasasında erkek işi olarak görülen işlerde çalışmaları, kapitalizmin toplumsal cinsiyet rollerini kendi çıkarlarına uygun düşecek şekilde askıya aldığı, toplumsal anlamda geçerli olan kırılğan ve narin kadın formunun istenildiği zaman ters-yüz edilebildiğini göstermektedir. Toplumsal cinsiyet ideolojisi kapitalizmin gereklerine uygun şekilde yeni formlar elde etmektedir. Günümüzde de geçerliliğini koruyan kadınların, toplumsal cinsiyet rolleri doğrultusunda işlerde yoğunlaşmaları gerekliliği ve özellikle evde gerçekleşen işlerin devamı niteliğindeki işlerde istihdam edilmeleri yine aynı şekilde kapitalist sistemin çıkarlarına uygun düşmektedir.

Kadın işgücü açısından üzerinde önemle durulması gereken bir diğer dönem ise ihracata dayalı dışa açılma politikasının benimsendiği dönem olan 1980’li yıllardır. Bu dönemde Güney Kore başta olmak üzere Asya Kaplanları olarak adlandırılan gelişmekte olan ülkelerde işgücünün feminizasyonu olgusuyla karşılaşmaktadır. Bu ülkelerde 1980’li yıllarda kadınların istihdamda artan oranlarda yer aldığı görülürken ücret

seviyelerinde de nispeten olumlu gelişmeler yaşandığı gözlenmektedir. Ancak işgücünün feminizasyonu olgusu bütün gelişmekte olan ülkelerde kadın işgücünün lehine gerçekleşmemiş, özellikle de imalat sektöründe teknolojiye uyum sağlayamayan ülkeler emek maliyetlerini düşürerek ve emeğin sosyal haklarından yararlandırılmaması koşulları altında kadınları işgücü piyasasına entegre etmişlerdir (İlkkaracan, 2019: 73). Bu dönemde çevre ülkeler uluslararası işbölümünde yer edinebilmek için emek yoğun sektörlere ağırlık veren bir sanayileşme stratejisini benimsemişlerdir. Türkiye’de de her ne kadar 1980’li yıllardan itibaren küresel pazarlara eklemlenme süreci içine girilse de sanayi sektöründe kadınların işgücüne katılımı düşük seviyelerde kalmış, gelişmekte olan diğer ülkeler gibi emeğin feminizasyonu olgusu gözlemlenmemiştir (Dedeoğlu, 2000: 161). Dedeoğlu (2000: 162) Türkiye’de kadınların sanayi sektörüne eklemlenememesinin asıl nedeninin toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün getirisi olan ev içi işlerin kadınların sorumluluğunda olmasından ve geleneksel ataerkil toplum yapısının kadınların çalışmasıyla ilgili tutumundan kaynaklandığını belirtmektedir. Bu nedenlerden dolayı kadınların enformel sektörün bir parçası olan ev eksenli çalışma modelini benimsedikleri, bu sayede hem evdeki iş yükünü üzerlerine alabildikleri hem de evden çıkmadan gelir getirici faaliyette bulunabildikleri üzerinde durmuştur. Dolayısıyla Türkiye’de ihracata dayalı üretim döneminde kadınların artan oranlarda enformel sektörde istihdam edilmeleri toplumsal cinsiyet rolleri ve ataerkil sistemin birbiriyle ilişkisinden etkilenmektedir. Uygulanan küreselleşme politikaları salt Türkiye özelinde değil dünya genelinde kadınların toplumsal arenadaki ikincil konumlarını işgücü piyasasına taşıyarak formel sektörde belirsiz süreli iş sözleşmeleriyle yarı-zamanlı çalışma formlarını benimsemelerine, enformel sektörde ise düşük ücretli işlerde güvencesiz bir şekilde üretim faaliyetine katılmalarına yol açmış gözükmektedir (Alkan ve Çakır, 2012: 236).

2.2.1. Kadın İşgücü Arzını Biçimlendiren Etkenler

Eril tahakküm, toplum yapısını adeta bir ağ gibi sarmalamakta, altyapı ve üstyapı kurumları bu tahakkümden bağımsız bir şekilde işlevini sürdürememektedir. Ancak ataerkil sistem her zaman kendisini açık ve net bir biçimde göstermemekle birlikte ekonomik ilişkiler söz konusu olduğunda bu gizliliğini koruyamamaktadır. Dolayısıyla patriyarka, kadınların emeğinin toplum tarafından ne şekilde nitelendiği ve işgücü piyasalarında kadınların yer aldığı konumlarda cinsiyetçi normlar tarafından sürdürülen sömürü biçimlerini analiz etmekte önemli bir yol gösterici olmaktadır (Acar-Savran, 2013: 39). Gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücü piyasalarına girmesinde o ülkede

hâkim olan ataerkil sistemle kapitalist üretim koşulları arasında oldukça güçlü bir etki bulunmaktadır. Kadınların işgücü arzı, salt kendi istekleri doğrultusunda değil aile içinde kadının ücretsiz emeğinden yararlanan erkekler tarafından da verilmektedir. Kadınların çalışma kararının aile içindeki ataerkil ilişki ağlarınınca belirlenmesi özel patriyarkanın etkinliğinin yüksek olduğu toplumlarda görülmektedir. Bu toplumlarda kadınların çalışması ancak erkekten daha düşük ücretlerle ve daha çok kadın işi olarak görülen mesleklerde çalışmaları koşuluyla onaylanmaktadır (Toksöz, 2017: 103). Kadınların işgücüne katılımını belirleyen önemli parametlerden biri de çocuk sahibi olup olmamaları durumunda ortaya çıkmaktadır. Kadınların işgücüne katılım oranları evlenme ve çocuk sahibi olma durumunda azalırken sonrasında ise artma eğilimi göstermekte, doğurganlıkla işgücü piyasasına katılım arasında negatif yönde bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet rolünün kadına attığı annelik mefhumu, kadınların işgücü piyasasında erkeklere oranla aktif bir şekilde ve süreklilik arz eden bir yapıda yer alamamalarının en önemli nedenlerinden biridir (Kazgan, 1982: 142). Kadınların kamusal alana girmelerini teşvik eden yasal önlemler olsa dahi kadınların işgücü arzında olumlu bir artış yaşanmayacağı vurgulanmaktadır. Bu durumun en temel nedeni ise kadınların zihinlerinde bulunan, kamusal alana çıkmalarında tereddüt yaşamalarına yol açan ev içi alanla bütünleştikleri cinsiyetçi kolektif mirastır. Kadın işgücü arzına odaklanıldığında *de facto* olarak varlığını sürdüren gizil engeller kümesinin ve kolektif mirasın da analizlerde dikkate alınması gerekmektedir (Bourdieu, 2018: 56).

Kadın istihdamını etkileyen en önemli faktörlerden biri ise toplumun en küçük yapıtaşını oluşturan ancak etkisi tüm toplumu değiştirebilecek aynı zamanda toplumdaki gelişmelerden dolayı da dönüşebilecek olan aile kurumudur. Kadın işgücü arzında en önemli etkenlerden birine sahip olan aile, toplumsal cinsiyet normlarıyla da doğrudan bir ilişki içindedir dolayısıyla hem ekonomik yapıdaki hem de üstyapıdaki gelişmeler karşısında sürekli bir dönüşüm geçirmektedir. Ancak salt bu yapılardaki değişimlerin de aileyi analiz etmek için yetersiz olduğu belirtilmelidir (Dedeoğlu, 2000: 141-142). Geleneksel toplum yapısı kadınların kamusal alanda çalışmasını hoş karşılamamasının yanı sıra çalışan kadınlara ilişkin bazı dedikodu mekanizmalarının üretilmesi yoluyla kadının çalışmasını bir şekilde denetim altına alabilmektedir. Ecevit'in (1991: 58) Bursa tekstil sektöründe yaptığı çalışmada da ifade ettiği gibi toplum tarafından üretilen "şirket kızı" söylemi kadınların çalışmasının önünde duran en büyük engellerden biridir. Ancak geleneksel toplum yapılarında dahi kadınların kamusal alanda çalışmaları özellikle de

ailenin ekonomik olarak güçsüz olduğu durumlarda tercih edilen bir mekanizma işlevi taşımaktadır (Momsen, 2002: 65). Bu durumu ataerkil sistemin esnemesi şeklinde yorumlamak mümkünken aynı zamanda patriyarkanın ekonomik koşullar gibi altyapı kurumundaki dönüşümlerden etkilenmesi açısından evrensel ve statik bir kavram olmadığı sonucuna da varılabilmektedir. Feminist literatürde kadınların kamusal alanda çalışması ve patriyarkanın modern zamanlarda aldığı değişimin yönüyle ilgili olarak patriyarkanın şekil değiştirmesinden bahsedilmektedir. Buna göre patriyarka modern öncesi zamanlarda kadınları işgücü piyasasından dışlayıcı önlemler olarak tahakkümünü bu şekilde gösterirken modern zamanlarda ise tam tersi bir şekilde kamusal alanın kapılarını açarak kadınların işgücü piyasaları içinde ikincil konumlarda bulunmalarına ve emekleri üzerinde tahakküm kurarak sömürülmelerine neden olmaktadır (Walby, 2016: 278).

2.2.2. Mesleklerin Cinsiyete Göre Ayrıştırılmasının Temelleri

Kadınların yaptıkları işin değersizleştirilmesi ve erkeklere göre işgücü piyasasındaki konuşlanışlarının farklılığı kapitalist sistemin eril niteliğiyle ilintilidir. Kapitalist sistemin eril niteliği nedeniyle erkekler işgücü piyasasına girdiği zaman kadınlara göre daha iyi işlerde ve daha yüksek ücretlerle istihdam edilme fırsatı bulmaktayken kadınlar ise erkeklerin lehine işleyen işgücü piyasası içinde kendilerine daha olumsuz çalışma koşulları içinde ve düşük ücretli işlerde yer bulabilmektedir (Strangleman ve Warren, 2015: 137). Mesleki cinsiyet ayrımcılığı, kadınların ve erkeklerin birbirlerinden ayrı işkollarında olmak üzere belirli mesleklerde yoğunlaşması anlamına gelmektedir (Giddens, 2012: 805). Bir işin kadın ya da erkek tarafından yapılması o işin cinsiyetçi bir kimlik kazanmasına neden olmaktadır. Kadınlar tarafından gerçekleştirilen mesleklerin kadınların biyolojik özellikleriyle açıklanması ve vasıfsal anlamda nitelendirilmesi yerine cinsiyetçi paradigmlar tarafından "doğal" olarak tanımlanması o işin feminize bir karakter edinerek değer kaybına uğramasına yol açmaktadır. Kadın işinin erkek işine göre değersiz atfedilmesinin bir diğer nedeni ise erkeklerin yaptıkları işlerin güç gerektiren işler olarak görülerek erkeklerin işlerinde daha fazla enerji harcamalarının düşünülmesidir. Erkeklerin fiziksel anlamda daha zor koşullarda çalışmaları ise erkeklere daha yüksek ücret ödenmesini meşrulaştıracak kalıplar olmaktadır (Walby, 2016: 57). White'ın (2015: 184) İstanbul'da yaptığı çalışmasında tüccarların kadınların yaptıkları el işlerini biyolojik determinist bir

yaklaşımın doğal olarak nitelendirmeleriyle karşılaşmış, bu durumun kadınlara daha düşük ücretler ödemelerine bir temel niteliği taşıdığı ileri sürülmüştür.

Literatürde işgücü piyasası içinde kadınların daha çok ikincil, marjinal işlerde istihdam edilmesi beşeri sermaye yaklaşımıyla açıklanarak kadınların ev içi sorumlulukları nedeniyle beşeri sermayelerini erkekler kadar yükseltememesinin söz konusu olduğu belirtilmiştir. Ancak bu yaklaşım işgücü piyasasındaki eşitsiz ilişkilerin ve işgücü piyasasının eril karakterinin göz ardı edilmesine yol açma tehlikesini içerdiği için feminist literatürde ciddi bir şekilde eleştiri oklarının hedefi olmuştur (Nelson, 1995: 121). Kadınların yaptıkları işlerin erkeklerle farklılaşmasının temelleri kadınların eğitimleri sürecinde seçtikleri bölümlerle atılmaktadır. Kadınların seçtikleri bölümler ve bunun sonucunda sahip oldukları meslekler kadınlara salt toplumsal cinsiyet rolleri gereğince dayatılan meslekler değildir. Kadınların toplumsal cinsiyet rollerini içselleştirmeleri, özel ve kamusal alanı uyumlaştırma gibi bir tuzağa düşmelerine neden olduğu için kadınların seçtikleri meslekler ancak "rıza ve zorun" bileşkesi şeklinde düalist bir bakış açısıyla bakıldığı zaman anlamlı hale gelmektedir (Kaufer ve Collin, 2016: 98). Bazı mesleklerin kadınlar tarafından yoğun bir şekilde arz edilmesi o mesleklerin feminize olmasına yol açmaktadır. Bu durumun nedenlerinden biri ise toplum tarafından kadınlara uygun mesleklerin ahlâki normlara göre belirlendiği cinsiyetçi kalıplardır. Kadınların meslek seçimi topluma içkin olan patriarkal ağlardan bağımsız, bireysel bir tercih olarak algılanmamalı, arkasında yatan kültürel ve ideolojik parametrelere de odaklanılması gerekmektedir (Strangleman ve Warren, 2015: 239). Toplumların sahip olduğu cinsiyetçi algılar ve geleneksel yapının birbiriyle ilişkisi aynı zamanda da kültürel birikim kadınların yaptıkları işi ve işin niteliğini belirlemektedir. Kadınlar salt toplumsal cinsiyet rolleri gereğince belirli işlerde yoğunlaşmak durumunda kalmamış bunun yanı sıra toplum tarafından kadına biçilen ev kadınlığı ve annelik rolü de kadınların tercih ettikleri mesleklerde istihdam edilme biçimlerini etkilemiştir. Özellikle 1980'lerden sonra kadınların yarı zamanlı işlerde yoğunlaşmaları ev ve iş yaşamını uyumlaştırmak istemelerinin bir sonucudur. Ancak bilindiği üzere kadınların yarı zamanlı işlerde yoğunlaşması düşük ücret almaları, sosyal haklardan mahrum kalmaları ve meslekte yükselme fırsatlarının olmaması anlamına gelmektedir (Giddens, 2012: 806).

Bourdieu (2018: 38) ise kadınların bir mesleği seçerken toplumsal ilişki ağlarının kıskacına takılmalarının ve bu ilişki ağlarını içselleştirdiklerinin üzerinde durarak toplumsal normların kadınların meslek tercihlerine üç şekilde etkisinden bahsetmektedir.

Buna göre toplumsal normların kadınların meslek tercihine ilk etkisi, kadınların toplumsal cinsiyet rollerinin uzantısı olarak mesleklerini belirlemeleri gerektiği üzerinde bir baskı mekanizması yaratmakta ve bunun sonucunda kadınlar bazı mesleklerde yoğunlaşmaktadırlar. İkinci etki, aynı işte çalıştıkları erkeklerle eşit düzeyde beşeri sermayeye sahip olsalar dahi kadınların yönetim kademesinde erkek meslektaşlarından daha düşük bir hiyerarşik konumda bulunmaları üzerinde temellenmektedir. Kadınların erkeklerden daha üst bir konumda bulunamayacağı düşüncesi kadınların erkekler üzerinde otorite kuramayacağı gibi bir algıdan kaynaklanmaktadır. Toplumsal normların kadınların mesleğini belirlemedeki üçüncü etkisi ise teknolojinin ve makinelerin eril niteliğinden dolayı toplum tarafından erkeklerin bu alanlarda yoğunlaşmasının anlaşılır bir durum olarak karşılanmasıyla kadınların bu işlerde çalışmasının uygun görülmemesidir.

2.2.3. Kadınların Çalışmasıyla Özgürleşmeleri Arasındaki İlişki

Feminist literatürde kadınların çalışarak özgürleşecekleri söylemine şiddetle karşı çıkılması eğiliminin güçlü olduğu görülmektedir. Bu karşı çıkmanın temelinde bulunan unsur ise fabrikada gerçekleşen işin asıl yapısı itibarıyla "yabancılaşmayla" yüklü olmasıdır. Kadınların kamusal alanda çalışmasının toplumsal cinsiyetleri gereğince içinde buldukları ikincil konumlarını törpüleyici bir etki yaratmayacağı hatta kadınların sömürülmesini daha da işlevsel hale getireceği düşünülmektedir (Donovan, 2016: 146). Kadınların salt üretim sürecine katılmalarının özgürleştirici bir etki olarak görülmemesinin bir diğer nedeni ise toplumsal cinsiyet rolleri gereğince özel alanda yükümlü oldukları ücretsiz ev işleridir. Bir grup olarak kadınlar için gerçek bir özgürleşmeden söz edilebilmesi için kadınların üretim sürecine girmelerinin yanı sıra aile içindeki cinsiyete dayalı işbölümünde de önemli bir dönüşüm yaşanmalıdır (Rowbotham, 1998: 112). Kadın işçiler üç tür yeniden üretim faaliyeti içinde bulunmaktadır. Bunlardan ilki emekçi kimlikleri nedeniyle "sermayenin yeniden üretim faaliyeti". İkincisi ise "biyolojik yeniden üretim faaliyeti" olarak cinsiyetleriyle diğer bir ifadeyle biyolojik özellikleriyle ilintilidir. Üçüncü yeniden üretim faaliyeti, toplumsal cinsiyet rolleri gereğince hem kendilerinin hem de eşlerinin ertesi iş günü çalışabilmeleri için gerekli maddelerin üretilmesinde harcayacakları kullanım değeri olarak görülen "emek gücünün yeniden üretimidir" (Acar-Savran, 2013: 29). Bu nedenle kadınların işgücü piyasası içindeki deneyimleri toplumsal cinsiyet rolleri tarafından özel alanda belirlenen ev işi ve bakım sorumlulukları dikkate alınarak yorumlanmalıdır. Kadınlar işgücü piyasası içine

girdikleri zaman düalist bir iş yükünü de üzerlerine almış görünmektedir. Kadınların kamusal alanda ücretli bir işte çalışmaları özel alandaki iş yüklerini azaltmamasının yanı sıra kadının ev içinde daha fazla emek harcamasını ve çalışma hayatı içinde kimi zaman daha iyi bir iş olanağını daha fazla sorumluluk almamak uğruna kabul etmemesini beraberinde getirmektedir. Yapılan araştırmalar da kadınların işgücü piyasasına girdikleri zaman ev içi uğraşlarında ciddi bir azalma yaşanmadığını nicel verilerle göstermektedir (Memiş vd., 2017: 162). Bu durum kadınların yönetsel alanda yer alan konumlarda bulunmamasını da aydınlatmakta olup toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kadınların çalışmaya karar vereceği zamandan itibaren kendisini göstererek meslek seçimlerini etkilemektedir.

Kadının kamusal alanda istihdam edilerek gelir elde etmesinin hem özel alanda hem de kamusal alanda özgürleştirici bir etki yaratması ve hane içindeki karar alma mekanizmasına katılması ancak elde ettiği ücretin hane içine girdikten sonra aldığı biçimle açıklanmaktadır. Buna göre kadının kamusal alanda çalışması ancak ücretinin kendisinde kalması ve kendi istekleri doğrultusunda harcanılması diğer bir deyişle ücret üzerindeki kontrolün salt kadında olmasıyla özgürleştirici bir etkide bulunmaktadır (Özyeğin, 2005: 240). Kadınların çalışmasının sonucunda özgürleşmeleri kadınların yaptıkları işlerle ilintili olmakla birlikte çalışmak kadınların bir bakıma aile içindeki karar alma mekanizmalarına katılmalarına imkân sağlamakta aynı zamanda kadınlık algılarını güçlendirerek kendilerine güvenlerini de arttırabilmektedir. Ancak kadınların feminize bir niteliğe sahip bu nedenle düşük statülü olarak görülen işlerde çalışmaları da salt gelir elde etmelerinden dolayı özgürleşmeleri anlamına gelmemekte, tek bir değişkende gerçekleşen gelişmeyle kadınların çalışmasının olumlu bir etki yarattığı üzerinde durulamamaktadır (Dedeoğlu, 2000: 147-148). Son tahlilde, kadının işgücü piyasasında aktif bir şekilde yer alması özel alanla kamusal alanı uzlaştırma çabası doğrultusunda düşük ücretlerle ve güvencesiz çalışma koşullarında istihdam edilmesi anlamına gelirken madalyonun diğer tarafında ise kadınların her ne kadar olumsuz koşullar altında istihdam edilmesi söz konusu olsa da kamusal alanda yer almalarının toplumsal hiyerarşide daha üst seviyede konuşlanmak anlamına geldiği görülmektedir (Suğur, 2005: 56).

2.3. Küreselleşme, Emegın Feminizasyonu ve Tekstil Sektörü

1973 yılında gerçekleşen OPEC petrol krizi ve Bretten Woods sisteminin çökmesi nedeniyle refah devleti oluşumu ekonominin ihtiyaçlarına cevap verememiştir. Bu

nedenle ekonominin kendisini yeniden üretebilmesine, dolayısıyla yeni bir birikim rejimine ihtiyaç duyulmuştur (Şaylan, 2006: 137). Bu süreçte ekonomik krizin faturası “günah keçisi” ilan edilen Keynesyen ekonomi-politiğine kesilirken işçi sınıfı bu krizin bedelini güvencesizlik, ücretlerin azalması, çalışma saatlerinin artması ve işsizlikle karşı karşıya kalarak ödemiştir. Krizin aşılması için ortaya konan Post-fordist üretim rejiminin lokomotif Fordist üretim rejiminin aksine esneklik, küreselleşme, kuralsızlaştırma, düzensizlik, belirli süreli iş sözleşmelerinin ağırlık kazanması dolayısıyla emek aleyhine gerçekleştirilen düzenlemeler olmuştur (Munck, 2002: 97).

Ekonominin kendisini yeniden üretebilmesinin reçetesi ilan edilen küreselleşmeyle birlikte dünyanın tek bir pazar haline gelmesi söz konusu olmuştur. Bu dönemde ülkeler arasındaki sınırlar belirsizleşerek sermayenin hareketliliği artmış ve endüstrileşmiş ülkelerdeki sermayedar, emek-yoğun sektördeki yatırımlarını gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelere taşıyarak bu ülkelerde işçi sınıfının aleyhine gerçekleştirilen politikalarından yararlanmıştı. Wallerstein (2018: 32) oluşan bu yeni uluslararası işbölümü koşulları altında endüstrileşmiş ve ekonomik açıdan güçlü ülkeleri merkez ülke olarak, endüstrileşmemiş ve ekonomik açıdan güçsüz, gelişmemiş ülkeleri ise çevre ülke olarak kavramsallaştırmıştır. Uluslararası işbölümü doğrultusunda esnekleşmenin işgücü üzerindeki yeni anlamına bakıldığında merkez ülkelerde niteliksel bir değişimin sonucunda vasıflı, çok boyutlu işçilerle karşılaşırken çevre ülkelerde esnekleşmenin anlamı sayısal esneklik olarak adlandırılan süreklilik içermeyen iş sözleşmeleriyle istihdamda yer alan vasıfsız işçi profilinin oluşmasıdır (Munck, 2003: 23). Ancak Kumar (2013: 76-77) Post-fordist üretim şeklinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu birbirlerinden keskin çizgilerle ayrılmış yeni işgücü tanımını bütün sektörler ve bütün işçilere uyarlanabilir bulmamaktadır. Bu ikili işgücü yaklaşımının kamu sektörü ve hizmet sektörü için geçerliliğini koruduğunu belirtmekte, dezavantajlı gruplar üzerinde-kadınlar, göçmenler, gençler- etkin bir şekilde işlerliğini sürdürdüğü üzerinde durmaktadır. Esneklik işgücü piyasasında var olan eşitsizlikçi yapıyı derinleştirerek küreselleşmenin yükünü göçmenlerin, azınlıkların ve özellikle de kadınların omuzlarına bırakmış görünmektedir.

Post-fordizmin işgücü piyasasında çevre ülkelerdeki proleter kadınlar üzerindeki etkisi ise özel olarak tartışılması gereken bir konudur. Bunun en temel nedeni ise işgücü piyasasının eril bir nitelik taşıması olup (Strangleman ve Warren, 2015: 137) toplumsal cinsiyet rollerinin tezahürünün çevre ve yarı-çevre ülkelerdeki kadın işgücünün yapısını

belirleyici bir etki yarattığıdır. Buna göre 3. Dünya'daki kadın işçiler küresel şirketler için erkek işçilere göre daha korunmasız, uysal, itaatkâr ve en önemlisi ucuz emek niteliği taşımaktadır. Küresel şirketlerin kârlarını maksimize etmek ve emek sürecinin kontrolünü daha işlevsel hale getirmelerini sağlaması bakımından kadın işçiler tercih edilmiştir. Kadın işçiler, bu dönemde daha çok imalat sanayinin enformel sektörlerinde, güvencesiz çalışma koşulları ve düşük ücretli işlerde kendilerine yer bulabilmişlerdir. Uluslararası işbölümünün işlevsel olabilmesini sağlayan kadın işgücünün bu yeni görünümü ise “işgücünün feminizasyonu” olarak kavramsallaştırılmıştır (Topateş, 2017: 256). Küreselleşme kadınlar açısından büyük bir istihdam artışı sağlasa da madalyonun diğer tarafından bakıldığında bu istihdamın genel karakterinin niteliksiz işler üzerinde yoğunlaştığıyla karşılaşılmaktadır (Munck, 2003: 25).

Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadınların neden kendi ülkelerindeki erkek işçilerden ve merkez ülkelerdeki kadın işçilerden daha ucuz, itaatkâr ve kolayca manipüle edilebilecek bir işgücü formuna sahip oldukları ise detaylı bir açıklama gerektirmektedir. Mies'e göre (2019: 220) bu durumun mihenk taşını cinsiyetçi paradigmlar oluşturmaktadır. Buna göre kadın işçilerin yaptığı işlerin değersizleştirilmesi ve gizilleştirilmesi söz konusudur. Küresel sömürü Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadınların ev kadını olarak görülmesini sağlayarak ev kadını kimliğinin altında gizil bir "ucuz emek cenneti" yaratarak sömürmelerini olanaklı kılmaktadır. Bu kadınların emekleri özel alanda nasıl görünmez bir işleve sahipse aynı şekilde kamusal alanda da gizil, kırılabilir ve istenildiği zaman vazgeçilebilir bir niteliktedir. Kadınların “işçi” olarak tanımlanmaları onların ucuz, itaatkâr ve görülmez işçiler olarak sermayenin buyruklarına uymalarına ket vurmaktadır. Bu nedenle ev kadını adı altında kodlanmaları küresel sömürünün işlevini arttırmakta ve ücretlerinin düşük tutulmasını sağlayarak emek süreçleri üzerinde denetimin kurulması olanaklı hale gelmektedir.

Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadın işçilerin merkez ülkelerdeki hemcinslerine ve kendi ülkelerindeki erkeklere göre daha az ücret elde etmeleri söz konusuysen bu ülkelerdeki kadın işçilerin daha çalışkan olduğu bilinen bir gerçekliktir. Ancak hem ücretlerinin düşük hem de verimliliklerinin yüksek olması bu kadınları merkezdeki hemcinsleri ve çevre ülkelerdeki erkek işçilere göre hiyerarşinin en alt bölümüne taşıyarak daha fazla sömürmelerine yol açmaktadır. Lim (2003: 224-225) Üçüncü Dünya ülkelerindeki proleter kadınların kapitalist sömürü koşullarının yanı sıra iki farklı sömürü biçimine daha tabii olduklarını ve bu nedenle üçlü bir sömürü zinciri tarafından

kuşatıldıklarını belirtmektedir. Buna göre kadın işçiler ilk olarak uluslararası işbölümünün kendi ülkelerine biçtiği rolden dolayı diğer bir ifadeyle kendi ülkelerinde geçerli olan çalışma koşulları ve ucuz ücret politikası nedeniyle emperyalist sömürü koşullarına maruz kalmaktadır. Tabii oldukları bir diğer sömürü biçimi ise kadın işçilerin yaptığı işlerin feminize bir nitelik taşımasıyla daha düşük ücretlendirilmelerine yol açan ataerkil sömürüdür.

Denizli tekstil sektöründe istihdam edilen kadın işçilerin görünümüne bakılacak olursa Özüğurlu (2008: 203-204) Denizli işgücü piyasasındaki kadın işçilerin küresel şirketler tarafından toplumsal cinsiyet kalıplarının emek sürecinin denetiminde kullanıldığını belirtmekte, kadınların aynı zamanda geleneksel patriyarkal tahakküm tarafından da etkin bir şekilde yönetildiklerini ifade etmektedir. Denizli fabrika rejiminin patriyarkal aile yapısı niteliğine dikkat çekerek analizde bulunmuş ve Denizli fabrika rejimini “paternalist-despotik” bir fabrika rejimi olarak tanımlamıştır (2008: 211). İhracata dayalı üretim yapılan fabrikalardaki işçi tipolojisinin en karakteristik özelliği düşük ücretlerle çalıştırılmasıdır. Bu işgücü ağırlıklı olarak genç kadınlardan meydana gelen, vasıf düzeyi düşük, çalışma süreleri ise uzun olan bir işçi sınıfına karşılık gelmektedir (Fröbel, 1980: 355). Fröbel’in (1980: 355) ihracata dayalı üretim yapan küresel fabrikalarda belirttiği işçi tipolojisi ile Özüğurlu’nun (2008: 200) Denizli’de yaptığı çalışması birbiriyle uyum içindedir. Buna göre Denizli’de ihracata dayalı üretimde yer alan işçi tipolojisi, genç kadın işçilerden meydana gelirken genel olarak çalışanların ve özel olarak kadın çalışanların eğitim seviyesi düşüktür. Medeni durum açısından incelendiği zaman kadın işçilerin bekâr olduğu gözlemlenmiştir. Özüğurlu (2008: 200) bu gözlemlerinin ve araştırmalarının sonucunda küresel fabrikalar için hem çalışanların nitelikleri itibariyle hem de çalışma koşulları olarak ortak bir işçi sınıfı kimliğinin inşa edildiğini belirtmektedir.

2.4. Türkiye’de İhracata Dayalı Büyüme Döneminde Kadın İşgücü ve Tekstil Sektörü

1970’li yıllarda ortaya çıkan ekonomik kriz kapitalizmin yeniden yapılandırılması gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Krizden çıkılmanın anahtar kavramları ise küreselleşme, özelleştirme, neo-liberal ekonomi politikaları ve ulus-devletin tahliye edilmesidir. Kapitalizmin yeniden yapılanmasında şüphesiz ki en büyük rolü teknolojik alanda gerçekleşen devrim niteliğindeki oluşumlar üstlenmektedir. Teknolojik devrim

sayesinde ülkelerin birbirine uzaklığı diğer bir ifadeyle mekânsal ayrımlar önemini yitirmiş ve finansal sermaye esnekleşerek hareketlilik kazanmıştır (Şaylan, 2006: 135). Ancak teknolojik devrim salt mekânsal ayrımları ortadan kaldırmakla kalmamış sermayenin ihtiyaç duyduğu işgücünün niteliğinde de bir değişim yaratarak vasıflı işgücüne olan talebi arttırmış ve yarı zamanlı çalışma biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bu sürecin kilometre taşı olarak nitelendirilecek esnekleşme olgusu hem sermayenin hem de emeğin esnekleşmesi anlamına gelmektedir (2006: 149).

Uluslararası ekonomi alanında gerçekleşen gelişmelere koşut olarak Türkiye’de 1980’li yıllarla birlikte "ihracata dayalı sanayileşme" politikası benimsenerek ekonomik anlamda sınırları ortadan kaldırmış bir şekilde dışa açık bir modele geçiş yapılmıştır (Ecevit, 1998: 34). Ekonomik alanda gerçekleştirilmek istenen dışa açık modelin uygulanabilmesi için bir dizi esnekleşmeye dayalı önlemler alınarak IMF ve Dünya Bankası önderliğinde yapısal uyum politikaları uygulamaya konulmuştur. Ancak küresel piyasalara eklenme dönemi olarak adlandırılan 1980’li yıllar emekçi kitlelerin en ağır darbeyi aldığı süreçler olmuş, ekonomide gerçekleşen dönüşümler 1960’lı yıllarda elde edilen hakların kaybedilmesine yol açarak işçi sınıfının gözden çıkarılması suretiyle uygulanmıştır. Bu dönemde işçi sınıfının reel ücretlerinde önemli bir şekilde kesintiye gidilmesinin yanı sıra çalışma koşullarında da ciddi anlamda bir düşüş yaşanmıştır. Sendikal hakların askıya alınması ve sendikal hareketliliğin azaltılmasıyla işçi sınıfını koruyan yapıların işlevsizleştirilmesi işçi sınıfının yaşam standartlarının aleyhine işleyen bu durumun pekiştirilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde esnekleşmeden anlaşılması gereken özellikle işgücü piyasasında ücretlerin düşmesi ve işçilerin sosyo-ekonomik haklarından yararlanamamaları olmalıdır (Makal, 2013: 105).

Uluslararası işbölümü merkez ülkelerde sanayileşmeden arınmak anlamına gelirken çevre ülkelerde ise sanayiye dayalı üretimin artışı anlamına gelmektedir. Özellikle elektronik ve tekstil sektörleri merkez ülkelerden tasfiye edilerek çevre ülkelere kaydırılmıştır. 1960’lı yıllarda çevre ülkelerin ihracattaki payına bakıldığında % 15’lik bir oranla karşılaştırırken bu oran 1970’li yıllarda % 25’e kadar çıkmıştır. Bu süreç özellikle kadın işçilerin küresel ölçekte işçi sınıfına dâhil olmalarını beraberinde getirmiştir (Munck, 2003: 58-59). Gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme adımlarında artan oranlarda kadın işgücü istihdam edilmesinin nedenleri ise kadınlara erkeklere göre daha düşük ücretler ödenmesi ve kadınların itaatkâr bir işgücü niteliği taşımaları

dolayısıyla pazarlık güçlerinin daha zayıf olmasıdır. Kadın işgücünün düşük ücretlerle çalıştırılması ve itaatkâr bir işgücünü oluşturmasının yanı sıra işverenler kadınların verimlilik oranlarının erkeklerden daha yüksek olduğunu düşündükleri için de kadın işçileri istihdam etme eğilimindedirler (Joekeş, 1998: 15). İhracata dayalı üretim modelini benimsemenin gelişmekte olan ülkelere yansımaları teknolojik olarak düşük sermaye kullanan tekstil ve elektronik sektöründe üretim faaliyeti gösteren firmaların büyük oranda kadın işgücü istihdam ederek patriyarkal tahakkümü üretim sürecinin tamamına yaymasıdır. Bu sayede kadınlar ataerkil denetime tabii tutulurken aynı zamanda kapitalist sistemin ve devletin işçi sınıfının direnişine karşı oluşabilecek tehlikeyi bertaraf etmesi amacıyla ortaya koyduğu müdahale biçimine de maruz kalmaktadır. İhracata dayalı ekonomi politikalarını benimseyen gelişmekte olan ülkelerde kadınlar düalist biçimde tahakküm altına alınarak kapitalist sistem karşısında tüm başkaldırı mekanizmalarından arındırılmaktadır (Lipietz, 1993: 74-75).

Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı 1950 yılından önce % 80’in üzerinde bir seyir gösterirken 1980 yılında ise kadın işgücüne katılım oranı % 43’e düşmüştür (Alkan ve Çakır, 2012: 210). 1980’li yıllarda benimsenen ihracata dayalı sanayileşme modeli diğer çevre ve yarı-çevre ülkelerdeki kadınları düşük ücretlerle ve olumsuz çalışma koşullarıyla istihdama dâhil ederken bu dönemde Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranlarında bir artış gözlemlenmemiştir. Bu durumun nedenlerinden biri ise Türkiye’de kadınların ağırlıklı istihdam edildiği tarım sektöründe teknolojinin yoğun bir şekilde kullanılması ve yapısal uyum programlarının tarımın kapitalistleşmesine yol açarak sektörden ilk dışlanan işgücünü kadınların oluşturmasıdır. Dolayısıyla tarımsal ölçekte yaşanan bu gelişmeler kadınların işgücüne katılım oranlarının en yüksek olduğu tarım sektöründe kendilerine yer bulamamalarıyla ve nihayetinde kadınların toplam işgücüne katılım oranında bir artış gerçekleşmemesiyle sonuçlanmıştır (Toksöz, 2017: 104-107). İhracata dayalı büyüme döneminde kadın istihdamında bir artışın görülmemesindeki nedenlerden bir diğeri ise bu dönemde gerçekleştirilen istatistiki verilerin sağlıklı sonuçları yansıtmadığı üzerine temellenmektedir. Türkiye’de 1980’li yıllarda benimsenen dış pazarlarla bütünleşme politikasının bir yansıması olarak ucuz işgücüne duyulan ihtiyaç artmış bu durum ise enformel sektörün genişlemesine kapı aralamıştır (Ecevit, 1998: 59). Kayıtdışı sektör daha çok kadınların istihdam edildiği bir sektör haline gelmiştir. Kadınların kayıtdışı sektörde yoğunlaşmalarının nedenlerine bakıldığı zaman kırdan kente göç eden kadınların eğitim seviyesinin düşük olması ve

kentlerde yeterli istihdam olanaklarının yaratılamaması dolayısıyla kentte tutunma mekanizması olarak enformel sektörde çalışmalarlarıyla karşılaşmaktadır. Kadınların artan oranlarda kayıt dışı sektörde yer almalarının bir diğer nedeni ise enformel sektörün toplumsal cinsiyet rolleri gereğince annelik ve ev kadınlığı yükümlülüklerinin aksatılmadan yerine getirilmesine izin veren bir yapıya sahip olmasıdır (Özbay, 2019b: 211). Bunun yanı sıra kadınların sosyal güvenliğinin eşleri ya da babaları tarafından karşılanması da kayıtdışı sektörde yoğunlaşmalarına neden olmaktadır (Bülbül vd., 2011: 6). Bu dönemde yapılan işgücü istatistiklerinde ise kayıtdışı sektörde çalışan kadınlar istatistiklerde yer almamaktadır. Özbay'ın (2019a: 131) da belirttiği gibi kadınlar formel sektörde istihdam edilmedikleri zaman kendisini çalışmıyor olarak tanımlamakta, enformel sektörde ya da ücretsiz aile işçisi konumunda buldukları işlerde gelir getirici faaliyette bulunsalar dahi emeklerini görmezden gelme eğilimindedirler. Çalışma kavramının kadınlar söz konusu olduğunda piyasa dışı ve piyasa içi emeklerinin de içerilecek bir şekilde genişletilmesi kadınların işgücüne katılım oranlarında daha sağlıklı veriler elde edilmesini sağlayacaktır.

1980'den 1996 yılına kadar olan zaman diliminde tarım sektöründe kadınların istihdamının azaldığı, sanayi sektöründe bir değişim yaşanmadığı, hizmetler sektöründe ise kadınların işgücü piyasasına artan oranlarda katıldığı görülmektedir. Dolayısıyla ihracata dayalı büyüme döneminde sanayi sektöründe yaşanan gelişmelerin kadın istihdamını etkilememesinin yanı sıra Türkiye'de sanayi sektöründe işgücünün kadınlaşması olgusundan da söz edilememektedir (Ecevit, 1998: 49). Ancak 1980'lerden sonra her ne kadar sanayi sektörü için işgücünün feminizasyonu olgusundan bahsedilemese bile hizmetler sektöründe kadınların işgücüne katılım oranlarında yaşanan artış nedeniyle hizmetler sektörünün kadınlaşması olgusuna dikkat çekilmektedir (1998: 51).

Kadınların imalat sektöründe işgücüne katılım oranlarında radikal değişimler gözlemlenmese de 1980'li yıllarda Türkiye'de kadınların ağırlıklı olarak tekstil, tütün ve gıda sektörlerinde istihdam edildiği bilinmektedir. Tekstil sektörü Türkiye'de kadınların yoğunlaştığı sanayi kollarından biridir. Osmanlı döneminden itibaren kadınlar dokumacılık faaliyetiyle özdeşleşerek fabrikada çalışmaya başladıkları zaman da ev içi faaliyetlerin uzantısı şeklinde ağırlıklı olarak dokuma bölümünde istihdam edilmişlerdir (Makal, 2015: 37). Tekstil sektörünün feminize bir nitelik taşımasının temel nedenlerine bakıldığı zaman tekstil sanayindeki işlerin monoton, tekdüze, ince işçilik gerektiren,

titizlik ve sabır isteyen özellikler barındırmasıyla karşılaşmakta, tekstil sektörünün bu özellikleri baz alındığında toplumsal cinsiyet rolleri gereğince kadınların bu işlere yatkın olduğu düşünülmektedir (Eraydın, 1998: 112). Ancak tekstil sektöründe işverenler tarafından kadın işgücünün tercih edilmesinde tek faktör işin niteliğinin kadınlara uygun olmasından ileri gelmemekte bunun yanı sıra kadınların elde ettiği ücretlerle ilgili herhangi bir şikâyette bulunmamaları, üretkenlik düzeylerinin çok yüksek olması, işverenden çok fazla bir talepte bulunamamaları dolayısıyla uysal bir işgücünü oluşturmalarıdır (Kümbetoğlu vd., 2012: 27). Kadınların tekstil sektörüyle özdeşleşmesinin arka planında Osmanlı İmparatorluğu'nda 20. yüzyılın başlarında yaşanan savaş döneminde erkeklerin cephede olması nedeniyle erkeklerin bıraktığı işlere kadın ve çocukların yerleştirilmeleri bulunmaktadır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle dokuma sektöründe ağırlıklı olarak kız çocuklarının ve kadınların istihdam edildiği görülmekte, bu işgücü yapısının kadınların evlendikten sonra çalışmayı bırakmaları nedeniyle süreklilik arz etmeyen bir yapıya sahip olduğu belirtilmektedir (Akkaya, 2010: 55-56).

Türkiye'de Cumhuriyet'in kurulmasından sonra gerçekleşen gelişmelere bakıldığında zaman ise tekstil sektörünün dinamizm kazanmasında ve sanayileşmenin ilk tohumlarının atılması anlamında en önemli noktalardan birisinin 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi olduğu belirtilmektedir. Ancak Cumhuriyet'in yeni kurulmuş olması ve sanayinin yeni bir yapılanma içine girmesi nedeniyle tekstil sektörünün tam olarak üretim faaliyetlerine başlaması 1. 2. ve 3. Beş Yıllık Kalkınma Planlarıyla birlikte gerçekleşmektedir. 1980'li yıllar ise Türkiye'de tekstilin en yoğun üretim faaliyetlerinden biri olduğu ve hazır giyim sanayiinin Avrupa'ya ihracatının yaşandığı yıllardır (Çeşmecioğlu ve Çakar, 1999: 3-4). 1970'li yıllardan itibaren genellikle dokuma ve konfeksiyon sektörünün gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmesinde mihenk taşı olarak rol oynadığı görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin sanayileşebilmesi için özellikle konfeksiyon sektörüne yönelmeleri, tekstil sektörünün emek-yoğun niteliği göz önüne alındığında rekabeti sağlayan yegane unsurun ucuz emek rezervi olmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla tekstil sektörü yüksek teknolojiyi üretim alanında kullanamayan sanayileşme aşamasındaki ülkelerin ucuz emek rezervi sayesinde belirli ölçülerde ihracatlarını arttırmalarına olanak tanımaktadır (Türkin-Erendil, 2000: 97). Türkiye'de de diğer gelişmekte olan ülkeler gibi 1980'li yıllarda ihracata dayalı büyüme dönemine geçiş ve küreselleşmeyle birlikte tekstil sektörü en önemli sanayi kollarından biri olarak sürece dâhil olmuştur. Tekstil sektörü salt

Türkiye ihracatının önemli bir bölümünü üstlenmekle kalmamış aynı zamanda istihdam yaratma potansiyeli çok yüksek olan bir sektör konumuna gelmiştir (Dedeoğlu ve Danışman, 2021: 1).

1980’lerde uygulanan dışa açılma politikaları sonucunda emek yoğun sanayi sektörlerinde uzmanlaşmaya gidilerek bilinen sanayi kentlerinin dışında Anadolu’nun tarıma dayalı üretim yapısına sahip bazı şehirlerinde sanayileşme yatırımları arttırılmıştır. Türkiye’de yeni uluslararası işbölümüne eklenme çabasının ilk nüveleri “Anadolu Kaplanları” (Adıyaman, Çorum, Denizli, Edirne, Gaziantep, Kahramanmaraş, Konya) olarak nitelendirilen birtakım Anadolu kentlerinin imalat sanayii alanına yönelerek sahip olduğu ucuz işgücü rezervi sayesinde Anadolu’nun diğer kentlerine göre lokomotif bir konuma yükselmesinde görülmektedir (Köse ve Öncü, 2000: 85-86). Anadolu Kaplanlarından biri olan Denizli’nin tekstil sektöründeki olağanüstü yükselişinin temel nedenlerine bakılacak olursa kentte 1960’lı yıllardan günümüze uzanan dokumacılık faaliyetinin gerçekleştiği bir süreçle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla tekstil sektöründeki zaman içinde kazanılmış olan yüksek mesleki birikimin ve 1980’den sonra uluslararası işbölümünde yaşanan gelişmelere adapte olunmasının kentin küresel piyasalara eklenmesinde önem taşıdığı belirtilmektedir. Tekstille uğraşan bireyler genel olarak babalarının zanaat bilgisini günümüz koşullarına uyarlayarak sektörde öncü konumuna yükselmiştir (Türkin-Erendil, 2000: 99). Denizli’nin 1980 sonrasında tekstil alanında gerçekleştirdiği atılımlar salt devlet teşviklerine, firmaların teknolojik yeniliklere uyum sağlamalarına ve mesleki bilgi birikimine bağlanarak açıklanamaz. Bunların yanı sıra ihracat fabrikalarının bu süreçte gelişmesinin kilometre taşı oluşturulan unsurlar hiç kuşkusuz Denizli işgücü piyasasında yer alan ucuz ve yetenekli işgücü rezervi ve sektörde hemşerilik temeli üzerine kurulan dayanışma ağlarıdır (2000: 103-104).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUMSAL CİNSİYET VE EMEK DENETİMİ: TEKSTİL SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

3.1.Araştırmanın Amacı ve Konusu

İşçilerin denetim altına alınması olgusuyla sınıflı toplumlarla birlikte karşılaşılmaktadır. Köleci toplumlardan itibaren büyük işçi kitleleri birtakım inşa faaliyetlerinde yer almış, bu süreç işbölümünün etkin bir şekilde kullanılmasını ve bireylerin denetlenmesini gerektirmiştir. Ancak her ne kadar kapitalizm öncesi üretim sürecinde denetim önem taşısa da kapitalist toplumlarda denetim emek sürecinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş, işverenin kârını maksimize etmesinin en yegâne unsuru çalıştırdığı işçiler üzerinde uyguladığı denetim stratejileri olmuştur. Kapitalizmde uygulanan denetim stratejileri ilkel kapitalist dönemde despotik bir biçimdeyken; Fordist dönemde bürokratik denetim stratejisi sürece hâkim olmuş, Post-fordist dönemde ise elektronik teknolojiler sayesinde üretim sürecinde uygulanan denetimin çalışanlar tarafından algılanamaması gündeme gelmiştir.

Kadınların emek piyasasına girdikleri andan itibaren eşitsiz ilişkilerle, ayrımcı uygulamalarla karşılaştıkları bilinen bir gerçekliktir. Sanayi Devrimiyle birlikte başlayan ücretli emekçi konumunda bulunmaları kadınların erkeklere göre daha ucuz, daha tehlikeli, daha sağlıksız koşullarda istihdam edilmelerine yol açmıştır. Toplumsal cinsiyete dayanan işbölümü kadının evde kalmasını ve yeniden üretim alanı ile biyolojik yeniden üretime katkıda bulunmasını talep etmektedir; bu nedenle kadınlar cinsiyet rollerinin tersi bir adım attıkları zaman ev kadınlığı kimliği yakalarını bırakmamakta, ucuz, uysal ve itaatkâr bir işgücü olarak konumlandırılmaktadırlar. Bu durum özellikle 1980'lerde küreselleşmenin getirileri doğrultusunda gelişmekte olan ülkelerin yeni uluslararası işbölümüne eklenme rekabetinde ucuz emek rezervinin hayati önem taşımasıyla daha da perçinlenerek kadınların ihracat fabrikalarında olumsuz koşullar altında çalıştırılmalarını beraberinde getirmiştir. Ekonomik yapıda gerçekleşen dönüşümler sonucunda çevre ve yarı-çevre ülkelerdeki küresel fabrikalarda manipüle edilmesi kolay ve düşük ücretlerle çalıştırılan bir grubu oluşturmaları nedeniyle genellikle kadınların istihdam edildiği görülmektedir. Bu çerçevede Denizli tekstil sektöründe ihracata dayalı üretimin gerçekleştirildiği fabrikalarda istihdam edilen kadınların bakışından patriyarka ile kapitalizmin ortaklığı doğrultusunda emek sürecinin

denetiminde uygulanan stratejiler ortaya çıkarılarak kadın işgücünün “süper sömürülebilir emek rezervini” oluşturmalarında hangi olguların etken olduğu incelenecektir. Dolayısıyla bu çalışma esas olarak tekstil sektöründe çalışan kadın emekçilerin çalışmayla ilgili tutumlarını, toplumsal cinsiyet rolleriyle bağlarını ve işyerinde gerçekleştirilen emek denetimi süreçlerine ilişkin algılarının araştırılmasını amaçlamaktadır.

3.2. Araştırmanın Önemi ve Kısıtlılıklar

Türkiye’de kadın çalışmalarının özellikle 1980’den sonra uluslararası feminist hareketlerde yaşanan değişim doğrultusunda ağırlık kazanan bir çalışma alanı olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalar göç, yoksulluk, işgücü piyasasına katılım ekseninde kadınların özne olarak yer aldığı çalışmalardır. Ancak üretim sürecinde kadınlar üzerinde uygulanan denetim-gözetim pratikleri alanında çok fazla çalışma bulunmamasının yanı sıra toplumsal cinsiyet ve emek denetimi ilişkisini inceleyen çalışmalarda esas olarak üzerinde durulan konu toplumsal cinsiyet ilişkileridir.¹⁰ Bu çalışmada ise özellikle emek sürecinin denetiminde en etkili faktörlerden biri olması dolayısıyla toplumsal cinsiyet ilişkileri inceleme alanına alınmakla birlikte asıl üzerinde durulan konu ataerkil ilişki ağlarının emek sürecinin denetiminde oynadığı roldür.

Araştırma temel olarak üretim sürecinde kadınlar üzerinde gerçekleştirilen emek denetimini hedeflediği için araştırmanın en büyük kısıtını denetim konusunun işçilerin çalıştığı işyerinin sınırları içerisinde kendilerini rahat hissetmeyecekleri ve bu nedenle de sağlıklı sonuçlara ulaşılamayacağından dolayı yanıtlayıcılarla işyerlerinde değil evlerinde görüşülmesi oluşturmaktadır. Emek sürecinin denetimi üzerine yapılan diğer araştırmalarda da işveren denetiminin ve işyerindeki çalışma koşullarının araştırmanın önemli unsurlarından biri olması gerekçe gösterilerek bu durumun görüşmelerin işyerinde gerçekleştirilmesini sınırlandırdığının altı çizilmektedir (Aydoğanoglu, 2011: 105). Kadınların araştırmayı evlerinde gerçekleştirmeyi kabul etmeleri araştırmacıya duyulan güvenle mümkün olabileceği için görüşmeler öncesinde yanıtlayıcılara araştırmanın amacını ve konusunu anlatmak yanıtlayıcının kendisini daha rahat ve güvende hissetmesini sağlayabilmek adına önemli bir işleve sahiptir. Bu süreçte araştırmacı ile

¹⁰ Bu alanda yapılan çalışmalar için bkz: Suğur (2005), Ecevit (1991).

araştırılan özne arasında hiyerarşik bir konuşlanma değil tam tersine samimi, empatik bir ilişki kurulmasına özel olarak dikkat edilmiştir.

3.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada kullanılan araştırma yöntemi niteliksel yönetime dayalı olan, epistemik temelini ise eleştirel okul ve yorumsamacılık yaklaşımından alan feminist yöntemdir. Feminist teoriye dayalı araştırma yöntemini diğer nitel araştırma yöntemlerinden ayıran temel unsur araştırmanın öncelikli hedefi konusunda ortaya çıkmaktadır. Bu hedef, araştırılan öznenin kadınlar olması dolayısıyla yanıtlayıcıların günlük hayatlarında karşılaştıkları eşitsiz ilişkilerle ayrımcı pratikleri kendi bakışlarından yorumlayarak kadınlık bilgilerini algılayabilmektir (Kümbetoğlu, 2005: 53). Nitel araştırma yöntemi salt yanıtlayıcının bakış açısını görebilme olanağını vermekle kalmamakta aynı zamanda yanıtlayıcının araştırma konusuyla ilgili sahip olduğu bakış açısına yol açan nedenleri de araştırmacıya sunmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 46).

Feminist araştırma yönteminde araştırmacı, kadınların deneyimlerini hem doğru bir şekilde algılaması hem de elde ettiği verileri raporlaması açısından önemli bir misyonu üstlenerek yanıtlayıcıyla mesafeli bir duruş sergilemekten kaçınmalı, tam tersi bir şekilde samimi ve empatik bir anlayışa başvurarak kadınların “iç bakışını” yansıtmaya çabasında olmalıdır. Araştırmacı, kadınların kendi gerçekliklerinden içinde buldukları durumlara bakmayı düstur edinerek yanıtlayıcıların da araştırma sürecine dâhil olmasını sağlamalı ve karşılıklı olarak bilgi akışının aktarılmasına önem vermelidir (Kümbetoğlu, 2005: 54). Nitel araştırma yönteminde araştırmacıya biçilen rol salt kadınların iç bakışını yansıtmak değildir. Aynı zamanda araştırma konusunun bağlı bulunduğu ortamda analizinin gerçekleştirilmesini sağlama, araştırmaya özne olarak dâhil olup süreçte etkin bir şekilde yer alma, araştırmanın gidişatına göre soru formundaki sorularla sınırlı kalmayarak derinlemesine bilgiye ulaşabilmek için esnek davranabilme, bütünsel bir yaklaşımı benimseyerek araştırılanın davranışlarını tek bir değişken üzerinden değil her bir değişkenin birbiriyle etkileşimi sonucunda inceleyebilme gibi rolleri de içermektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 47). Son tahlilde, nitel araştırmada en önemli unsur yanıtlayıcıların bakış açılarını doğru bir şekilde anlamak ve algılanan bakış açılarının yorumlanmasını etkin bir şekilde gerçekleştirmektir.

Bütün bu bilgilerden yola çıkarak bu çalışmada kullanılacak araştırma yöntemi olarak kadınların öznel deneyimlerine ışık tutması açısından feminist yöntemin tercih

edilmesi son derece anlamlıdır. Kadınların içinde buldukları ataerkil ilişki ağları ve üretim sürecinde maruz kaldığı denetim biçimlerinin incelenmesi ancak nitel araştırma yönteminin kullanılmasıyla mümkün olmaktadır. Feminist yönetime dayalı araştırmalarda kadınların yaşadıkları deneyimlerin özgün oldukları çerçevesinden hareket ederek nitel araştırma yöntemlerinden biri olan derinlemesine mülakat tekniği kullanılması tercih edilmiş, yarı yapılandırılmış soru formu üzerinden yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

3.4. Araştırmanın Örnekleme ve Veri Toplama Teknikleri

Çalışma alanı olarak, Denizli'nin çoklukla alt-orta gelir grubundan ve işçi sınıfından bireylerin ikamet ettiği Dokuzkavaklar ve Kayhan mahalleleri seçilmiştir. Çalışma alanının örnekleme olarak 13 kadın tekstil işçisiyle yüz yüze görüşülmüş, 2 işverenle de derinlemesine yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın öznesi ihracata dayalı üretim yapılan orta ölçekli fabrikalarda güvenceli olarak istihdam edilen kadın emekçilerdir. Ancak araştırmanın örnekleme içerisinde bulunan 13 kadın tekstil işçisinin biri fabrikadaki ilişki ağlarını dışardan gözlemlediği için tekstil fabrikasında istihdam edilen kadın çaycıyken bir diğeri ise otorite figürü olarak değerlendirilen kadın ustadır. Yanıtlayıcıların kendilerini daha rahat ifade edebilmelerini sağlamak ve emek sürecinde karşılaştıkları denetim pratiklerini doğru bir şekilde anlayabilmek adına görüşmeler işyerlerinde değil evlerinde gerçekleştirilmiştir.

Bireylerin iç bakışını yakalama gayesi yapılan derinlemesine görüşmelerin her birinin en az bir saat sürmesiyle sonuçlanmıştır. 7 kadın işçiyle hem bireysel olarak görüşülmüş hem de odak grup görüşmesi gerçekleştirilmiştir. Odak grup görüşmesi sürecinde kadınlar hem kendi deneyimlerini aktarabilme hem de arkadaşlarının yaşadıkları deneyimleri dinleyebilme olanağı elde ederek yaşadıkları deneyimlerin salt kendi bireysel farklılıklarından kaynaklanmadığını, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin bir sonucu olduğunu görme şansı yakalamışlardır. Kadınların arkadaş toplantılarına katılmak suretiyle gerçekleştirilen bu görüşme “feminist bilinç yükseltme toplantısı” olarak da değerlendirilmektedir (Hooks, 2016: 20). Görüşmeler 2019 yılının Aralık ayında gerçekleştirilerek yanıtlayıcıların izinleri doğrultusunda ses kayıt cihazına kaydedilmiş ve etik kurallar gereğince yanıtlayıcıların her birine kod isimler verilmiştir. Yanıtlayıcılara amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan kartopu örnekleme tekniğiyle ulaşılmıştır.

3.5. Araştırmanın Bulguları

3.5.1. Sosyo-Demografik Bulgular

Araştırmada görüşülen 13 kadın işçi ihracata dayalı üretim yapan orta ölçekli tekstil fabrikasında çalışmaktadır. Yanıtlayıcıların eğitim seviyelerinin düşük olmasının yanı sıra çoğunluğu ilkokul mezunudur. Yanıtlayıcılardan sadece bir kişi bekâr diğerleri ise evlidir. Yanıtlayıcıların çocuk sayısına bakıldığında ise ortalama olarak 2 çocuğa sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 1. Sosyo-Demografik Bulgular

	Yaş	Medeni Durum	Eğitim Seviyesi	Çocuk Sayısı
Sevil	49	Evli	İlkokul	3
Gülnur	30	Bekâr	Ortaokul	
Zehra	35	Evli	İlkokul	3
Kader	30	Evli	Ortaokul	2
Sevinç	32	Evli	Ortaokul	2
Aydan	48	Evli	İlkokul	2
Hale	47	Evli	İlkokul	1
Figen	34	Evli	İlkokul	2
Nurten	25	Evli	Ortaokul	2
Çiçek	34	Evli	Ortaokul	3
Güzide	40	Evli	İlkokul	1
Canan	40	Evli	İlkokul	1
Gönül	48	Evli	İlkokul	2

3.5.2. Çalışma Yaşamı İle İlgili Bulgular

Çalışma yaşamı ile ilgili bulgular tablosuna bakıldığı zaman yanıtlayıcıların küçük yaşlarda eğitime devam edemeyerek çalışmaya başladıkları görülmektedir. Yanıtlayıcılar genel olarak nakış bölümünde istihdam edilmekle birlikte dokuma, dikim ve temizlik bölümünde istihdam edilen 3 yanıtlayıcı bulunmaktadır. Ayrıca bir yanıtlayıcı da dikim bölümünde usta olarak çalışmaktadır.

Tablo 1. Çalışma Yaşamı İle İlgili Bulgular

	İşyeri Ölçeği	Bölümü	Çalışmaya Başlama Yaşı	Eşinin İşi
Sevil	Orta Ölçekli(60)	Mutfak ve Temizlik	32 tekstil 13-14(tarım)	Mermer Fabrikasında Çalışıyor
Gülnur	Orta Ölçekli(60)	Nakış	14	
Zehra	Orta Ölçekli(60)	Nakış	12	Tekstilde Elektrik Bölümünde Çalışıyor
Kader	Orta Ölçekli(60)	Nakış	16	Tekstilde Sevkiyat Bölümünde Çalışıyor
Sevinç	Orta Ölçekli(60)	Nakış	15	Kablo Fabrikasında Çalışıyor
Aydan	Orta Ölçekli(200)	Dikim	28	Çalışmıyor
Hale	Orta Ölçekli(60)	Nakış	14	İnşaat Ustası Olarak Çalışıyor
Figen	Orta Ölçekli(70)	Makine	16	Çalışmıyor arada hurda-kâğıt topluyor.
Nurten	Orta Ölçekli(60)	Nakış	16	Mermer Fabrikasında Çalışıyor
Çiçek	Orta Ölçekli(60)	Nakış	14	Tekstilde Dokuma Bölümünde Çalışıyor
Güzide	Orta Ölçekli(60)	Nakış	13	Tır Şoförü
Canan	Orta Ölçekli(200)	Dokuma	14(tarım) 19(tekstil)	Tekstilde Dokuma Bölümünde Çalışıyor
Gönül	Orta ve Büyük Ölçekli	Dikim Bölümünde Usta	12	Tekstil Sektöründe Çalışıyor

3.5.2.1.Kadınların Çalışma Deneyimleri

Yanıtlayıcılara çalışma deneyimleriyle ilgili soru yöneltildiği zaman yanıtlayıcılardan bazıları daha önce hiç çalışmadıklarını belirterek “çalışmaya ne zaman başladınız” sorusunu ise sigortalı olarak çalışmaya başlama tarihlerini vererek

cevaplamışlardır. Ancak görüşmenin ilerleyen safhalarında yanıtlayıcıların bir kısmının daha önce ücretsiz aile işçisi olarak tarımda ve halı dokumada çalıştıkları öğrenilmiştir. Buradan hareketle kadınların çalışma olarak adlandırdıkları işlerin “sigortalı” ve “ücret elde ettikleri” bir işe tekabül ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Kadınlar için aile bireyleriyle birlikte tarlada çalışmak ve evde halı dokumak gibi işler cinsiyet rollerinin uzantısı olarak değerlendirilmekte, bu nedenle bu tür işler çalışma kavramına karşılık gelmemektedir. Aynı zamanda bu işlerden elde ettikleri ücretin babalarına ve eşlerine ödenmesi de kadınların bu işleri çalışma olarak adlandırmamalarını pekiştirmektedir. Çalışmalarının karşılığında elde ettikleri ücretin kendilerinde kalmaması yaptıkları işi doğal bir süreçten bahsetme eğilimi taşımalarına ve emeklerini ikincil bir konuma indirgeyerek cinsiyet rolleriyle bu işler için sarf ettikleri emeği özdeşleştirmelerine neden olmaktadır. White’ın (2015: 167) İstanbul’un gecekondu bölgelerinde yaşayan kadınlarla yapmış olduğu çalışmasında da benzer bulgular elde edilmiş, kadınların bu tür işleri cinsiyet rolleriyle bağdaştırmaları ve geleneksel dayanışma ağlarının bir uzantısı şeklinde içselleştirmelerinden dolayı çalışma olarak adlandırmadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Kır kökenli yanıtlayıcıların kente göç etmeden ve tekstil sektöründe çalışmaya başlamadan önce tarımda ve halı dokumada ücretsiz aile işçisi olarak çalıştıkları bilinmektedir. Kent kökenli yanıtlayıcıların ise küçük yaşlarda eğitim hayatından koparılıp tekstil sektöründe çalışmaya başladıkları görülmektedir. Dolayısıyla yanıtlayıcıların çalışma deneyimleri tarım sektörü, halı dokuma ve tekstil sektörü üzerinde yoğunlaşırken sadece Figen’in tekstil sektöründen önce mermer sektöründe istihdam edildiğiyle karşılaşmıştır.

3.5.2.2. Kadınların Çalışma Yaşamına Girme Süreçleri

Yanıtlayıcıların çalışmaya başlama kararı kendi iradelerince verilmemekte, kadınların çalışmaya başlaması aile reisi olarak babaları ya da eşleri tarafından belirleniyor gözükmektedir. Yanıtlayıcıların çalışma kararı da çalışmama kararı gibi aile reisi tarafından belirlenmektedir. Çiçek evlendikten sonra çalışmaya ara vermesini eşinin çalışmasını istememesiyle açıklarken Aydan ise kente geldikten 10 yıl sonra çalışmaya başlamasını kente geldiği ilk zamanlarda eşinin çalışmasına izin vermemesiyle açıklamaktadır. Bu noktada kadınların kamusal alana çıkmaları ya da çıkmamaları durumunda karar merciinin ailedeki patriyarkal ilişki ağları ve eril otoritenin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Toksöz (2017: 112) de kadınların işgücü arzında bulunma ve

istihdamdan çekilme kararlarında etkili olan kişinin, yaşanılan bölgeye göre değişmekle birlikte genellikle “aile reisi” olduğunu belirtmiştir.

Yanıtlayıcıların çalışmaya başlamalarında etkili olan faktörler ekonomik koşullarla ilintili olarak üç ana eksen etrafında şekillenmektedir. Bu faktörlerden ilki, köyden kente göç sonucunda kentte geçimini sağlayamayan ailenin kentte tutunma mekanizması olarak kadının işgücü piyasasına girmesidir. Kadının çalışmasına neden olan bir diğer faktör ise ailenin maddi durumuna koşut olarak aile bireylerinin hepsinin istihdamda bulunması gerekliliği üzerine kız çocuklarının eğitimlerinin yarıda kesilmesidir. Üçüncü etkili faktörü ise kadınların çocuklarına daha iyi bir gelecek inşa etmeleri için çalışmaları oluşturmaktadır. Yanıtlayıcıların çalışmalarının temel nedeninin ekonomik ihtiyaçlar olduğu literatürde yapılan diğer çalışmalarla da benzerlik içermektedir (Toksöz ve Erdoğan, 1998: 83; Dedeoğlu, 2000: 152). Yanıtlayıcılar eğitimlerini yarıda bırakarak çalışmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu durum, yanıtlayıcıların çalışmaya başlama yaşının ortalama 15 yaşa tekabül etmesine neden olmaktadır. Yanıtlayıcıların çoğunluğu ilkokul mezunuyken geri kalanı ise ortaokul mezunu olup eğitim seviyeleri düşüktür. Yanıtlayıcılar genel olarak eğitime devam edememenin üzüntüsünü şimdiki hayatlarında da hissetmekte ve eğitimlerini ailelerinin kararıyla yarıda bırakmalarından bahsetmektedirler. Ailesinin ekonomik durumu güçsüz olduğu için kız çocuklarını okuldan alan bir baba, erkek çocuğunun eğitim görmesi için elinden geleni yapmaktadır. Kader bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

“Yok, okumak istedik ama babam, çok kardeşiz. Hangi birinizi okutcam dedi bir de kız olunca mesela bizim en küçüğümüz erkek onu okula yazdırdı. Ama kardeşim gitmedi. Biz okumak istedik hatta öğretmenler eve geldi bu çocukların önü açık okutun dedi babam hangi birisini okutcam dedi. Birini okutsam öbürünü okutamam haksızlık da yapamam.”

Kader’in babası haksızlık yapmamak adına kız çocuklarının hiçbirini okula göndermeme kararı alırken erkek çocuğu söz konusu olduğunda ise kız çocuklarını değil erkek çocuğunu okula göndermeyi ayrımcılık olarak görmemektedir. Cinsiyet eşitsizliği normalleştirilerek kız çocuklarının aleyhine işleyecek şekilde bir karara varılmaktadır. Bu noktada ataerkil sistemin Foucault’nun (1992: 229-230) normalleştirici disiplin olarak kavramsallaştırdığı işlevi taşıdığı belirtilmelidir. Normalleştirici disiplin pratikleri, belirli kurallar bütününe uymaları amacıyla ilk olarak bireyleri ayrıştırır ve hiyerarşi içinde

konumlandırır bireylerin birbirlerinden farklılaştırılmasının sonucunda ise tektipleştirilme gerçekleştirilir.

Kimi zaman da kız çocukları toplumsal cinsiyet algıları dolayısıyla eğitime devam etme şansını erkek kardeşine bırakmaktadır. Gönül bu durumu şu cümleyle anlatmaktadır:

“En büyük bendim benim küçüğüm oğlan kardeşim var. İkimiz arasında ilkokulu bitirince seçim yapmak gerekti o an için ben özverili davrandım sanırım ilkokuldan sonra kardeşim ortaokula başladı ben çalışmaya başladım.”

Gönül’ün bu açıklaması ailesinin eşitsiz davranış biçiminin üstünü örtmeye çabalaması olarak yorumlanmaktadır. Yanıtlayıcıların çoğu eğitim hayatlarını yarıda bırakmak durumunda kalmalarını ailelerinin cinsiyetçi yaklaşımları sonucunda gerçekleştiğini kabul etmeme eğilimindedir. Dolayısıyla Gönül’ün bu açıklaması da ailesini suçlamamak için ileri sürülmüş gözükmektedir.

Yanıtlayıcıların hepsi ilk işlerini bir tanıdığı vasıtasıyla bulmuştur. Bu durum, kadınların kendisini koruma ihtiyaçlarının ve kamusal alanla ilk karşılaşmalarında bir güvenlik unsuru aramalarının sonucudur. Nitekim aileler de küçük yaşta işgücü piyasasında çalışmaya başlayacakları kızlarının güvenilir bir yerde çalışmalarına özen göstermiş görünmektedir. Kadınların işlerini bulmalarında her ne kadar enformel ilişki ağları önem taşısa da yanıtlayıcılar mevcut işlerindeki işverenleriyle hemşeri, akraba ya da tanıdık değildir. İşverenlerle yapılan görüşmelerde de aynı verilere ulaşılmış, işverenler hemşerilerini, akrabalarını ve tanıdıklarını istihdam etmeme eğiliminde olduklarını *“Akraba çalıştırmamaya gayret ediyorum. Çalıştırdıklarımın hepsinden zarar gördüm.”* diyerek belirtmişlerdir. Bu noktada işgücü piyasasında enformel ilişki ağlarının giderek aşınmakta olduğunu söylemek mümkündür.

Yanıtlayıcıların çalışmalarına aileden veya toplumsal çevreden tepki gelmemesinin yanı sıra genel olarak çevrelerindeki bireyler kadınların çalışmalarını ve bu sayede aile bütçesine katkıda bulunmaları gerektiğini düşünerek teşvik edici cümleler kurmuşlardır. Yanıtlayıcıların kamusal alana çıkışlarının toplum tarafından olumsuz bir tepkiyle karşılanmaması, geleneksel dayanışma ağlarının aşınması ve yoksul bireylerin yakın çevrelerinin de kendileri kadar yoksul olması üzerinden bakıldığı zaman anlam kazanmaktadır. Yanıtlayıcıların çoğu çalışmaya evlenmeden önce başladığı için ve evlendikten sonra da ailenin geçimini idame ettirmede gelirlerinin önem taşıması

dolayısıyla eşlerinin çalışmalarına ilişkin olumsuz bir yorumda bulunmadıklarını belirtmişlerdir. Aydan'ın ve Çiçek'in eşi çalışmalarını istememiş olsa da evin geçimini tek gelire sağlayamamak bu durumu olanaksızlaştırmıştır. Bu nedenle ailenin ekonomik olarak güçsüz olduğu bir dönemde kadınlar kamusal alanda çalışmalarıyla ilgili herhangi bir engelle karşılaşmamaktadır. Patriyarkal tahakkümün esnemesi ailenin maddi durumuyla ilintilidir. Nitekim Dedeoğlu (2000: 152) ve Suğur (2005: 57) da kadınların kamusal alanda ücretli bir işte çalışmalarının hanenin içinde olduğu maddi koşullara göre şekillendiğini vurgulamaktadır.

3.5.2.3. Kadınların Çalışma Olgusunu Algılama Biçimleri

Yanıtlayıcıların çalışmalarına ilişkin algıları olumludur. Kadınlar genel olarak çalışmayı şu kelimelerle tanımlamaktadır: *“Güvence, özgürlük, benim için her şey, emekli olmak, özgüven, kendi ayaklarımın üstünde durmak.”* Kadınlar için çalışmak her şeyden önce emekli olarak geleceklerini güvence altına almak anlamına gelmektedir. Ailenin maddi durumunun kadınların gelirene ihtiyaç duyması ve kadınların da geleceklerini güvenceye almak istemelerinden hareketle *“ataerkil pazarlığın¹¹”* özellikle alt-gelir grubu işçi kadınlar arasında aşınmakta olduğu görüşünde bulunmak mümkündür. Yanıtlayıcılardan sadece bir tanesi (Güzide) *“çalışmak ertelemek her şeyi”* diyerek çalışmaya olumsuz bir anlam yüklemektedir. Güzide'nin bu olumsuz tutumu çalıştığı bölümü sevmemesi ve çalışmak mecburiyetinde kalmasından ileri gelmektedir.

Çalışmanın ve ücret elde etmenin kadın işçiler üzerinde özgürleştirici bir etki yaratıp yaratmadığı sorusuna verilen cevaplar ise çalışmanın maddi olarak özgürleşmek anlamına geldiği elde ettikleri ücret sayesinde hem kendilerinin hem de çocuklarının daha iyi tüketim olanaklarına kavuştukları şeklinde açıklanmıştır. Bauman'ın (1999: 45) da belirttiği gibi günümüzde bireyler çalışma yoluyla bir kimlik inşa edememekte bunun yerine tüketerek kendilerini gerçekleştirmektedir. Bu nedenle yanıtlayıcıların günümüz tüketim toplumunda çalışmalarının karşılığında iyi tüketim olanaklarına ulaşması önem arz etmektedir. Çalışmanın tüketim olanakları dışında kadınların hane içindeki otoritelerini güçlendirdiği ve aile içi karar alma mekanizmalarında da etkin bir şekilde yer almalarını sağladığı yanıtlayıcılar tarafından *“Erkeğe daha çabuk kendini ifade edersin. Mesela onun aldığı para ne benimki ne ikisini birleştirince bir eksiki alabiliriz”*

¹¹ Kandiyoti (2015) "ataerkil pazarlık" kavramını kadınların patriyarkal toplumda edindikleri konumun birer karşılıklı ilişki içinde gerçekleştiğini açıklamak üzere geliştirmiştir.

(Güzide), “Çalıştığı zaman kadının kocasının bile bakışı değişiyo kadına, ona karşı saygısı değişiyo, sevgisi değişiyo çünkü biliyo ki eşinin ona bi desteği var” (Gönül) diyerek belirtilmiştir.

Özellikle de kentte kamusal alanda çalışmak kırdaki klasik ataerkil aile ağlarından kurtulmak ve patrilokal hanenin baskısını daha az hissetmek açısından Sevil için özel bir anlama sahiptir. Sevil bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Kendi ayakların üzerinde durduğun için özgürlüğün var. Köydeyken biz hiç bi şey alamazdık ki bi de kayınvalide kayınbabanın yanındasın ya eşime bir şey desem onlar ordan ayağa kalkıyordu bastırıyordu bi şey alamıyoz bi şey edemiyoduk. Senelerce ton ton tütün kaldırıyoduk. Kendimize ait bi şey alamıyoduk, kayınvalide kayınbaba ne derse o oluyordu. Ondan hiçbi gelecek sağlayamadık bi şey edemedik. Eşimizde kalıyordu eşimizde annesi babası ne derse onu yapıyordu.”

Sevil’in köyden göç etmeden önce tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi olarak çalışması tekstildeki koşullarla kıyasladığı zaman çalışmaya olumlu bir anlam yüklemesine neden olmaktadır. Dolayısıyla bu durum tekstil sektöründe gerçekleşen baskı, tahakküm ve olumsuz çalışma koşullarına karşı kadınları kırılğan bir işgücü haline getiren etkenlerden biri olarak görülmektedir.

Yanıtlayıcılar arasında çalışmanın özgürleştirici bir etki taşıdığını düşünmeyen ise sadece Figen olmuştur. Figen çalışmanın özgürleştirici bir etki taşımasını “Ben o konuda düşünmüyorum. Maaş kartım eşimde o çekip geliyor, eksikimizi alıyor yani. Para işine o bakıyor borca alışverişe her şeye o bakıyor” diyerek açıklamaktadır. Bu bağlamda kadınların salt kamusal alanda çalışarak ücret elde etmelerinin özgürleştirici bir etkiye neden olmadığı, elde ettikleri ücretin kendilerinde kalmasının özgürleşmek adına önemli bir işlev taşıdığı belirtilmelidir. Yanıtlayıcıların çoğunluğu kadınların kamusal alanda ücretli bir işte çalışmaları gerektiğinin üzerinde durmaktadır. Suğur’un (2005: 56) Bursa tekstil sektöründe yapmış olduğu çalışmada kadınlar ücretli bir işte çalışma hakkında olumlu yorumlarda bulunmakta ve her ne kadar yorucu, düşük ücretli bir işte uzun saatler boyunca çalışıyor olsalar da kadınların çalışması gerektiğini düşünmektedirler. Suğur’un çalışmasından elde edilen bulgular bu çalışmayla da paralellik göstererek yanıtlayıcıların çalışma hakkında olumlu düşüncelere sahip olduğuna ve kadınların çalışması gerektiğini düşündüklerine ulaşılmıştır. Yanıtlayıcıların azınlıkta olan bölümü ise her ne kadar çalışmaya olumlu bir perspektiften baksalar ve ücret elde etmeleri hem aile içi karar

almalarında hem de tüketim pratikleri açısından bir avantaj yaratsa da kadınların çalışması gerektiğini düşünmemektedirler. Bunun nedeni sorulduğunda ise çalıştıkları zaman çocuklarıyla ilgilenemedikleri ve tekstil sektörünün çalışma koşullarının çok yoğun olmasıyla ilgili cevaplar vermişlerdir.

“Mecbur çalışmak zorunda kalıyoruz artık isteksiz, çocuklar konusunda istemiyoruz açıkçası. Çocuklarımızla ilgilenmek istiyoruz psikolojik olarak çünkü ilgilenen anneleri görüyorlar. En azından 10 yaşına kadar, 10 yaşına kadar hiçbir şey anlatsan da anlamıyo annem bak onun annesi çalışmıyo şu an ben gelemiyom ondan desen bile kabullenmek istemiyö.” (Çiçek)

Kadın işçilerin, özellikle de küçük çocuğu olan kadın işçilerin, tekstil sektörünün çalışma koşullarının yoğun olması nedeniyle çocuklarına zaman ayıramamaları araştırma genelinde gözlenmiştir. Yanıtlayıcılar, bu duruma bir çözüm olarak kadınlar için Cumartesi gününün tatil edilmesini istemektedirler. Bu sayede hem çocuklarıyla ilgilenebileceklerini hem de ev işlerine vakit ayırabileceklerini belirtmektedirler.

“Aslında bayanların çalışması 5 gün olur haftada. Bakım üzerinde mesela hafta sonu eşin Pazar evde oluyo bir gezmeye gitmek çoluğun çocuğunla ilgilenmek veya evin içinde bir sıcak ortam yaşatmak. Bir Pazar ailenle noluyo Cumartesi çalıştı mı bayan temizlik yapcak, çamaşır atcak, ütü yapcak bir Pazarı insanın öyle gidiyo. Bayanların hani Cumartesi çalışması 5 gün olması düşünüyö. O çok önemli.” (Hale)

“Çünkü biz üzülüyöz ister istemez çocuğumuzun hani. İlgi istiyor tabi onlar da ister istemez. Çocuk orda ağladıkça sen de ağlıyorsun işyerinde ama hayat durumuna bakıyorsun onun geleceğine bakıyorsun çalışmak zorundasın.” (Nurten)

Ancak yanıtlayıcıların özel ve kamusal alanlarının uyumunu sağlama girişimi olarak görülebilecek Cumartesi gününün yasalar tarafından kadın çalışanlara tatil ilan edilmesini istemeleri kadınların toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirici bir rol oynayarak özel alanda kadınların daha fazla sorumluluk üstlenmesine yol açma tehlikesi içermektedir. Yanıtlayıcıların bu isteği yarı-zamanlı çalışmanın feminize olmuş niteliğine benzer bir şekilde kadınların kamusal alandaki yükümlülüklerinden kurtulmalarına değil özel alandaki yükümlülüklerini arttırarak daha fazla sömürülmelerine neden olacaktır.

Yanıtlayıcılar çocuklarıyla daha fazla zaman geçirebilmek adına Cumartesi gününün tatil ilan edilmesini talep etmelerinin yanı sıra kendi anneleri ya da

kayınvalidelerine devlet tarafından destek verilmesinin de çalışırken çocuklarını hiç tanımadıkları bir yabancıya bırakmak durumundan kurtaracak bir çözüm önerisi olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Hani bakıcıya destek anne babaya da destek olsun. Mesela anne babana gönül rahatlığıyla bırakabilirsin.”(Çiçek)

Yanıtlayıcılar “çocuklarımızın da kendinizle aynı işi yapmasını tercih eder miydiniz” sorusuna cevap olarak hiçbiri bu durumu tercih etmeyeceklerini “*Yok onların tekstilde sürünmesine asla göz yumamam yani*”, “*Tekstilde belki personel bölümünde olabilir ama aşağı bölümde istemem*”, “*Hayır, harçayamam onu*”, “*Hayır, onun için çalışıyoruz zaten*” diyerek açıklamışlardır. Yanıtlayıcıların çoğunun çalışmasının nedeni çocuklarına daha iyi bir gelecek sunmak olduğu için kadınlar çocuklarının iyi bir eğitim almalarını istemektedirler. Ancak sadece bir yanıtlayıcı çocuğunun kendisiyle aynı mesleği yapabileceğini ancak bu meslekte istihdam edilse dahi üniversite eğitimini bitirerek kendi hakkını savunabilecek duruma geldiği zaman bunun gerçekleşmesini istediğini belirtmektedir.

Yanıtlayıcılara ne zamana kadar çalışmaya devam edecekleri sorusu yöneltilmiş, “*Bilmiyorum nasip, sağlık durumumuza göre değişiyö bir de hayat şartlarına göre*” ve “*emekli olana kadar*” diyerek ağırlıklı olarak bu iki cevap verilmiştir. Burada dikkat çeken olgu ise çalışmasını belirsizlikle açıklayan yanıtlayıcıların, küçük çocuklarının olmasıdır. Buradan hareketle bakım sorumluluklarının ve ev işlerinin kadınlar üzerinde düalist bir yüke neden olarak işgücü piyasasında işverenler tarafından kadınların görece daha kırılabilir ve vazgeçilmesi kolay bir işgücü niteliği taşıması anlam kazanmaktadır. Küçük çocuğu olan yanıtlayıcıların çalışmayı geçici olarak görmeleri kadınların bazı dönemlerde istihdamdan çekilmelerine de yansımaktadır. Yanıtlayıcıların işi bırakma nedenlerine bakıldığında zaman genellikle hamile olmak, çocuklarına bakacak kimsenin olmaması ve eşlerinin, kendilerinin çalışmasını istememesi gibi durumlarla karşılaşmaktadır. Yanıtlayıcıların istihdamdan çekilme nedenleri genel olarak toplumsal cinsiyet rolleriyle ilintilidir. Kadınların istihdamdan çekilmelerinde toplumsal cinsiyet rollerinin etkili olması durumu Eyüboğlu ve arkadaşlarının (2000) çalışmasında da gözlemlenmektedir. Bu bulgulardan hareketle kadınların ev içi yükümlülüklerinin ve çocuk bakımının ağırlığını istihdamdan çekilerek hafifletme arayışı içine girdiklerini belirtmek doğru olacaktır. Yanıtlayıcıların çalışmayı belirsizlikle ifade etmeleri

Sennett'in (2011: 37) kapitalist sistemin esnekleşmesiyle ilgili yaptığı yorumda da karşılığını bulmaktadır. Buna göre Sennett esnek üretim anlayışının benimsenmesiyle birlikte çalışanların yaptığı işleri uzun vadeli bir edim olarak düşünemediklerini belirtmektedir. Kapitalist sistemin Post-modern toplumda aldığı bu yeni biçim işletmelerin gelecekle ilgili istikrarlı kararlar almasını engellerken bunun yanı sıra çalışanların da bu güvencesiz çalışma ortamında gelecekle ilgili hedeflerinin belirsizleşmesine yol açmaktadır.

Yanıtlayıcılar yaptıkları işleri kendileriyle özdeşleştirmekte ve severek çalıştıklarını dile getirmektedirler. Yalnızca Gülnur çalıştığı nakış bölümünü sevmediğini belirtmekte ancak dokuma bölümüne geçmesinin önündeki engel olarak Pazar günü çalışma zorunluluğu bulunmaktadır. Toplumsal cinsiyet rolleri gereği ev içi sorumluluklar ve bakım görevi kadına atfedildiği için haftanın bir günü olan izinleri kadın işçiler için yeterli değildir. Bu nedenle Pazar günü de çalışmak ev içi yükümlülüklerinin aksatılacağı şeklinde yorumlanmakta ve bu durum kadının sevmediği bir işte çalışmasıyla sonuçlanmaktadır.

Bazı yanıtlayıcılar daha önceki çalışma deneyimleri ve ücretsiz çalışmaları çerçevesinde tekstilde çalışmayı daha hafif bir iş olarak görme eğilimindedir. Tekstilde çalışmadan önce mermer fabrikasında çalışan Figen tekstilde çalışmaya olumlu bir anlam yükleyerek *“yani ben mermere bakınca hoşuma gidiyo tekstil”* diyerek bir açıklamada bulunmuştur. Yanıtlayıcının bu değerlendirmesi şimdiki işiyle ilgili karşılaştığı sorunlarda daha itaatkâr bir işgücü haline gelmesine, işyerine ve işverenine olan bağımlılığının artmasına neden olmaktadır. Burada değinilmesi gereken en önemli bulgulardan biri ise yanıtlayıcıların, özellikle de ücretli olarak istihdam edildiği zamandan itibaren aynı firmada çalışan yanıtlayıcıların, *“başka bir yerde çalışamayız”* algısıdır. Aydan bu durumu aşağıdaki cümlelerle ifade etmektedir.

“Çünkü başka bölüme verseler yapamam kendimi orda bir yabancı hissederim ama bölümümde her işimi yaparım ustanın mesela bakışından anlarım şu işi yap diyo ama başka bölümü sevemem. Fabrika değişse yapamam herhalde.”

Bu algının arkasında yatan temel nedenlere bakıldığı zaman ortaya farklı örüntüler çıkmakta, Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadınların kırılgan ve itaatkâr işgücü tipolojisine uygun olarak kodlanmalarının nedenlerine ulaşılmasını sağlamaktadır. Buna göre yanıtlayıcıların çoğunluğu çalıştıkları işyerini sevmediklerini, işverenlerinin özellikle

ücret konusunda haksızlık yaptıklarını ifade etmektedirler. Ancak işyerinde yaşanan olumsuz koşullara karşılık neden hala o işyerinde çalıştıkları sorulduğunda ise işyeri servisinin kendilerini evlerinin önünden aldığını ve iş arkadaşlarıyla kurdukları ilişkilerin işyerinde birer aile ortamı yarattığını Nurten aşağıdaki cümlede açıklamıştır:

“Birbirimizin hemşerisi olduğu için kalıyoruz. Arkadaş ortamı olduğundan diğer türlü kimse bu şartlar altında çalışmaz. Bir de servisimiz akşam evinin önünden alıyo. Evimiz mesela تنها olan yerlerimiz var. Eşim sırf o yüzden burada çalış diyor mesela. Bir erkek için sıkıntı olmuyo ama bi bayan için çok sıkıntı. Bir de eşi evinde yoksa mesela yalnızsa tehlikeli oluyor. Bu işyerini tek tercih yönümüz. Tek iyi yönü bu işyerinin.”

Yanıtlayıcıların evlerinin تنها yerlerde olması nedeniyle işyeri servisinin evlerinin önünde alıp bırakması kadın çalışanlar için önemli bir noktadır. Ataerkil sistemin kadınları kamusal alanda dışlayıcı bir mekanizma olarak mekânsal dışlama pratiklerine başvurması kapitalist sistemin yararına olacak şekilde işlerlik kazanmaktadır. Yanıtlayıcılar sosyal dışlanma pratiklerinin etkisini azaltıcı bir yol olarak iş tercihinin kullanmaktadır. Nitekim görüşülen işverenler de kadınların gece vardiyasında evlerinin önünden alınmasının toplumsal cinsiyetleri gereği bir zorunluluk olduğunu ifade etmişlerdir.

3.5.2.4. Çalışma Koşulları

A) Ücret ve Ücretin Kullanım Alanı

Yanıtlayıcıların ücreti ailenin geçimini idame ettirebilmesi için önem arz etmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri ise eşlerinin aldıkları ücret ile kendi ücretleri arasında önemli bir farklılık bulunmamasıdır. Genel olarak yanıtlayıcılar da eşleri de asgari ücret elde ettikleri için bu durum yanıtlayıcıların işi bırakmalarını güçleştirmektedir. Yanıtlayıcıların eşleri de kendileri gibi tekstil ve mermer fabrikasında istihdam edilmektedir. Erken dönem feminist çalışmalarda kadının dışarıda ücretli bir işte çalışmasının evin bütçesine ek bir gelir taşıdığı tezi savunulmakta, asıl olarak kadınların eşlerinin aldığı ücretin, ailenin geçimini sağladığı vurgulanmaktadır. Ancak böylesi bir durum bu araştırma için geçerli değildir. Görece daha yeni sayılabilecek araştırmalarda da benzer verilere ulaşılmış, kadınların ücretlerinin aile bütçesi için önemli bir gelir kaynağı olduğu belirtilmiştir (Ecevit, 1991: 66). Yanıtlayıcıların aldıkları ücretin aile gelirini tamamlayıcı niteliği eşlerinin kadın işçilere kolaylıkla işini bırakmasını talep

etmesini engellerken ataerkil ilişki ağlarının çözülmesinde ekonomik etkenlerin ciddi bir şekilde belirleyici olduğu gerçeğini de ortaya çıkarmaktadır.

Yanıtlayıcıların her birinin mesaiye kalmakla ilgili görüşleri çeşitlilik göstermektedir. Yanıtlayıcılardan sadece doküman bölümünde çalışan Canan ile ustabaşı Gönül asgari ücretin biraz üstünde bir ücret elde etmektedir. Diğer yanıtlayıcılar asgari ücret elde ettiği için mesaiye kalmak ve dolayısıyla ücretlerini arttırmak kadınlar için önem taşımaktadır. Yanıtlayıcılar mesaiye kalmak istememeleri gibi bir durumun ancak ücretlerinin yükselmesi sonucunda söz konusu olabileceğini belirterek mevcut ücretlerinin yetersizliği dolayısıyla mesaiye kalmayı ekonomik bir zorunluluk olarak görmektedirler. Mesaiye kalmanın yanı sıra vardiyalı çalışmak da yanıtlayıcıların özel hayatlarını etkileyen ve aileleriyle daha az vakit geçirmelerine neden olan bir olgudur. Araştırmada vardiyalı çalışmaları ile ilgili en dikkat çeken bulgu ise yanıtlayıcıların eşlerinin de kendileri gibi vardiyalı çalışmaları nedeniyle vardiya saatlerini çocuklarıyla ilgilenebilecek bir ebeveynin bulunması için birbirleriyle tam tersi zamanlara getirmeleridir. Bu durum kadın işçilerin eşleriyle birbirlerini neredeyse bir haftaya yakın bir süre görememelerine yol açmaktadır. Aile yaşamı ile iş yaşamını uyumlaştırmanın zorluğu vardiyalı çalışma biçiminde en net şekilde görülmektedir.

Araştırmada yanıtlayıcıların elde ettikleri ücretle ilgili dikkat çekici bilgilerden biri kadınların elde ettikleri ücretlerin konut kredisi, taşıt kredisi gibi kredileri ödemek için kullanılmasıdır. Kadınların gelirlerinin kredi borcuna ayrılması işyerine olan bağımlılıklarını pekiştirmekte ve kadın işçileri erkek işçilere göre daha itaatkâr, uysal ve kırılğan bir işgücü haline getirmekte önemli bir rol oynamaktadır. Kredi borcu olan kadınların daha itaatkâr bir işgücü haline gelmelerini Güzide şu şekilde ifade etmektedir:

“Korkuyosun mesela kredi çekmeye kalkiyosun benim çoğu arkadaşlarım var mesela tekstilde kimse kimseye ses çıkaramıyo mesela patron çalışcan diyo çalışıyo. Bir makine yedek veriyo ya da yardımlaşcaksın diyo aslında hakkı değil mesela o insanın orda o makinaya bakmama özgürlüğü var ama geliyor müdür orda diyo ki bakcaksın şef diyo bakcaksın ses çıkaramıyo niye 20 yıllık bankayla anlaşması var. İşten çıkarsa nasıl ödeyecek.”

Nurten ile Çiçek de bu durumu onaylar nitelikte elde ettikleri ücretin kredi borcuna yatırıldığını aşağıda belirtilen cümlelerle ifade etmektedir:

“Bankaya gidiyo bizimki. Direkt bankaya mecburen kredi, konut kredisi. Eşiminkiyle ev ihtiyaçları.” (Nurten)

“Adamlarda duruyo para kartımız ne yalan söyliyeyim araba aldık araba borcunu ödüyo. Eşiminkiyle ev ihtiyaçları ya da açık olan borçlar.” (Çiçek)

Yanıtlayıcıların gelirleriyle ev, araba gibi taşınmazları alabilmesi olumlu bir gelişme olarak değerlendirilse de madalyonun diğer tarafından bakıldığında kredi borçlarını erkeklerin değil kadınların ödemesi kadınların işlerini kolaylıkla bırakamamalarına ve işyerinde gerçekleşen olumsuz koşullara karşı haklarını arayamamalarına neden olmaktadır.

Canan ise çalıştığı işyerinde ustası tarafından mobbinge uğradığını, ustasının yönetimle konuşarak kendisinin işten çıkarılmasını talep ettiğini belirtmiştir. Çalıştığı işyerindeki müdürü ile arasında geçen konuşmayı şu şekilde açıklayarak işyerinde maruz kaldığı olumsuz koşullara rağmen çalışmaya devam etmeye mecbur olduğunu kredi borcuyla ilişkilendirmiştir.

“Ben burdan çıkarsam diyorum belki bir arabanın altında ezilirim çünkü veya atarım bir arabanın altına kendimi öldürürüm dedim yani çünkü dedim benim başka çarem yok. İhtiyacımız vardı çok ihtiyacım vardı yani o zaman ama 3 yıl boyunca banka borcum ödeninceye kadar çalıştım ama en büyük etken de o olmuştur usta hiç benimle konuşmadı. O kadar gıcıklıklar yaptı ki bana işyerinde. Yıpratmaya çalıştı.”

Figen hariç diğer yanıtlayıcıların ücretleri kendilerinde kalıyor görünmekle birlikte Çiçek, Nurten ve Canan'ın gelirlerinin kredi borçları için ayrılması söz konusudur. Özyeğin'in (2005: 240) de belirttiği gibi kadınların ücretlerinin hane içine girdiği zaman evin giderlerine ayrılması bu araştırma için de geçerli olmakta, ücretlerinin kredi borcuna ayrılması işyerinde gerçekleşen tahakküm biçimlerine kadınların boyun eğmesini beraberinde getirmektedir. Ayrıca kadın ve erkeğin çalışması sonucunda eve giren gelirin ortak bir yerde toplanılarak ortak gelir üzerinde erkeğin hâkimiyet kurduğu bu araştırma için de doğruluğunu korumaktadır (2005: 229). Yanıtlayıcıların yarısından fazlası, erkeklerin ücretinin kadınların ücretinden yüksek olması gerektiğini ifade eden cümleler kurmuşlardır. Erkeklerin kendilerinden daha yüksek ücretler almalarını ise toplumsal cinsiyet rolleriyle ilintili bir şekilde “eve ekmek getiren” kimlikleriyle ilişkilendirerek erkeklerin ücretinin yükselmesine koşut olarak kendilerinin kamusal alandan çekileceklerini belirtmişlerdir. Bu bağlamda kadınların kamusal alanda çalışmalarının

kendilerini "emekçi" olarak görmelerinden çok “ev kadını” kimliğiyle tanımlamalarına neden olduğu ifade edilebilir. Mies'in (2019: 220) belirttiği gibi Üçüncü Dünya ülkelerindeki çalışan kadınların işverenler tarafından “ev kadını” olarak görülmesi ve bu sayede kadınları daha düşük ücretlerle itaatkâr bir şekilde çalıştırmaları eğilimini bu araştırma özelinde kadın çalışanların da kendilerini ev kadını şeklinde kodlayarak toplumsal cinsiyet rollerine atfedilen olumsuz özellikleri pekiştirdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu araştırmadaki yanıtlayıcılar çalışarak bilinç edinmemiş ve özgürleşmemiş görünmektedir.

B) İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Önlemlerinden Yoksunluk

Yanıtlayıcıların büyük bir kısmı için çalıştıkları işin olumsuz tarafları sürekli ayakta ve yoğun tempoda çalışmaktan dolayı yaşadıkları sağlık sorunlarıdır. Yanıtlayıcıların yaşadıkları fiziksel sağlık problemleri dizlerde kronik ağrı, bacaklarda varis, bel ağrısı ve boyun fıtığı olarak görülmektedir. Tekstil sektöründe istihdam edilen işçilerle yapılan diğer bir çalışmada da belirtildiği üzere tekstil sektörünün kendine özgü özelliklerinden biri olarak aynı pozisyonda uzun saatler boyunca çalışılması ve bazı bölümlerde işin sürekli ayakta durularak yapılması sonucu kadınların büyük bir bölümünde kas, iskelet sistemi, bel ağrısı problemleri ve varis şikâyetleri ortaya çıkmaktadır (Durmaz vd., 2017: 40). Ancak yanıtlayıcıların yaşadıkları sağlık problemleri salt fiziksel rahatsızlıklar değildir bunun dışında mental rahatsızlıklar da çalışmanın getirdiği problemlerden bir diğeridir. Psikolojik problemlerle ilgili en çok bahsedilen konu ise işin stresli bir ortamda gerçekleştirilmesine koşut olarak kadınların tahammül seviyelerinin azalmasıdır. İşyerindeki çalışma koşullarının psikolojik problemlere yol açtığını yanıtlayıcılar şu şekilde açıklamaktadır:

“Mesela eskiden tahammül ettiğin şeylere edemiyorsun bir süre sonra.” (Gönül)

“İşin stresini eve götürüyom biraz çocuklara o yüzden varınca sert davranıyom herhalde o yüzden çok kızıyo eşim.” (Zehra)

“Ruhsal da artık hani gerçekten baş ağrısı ufacak şeylerden baş ağrısı eskiden mesela çalışmadan önce daha şeydi pozitifim herkese karşı ama şu anda her şeyden artık şey alıyosun.” (Nurten)

Nurten'in anlatılarından işyerinde yaşadığı psikolojik problemlerin fiziksel sorunlara yol açtığı görülmektedir. Yanıtlayıcıların genel olarak üzerinde durduğu konu

iş yerindeki baskı ve stresin eve geldikleri zaman da aile hayatlarını etkilemeleridir. Dolayısıyla işin stresli ve yabancılaştırıcı doğası gereği çalışanlar ailesine de yabancılaşmaktadır.

Çalışma koşullarıyla ilgili bulgular incelendiğinde tekstil sektöründe iş kazası riskinin yüksek olduğu görülmektedir. Bu nedenle de yanıtlayıcılar işin çok dikkatli biçimde yapılmasının gerekliliğinden bahsetmektedir. Çalışma koşullarıyla ilgili bulgulardan bir diğeri ise yanıtlayıcıların Pazar günleri mesaiye kalmaları dolayısıyla hiç dinlenmeden çalışmaya devam etmeleri olmuştur. Bu araştırmadaki yanıtlayıcıların mesailer nedeniyle dinlenememeleri durumu Fröbel'in (1980: 355) küresel fabrikalarda belirttiği işçi tipolojisinin çalışma koşullarıyla paralellik göstermektedir.

3.5.2.5. İşyerinde Gerçekleştirilen Denetim Pratikleri

Araştırmaya katılan kadın işçilere "emek sürecinin denetlenmesi gerekir mi?" sorusu yöneltildiğinde yanıtlayıcılardan sadece biri dışında diğer hepsi disiplinin sağlanması, işletmenin gelişmesi, çalışan ile çalışmanın belli olması ve nihayetinde haksızlık yapılmaması için emek sürecinin denetlenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu denetimin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği sorusu sorulduğu zaman ise yanıtlayıcılar genel olarak bu soruya "kamaralar ile gerçekleştirilmelidir" cevabını vermişlerdir. Yanıtlayıcılar kapalı devre kameralardan rahatsız olmadıklarını belirtmişlerdir. Kapalı devre kameralardan rahatsızlık duymamalarını ise kendilerinin disiplinli ve çalışkan olmalarıyla ilgisi olduğunu düşünerek şu şekilde açıklamışlardır:

“Kameralardan hiç rahatsız olmam ben şu an kameranın tam karşısındayım. Hiç rahatsızlık vermiyor. Neden vermiyo çünkü ben işimi yapıyorum. Ben orda çalışıyorum, emek verip de çalışıyorum.” (Canan)

“Rahatsız etmiyo sonuçta işimizi yaptığımız için rahatsız etmiyor.” (Kader)

“Alışkanlık artık her fabrikada var ya. Hani ha varlığı ha yokluğu diyoz artık biz. Kameranın bizce ne bi faydası ne zararı yok. Kamera sadece işverene ait olan bi şey adam orda daha iyi seyrettiği için hani içerde sürekli dolaşmadığı için ordan seyrettiği için.” (Seher)

Yanıtlayıcıların kameralarla denetlenmekten herhangi bir rahatsızlık duymamaları ve emek sürecinin denetlenmesi gerektiğini düşünmeleri sınıf bilincine erişemediklerine “kendinde sınıf bilincine” sahip olduklarına işaret etmektedir.

“Kameralar gayet iyi iş görüyor yani. Denetim birebir olunca insan o zaman temelli psikolojik baskı altında hissediyor, rahat çalışmıyorsun ki. Alıştık ya hiç o kamera varmış yokmuş çok da şey değil yani karşında usta çalışıyor sürekli sıkıştırıyor zaten bizi. O usta öyle çalışırken sen orda bomboş duramıyorsun ki asla.” (Zehra)

Zehra'nın anlatıları usta baskısının çalışanlar tarafından yoğun bir şekilde hissedildiğini ortaya koymasının yanı sıra yanıtlayıcıların kameralarla izlenmelerini olağan karşılamalarını da açıklar niteliktedir.

Aydoğanoğlu'nun (2011: 145) emek sürecinin denetimiyle ilgili yapmış olduğu çalışmasında da erkek işçilerin aksine kadın işçilerin ilginç bir biçimde kameralardan etkilenmedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada kadın çalışanların kameralardan etkilenmemelerini toplumsal cinsiyet rolleri gereğince çocukluktan itibaren toplumsal baskıların ve eril ilişki ağlarının hedefinde bulunmaları dolayısıyla denetim-gözetim pratiklerini içselleştirmiş olmalarından kaynaklandığına dair bir açıklama yapılabilir. Ancak bu araştırmada yanıtlayıcıların kameralarla denetlenmeyi tercih etmelerinin ve kameralardan etkilenmemelerinin arkasında yatan gerçekler biraz daha farklıdır. Buna göre yanıtlayıcılar kamerayla gözetlenmenin iş kazasını, hırsızlığı, iş sürecinde işçilerin kaytarmasını, işverenin kameralarla emek sürecini denetlediği için üretim sahasında işçileri yüz-yüze denetlemesini ve en önemlisi oluşabilecek bir cinsel tacizi engelleyici koruyucu bir mekanizma işlevi taşıdığını düşünmektedirler. Kamerayla denetlenmeye ilişkin olumsuz bir algıya sahip olan Güzide ise bu olumsuz algısını *“Benden daha fazla şey beklediği için zaten o kamera sistemini kuruyolar bence. Kameralarla ilgili korku oluyo insanlarda.”* diyerek açıklamakta, emek sürecinin denetlenmesinin asıl amacı hakkında bilgiye sahip olduğu fikrine ulaşılmasını sağlamaktadır. Araştırma sürecinde yanıtlayıcıların kameraların sürekli açık olduğunu düşündükleri gözlemlenmiştir. Bu düşünceyi pekiştiren etkenin ise üretim sürecinde ustaya gelen telefonla birlikte uyarılmaları olduğu görülmüştür. İşverenlerle görüşmelerde ise işverenlerin sürekli olarak kamerayla çalışanları gözetlemedikleri sonucuna ulaşılmıştır. İşverenlerin ara sıra kameraları kontrol etmeleri ve işçileri uyarmalarının çalışanlarda sürekli kendilerinin izlendiğine dair bir algının yaratılmak istenildiği şu cümlelerle ifade edilmiştir:

“Genellikle izlemem. Sabahları evden açarım yani 08:30'da işbaşı yapmışlar mı yapmamışlar mı diye. Yapmayanları sigara içenleri telefon açarım arkadaşlar mesai saatimiz başlamadı mı sigara molanız 09:30'da bir saat sonra sigara molası yapacaksınız

hemen geçerler şeyine. O etki eder tabi. Biliyorlar sanki ben izliyormuşum şeyini görünümünü veriyorum.”

Klasik panoptikon metaforu artık işlevsiz hale geldiği ve maliyeti yüksek olduğu için günümüz işletmelerinde çalışanların kendi panoptikonlarını yanlarında taşımaları beklenilmektedir (Bauman ve Lyon, 2016: 74). Elektronik teknolojiler de asıl olarak bu işlevi görmekte, yöneticilerin çalışanları ara sıra gözetlemeleri üretim sürecinin her anında izlenildiklerine dair bir algıya neden olarak çalışanların kendi kendilerini disipline etmelerine yol açmaktadır. Bu sayede işveren gözetim ve denetim için ekstra maliyet ve zaman harcamaktan kurtulmakta, kârını arttırabilme imkânı bulmaktadır.

Sevil işyerlerine kamera takıldığı ilk zaman kameranın çalışanlar tarafından bir tepkiye neden olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Üstüne bi şey atı atıvermişler kapatmışlar. Sonra patron uyardı. Şimdi var şimdi kimse kamerayı ellemiyö. Ben çalıştığım için hiç kamera var gibi gelmiyö bana. Ben hiç etkilenmiyö. Onlar demek ki orda sürekli çay içiyolar. O zaman da çay içecekleri zaman kapatıvermişler üstünü, bi şey atı atı vermişler. Ondan sonra uyarıldıktan sonra o kameralar bir daha ellenmedi.”

Sevil'in bu cümlesinden de anlaşılacağı üzere yanıtlayıcılar kamerayla denetlenmeye karşı olan çalışanların işini iyi yapmadığını ve kaydardığını düşündükleri için bu çalışanlarla ilgili olumsuz bir algıya sahiptirler.

A) İşverenin İşçiler Üzerinde Kurduğu Denetim

İşveren tarafından uygulanan denetim biçimleri ideolojik denetim mekanizmalarıdır. İşverenler despotik, bürokratik ve teknik denetim biçimlerini ustabaşları aracılığıyla uygularken kendileri dini, siyasi ve hegemonik denetim biçimlerinden yararlanarak işçiler üzerindeki tahakkümünü bu şekilde kurmaktadır. İşverenlerin ideolojik denetim biçimlerine başvurması yanıtlayıcılar tarafından anlatılmasının yanı sıra görüşülen işverenler ve ustabaşı tarafından da vurgulanmaktadır.

Yanıtlayıcılar tarafından en çok dile getirilen denetim biçimi dini denetim olmaktadır. İşverenler sürekli olarak işyerinde dini etkinlikler düzenlemekte ve işçileriyle ilişkilerini Müslümanlık üzerine temellendirmektedir. İşverenlerin dini araçsallaştırarak işçiler üzerindeki otoritelerini bu şekilde kurdukları yanıtlayıcıların şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

“Yani duruma göre yani şeyden vurur bel altından vurur genellikle oturup konuştuğu zaman hemen din işin içine girer ben hakkımı veriyorsam benim de hakkımı verin bir dakika bile makinemi durdurmayın. Allah size sorar şöyle böyle hemen bunu öne sürer yani.” (Güzide)

“Bak böyle toplantı yapar toplantıda derkine bir kişi benim karşıma çıkıp da benim hakkım kaldı diyemez der. Bu lafı söyler. O yüzden mesela bir saat mesaim benim eksik değil mi, muhasebeler onu eksik hesaplasın ya da ben gidip söyliyim o bir saati verirler. Hak diye bir şey olmaz. Kimi yerde bak namaza bile göndermezler bizim cuma günü erkeklere araba bile çıkarır namaza gitsin diye. Ama kimi de var hiç gitmeyen de var. Kadir gecesi şeylerde bile önceden işimiz çoktu mesai yaparlardı kadir gecesi günü yapmazlardı. Bugün mübarek gece diye.” (Aydan)

“Ramazanlarda işten daha çok namaz, kuran, sohbet ediliyordu. Ben siyasetin de dinin de işyerinde konuşulmasına karşıyım. Sohbet hocası gelirdi... Sohbete bir daha gitmedim sonra beni patrona şikâyet etmişler muhalefet oluyo diye. Biz orda hepimiz kapalıydık mesela başı açık servise bile binemezsin. Zorunluluk yanlış bir şey yani. Dışarda hepimiz açtık ama işyerinde hepimiz kapalıydık. Ve yazmamızı da onlar alıyordu biliyor musun? Takmiycaksan işten çıkmak zorundasın. Muhafazakârlık için temizlik için değil. Çok dindardı. Erkekler sadece dokumadaydı asla kadınların yanına erkekler giremez. Erkeklerin olduğu yere de kadınlar giremez. Mesela kamyon geliyo mal incekle asla o saatte hiçbir kadın dışarı çıkmaz. Orası öyleydi. Servisten incelediğimiz zaman eşarplar böyle kapanmak zorunda. Eşarpsız servise binemiyorsun. Herkes aynı renk olacak tek tip asker gibi. Forma giymek zorunlu formalar da aynı.” (Gönül)

Foucault (2007: 102) 17. yüzyıldan itibaren toplumsal norm olarak belirlenen davranış bütünlerinin bireylerin bedenleri üzerinden tahakküm kurulması yoluyla gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Foucault, hapishanelerde, kışlalarda, atölyelerde beden yoluyla bireyler üzerinde denetimin kurulmasından bahsetmekte, bu gibi kapatılma kurumlarında bedenin iktidarın gücünü gösterdiği bir alan olmasını ise *anatoma-politika* kavramına başvurarak açıklamaktadır. Gönül’ün çalıştığı işyerinde giyim tarzlarına müdahale edilmesi ve bu müdahaleyi kabul etmeyen işçilerin işten çıkarılma tehdidiyle yüz yüze gelmesi de beden üzerinde uygulanan bir tahakküm biçimi olarak *anatoma-politika* kavramına işaret etmektedir.

İdeolojik denetim mekanizmaları takım çalışmaları ve kalite çemberleri gibi uygulamalardan yararlanarak işçilerin de yönetimde söz sahibi olmasını olanaklı kılmıştır. Bunun yanı sıra yöneticilerin çalışanlarla aynı yerde yemek yemesi, çalışanlarla mesai aralarında zaman geçirmesi de işçilere biz bir aileyiz sloganını aşılama ve hepimizin çıkarları aynı mesajını vermektedir. Dolayısıyla ideolojik denetim mekanizması özellikle Post-fordist dönemde işletmelerin tercih ettiği bir denetim biçimidir (Yücesan-Özdemir, 2000: 242). Bu çalışmada da ideolojik denetim mekanizmasının işyerinde uygulandığı gözlenmektedir. İşverenin işçilerle aynı yerde yemek yemesi, işçilerin sorunlarıyla ilgilenmesi ve işyerlerinde düzenlenen piknik, iftar yemekleri gibi etkinlikler yanıtlayıcılar için önemli görünmesinin yanı sıra kendilerini işverenleriyle birer aile gibi hissetmelerine neden olmaktadır. İşverenlerin çalışanlarıyla kurdukları bu ilişkileri yanıtlayıcılar şu cümlelerle anlatmaktadır:

“Patronun kızı var sanki bizden biri, patron kızı değil. Onlan biz oturur sohbet ederiz konuşuruz. Kahvaltımızı beraber ederiz arkadaş gibi. Sürekli de yanımda mutfakta ben bazen çay içiyorum, oturuyo oturum çayını katıveriyim derim otur der ben kendim katarım. Biz orda sanki aile gibiyiz. Büyük patron mutfaka gelir kahvaltı ederkene konuşuruz.” (Sevil)

“Düğünümde bile çiçek gönderdi. Bak mesela sen burdan yanına geliyo ya kolay gelsin nasılsın, iyi misin senin halini hatrını öyle sorar şey yapar, büyüklenme yok. Biz fabrikada yemek sırasına giriyoz ya o da aynı sıraya girer tabağını alır oturur, işçilerle bir yemek yer. Tabi canım, bizim yediğimiz yemekten yiyo adam.” (Aydan)

Yanıtlayıcıların bu ifadelerinin yanı sıra görüşülen işverenlerden biri de işyerinde çalışanlarıyla üretim sürecinde birlikte çalıştığını ve aynı yerde yemek yemeye özen gösterdiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“İşçilerle iç içeyimdir. Yemeğimi bile işçilerimle yerim. Ben patronum işyerinde yemek yemeyeceğim şeyi ayırt etmem. Mesela bugün Cumartesi çaycı kafedeki arkadaşıma söyledim bugün tarhana çorbası yap sabahleyin hep beraber çorba içelim dedik. Hep beraber çorba içtik. İşçimle o yönden iç içeyimdir. Gider elemanlarımla paket yaparım. Üretimin içindeyim yani.”

Genel olarak yanıtlayıcılar işyerlerinde ayın elemanı gibi etkinliklerin olmadığını belirtmektedir. Ancak işverenin işçilerin çocuklarına burs vermesi ve işçilere kredi vermesi söz konusudur. Bunun yanı sıra görüşülen işverenlerden biri de işyerinde ayın

elemanı gibi çalışanların örgütsel yurttaşlık pratiklerini benimseyecekleri etkinlikler düzenlemektedir. Bu tür etkinliklerin işçilerin üretim sürecinde verimlerini arttırıcı bir etkiye neden olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Ben mesela kendi elemanlarım arasında ayın elemanı seçiyorum. Mesela yaptığı işte günlük bizde sayı alırlar yapılan işte en başarılı kimse ay sonunda liste çıkar ona aylık 100 lira gibi bir şey yapıyorum veya bir hediye alıyorum. Teşvik etmek için insanları. Çünkü her ay bir kişi de ben niye 100 lira az bir para değil onlar için daha canla başla çalışıyorlar.”

İşverenin işçiler üzerinde kurduğu denetim biçimlerinden bir diğeri ise yedek işgücü ordusunun işçilerin başkaldırıları sonucunda tehdit amaçlı kullanılmasıdır. Yanıtlayıcılar bu baskıyı net bir şekilde hissetmekte, özellikle Türk erkek çalışanların yerini Afgan çalışanların aldığını Çiçek şu cümlelerle açıklamaktadır:

“Patronlar işçilere değer vermiyor mesela biz yemekler kötü diyoruz mesela isteyen yesin istemeyen çıksın diyor. Biri gider biri gelir düşüncesindedir. Çıkarsa çıksın diyor işveren bir şey istediğimizde dile getirdiğimizde direkt bu cevabı alıyoruz. İşinize gelirse böyle işinize gelmezse çıkın gidin. Çık git diyor resmen. Suriyeliler geldikten sonra iyice bozuldu. Suriyeliler geldikten sonra nasılsa bizim sigorta maliyetimiz var ya şimdi brüt çok çıkıyor. Günlük Suriyeli çalıştırmayı tercih ediyor onun için işine geliyor işçilerin çıkması biz öyle düşünüyoruz. Erkekler daha az şey yapıyo mesela. Az iş olduğunda hemen Afganlar gelsin sigortalılar tatile girsin. Onların maaşından kesiliyor erkekler daha zor geçim şeyi mecbur yani erkekler para getirmeye.”

İşyerinde çalışırken konuşmamak, tuvaletlere izin alarak gitmek, tuvalet molalarını uzun tutmamak ve işin yanlış üretilmesi koşullarında para cezalarına çarptırılmak işyerinde uygulanan kurallardan en belirgin olanlarıdır. Tekstil sektöründe tuvalet molalarının kısa tutulması özellikle üretim bandının durmaması gerektiği için önemlidir. Yanıtlayıcılardan biri olan usta da çalışanlara işin yoğun olduğu dönemlerde tuvalet izni kullandırmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla yanıtlayıcıların tuvalet izni almakta zorlanmaları işyerinde otorite figürü olarak görülebilecek ustanın sözlerinden de anlaşılmaktadır. Patriarkal kapitalizmde kadınların da kimi zaman en az erkekler kadar sistemin sürdürücüsü ve denetim pratiklerinin şaşmaz uygulayıcısı olduğunu söylemek mümkündür.

İşyerinde maddi bir denetim aracı olarak yorumlanabilecek para cezasının hangi durumlarda uygulandığı sorulduğunda yanıtlayıcılar şu şekilde cevap vermişlerdir:

“Bir tane yanlış ip bağladın mesela oraya usta yazmış yeşil yazmış sen o numaradakini gidip sarı taktıysan tamam. Veya usta yanlış yazıp da sen onu yanlışdır demeyip de ustayı aramazsan. Ustanın hatasını sen de bulmak zorundasın. Yoksa kesinti oluyor.” (Çiçek)

Üretim sürecinde uygulanan maddi cezalar çalışanların kendi hatalarını önlemekle kalmamakta aynı zamanda ustanın hatasını bulma görevi de çalışanlara yüklenerek emek sürecinde uygulanan baskı arttırılmaktadır.

“Malın yanlış üretilmesi. Geç kaldığın için, ustaya saygısızlık ihtar alırsın ikinci ihtar üçüncü ihtar da tazminatsız çıkış alırsın. Makineye zarar verirsen demirbaşlara. Atıyorum çalışırken sinirlenip motora vuran var motor kendiliğinden düşmez oraya. Hani hepsini kesmiyolar ama gözünü korkutmak amaçlı küçük cezalar verirler.” (Gönül)

Tekstil sektöründe usta olarak çalışan Gönül ise küçük yaşta çalışan kadın işçilerin maaşlarını ailelerinin aldığını ancak mesai ücretlerinin işçilerin kendilerinde kaldığını bildiğinden dolayı çalışanların mesai ücretleri üzerinde yaptığı kısıtlamaların işyerinde ve hatta iş dışında çalışanları denetlemekte önemli bir işleve sahip olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Aileleri napiyo diyo ki maaş bizim mesailer senin. Çocuklar mesaiye kaldığında napiyo genç kız kıyafet alıyo, toka alıyo eşarp alıyo falan o onlar için çok vazgeçilmez bir şeydi mesai. Ama dört kızın mesaisinin dörder saatini sildim o da kendileri gördüler. Parka gitmişler kızlar o parka gitmeyin dedim. Parkta da maddeler varmış madde içenler ben de sonradan duyduğum için gitmeyin demiştim. Küçük işyeri olunca aileleri seni tanyo. Sana emanet ediyo. Önce Allah'a sonra sana emanet diyo. Hepsi 16-17 yaşında tam böyle kavak yellerinin estiği zaman. O dört saat mesainin başındaymış bir daha hiç gitmediler. Tek caydırıcı şey maddi yaptırımlar, onları hani caydırabilecek kızarım bağırırım şunu yaparım bunu yaparım çok takmıyolar onu.”

Gönül'ün bu anlatısı salt maddi cezaların önemli bir denetim aracı işlevi taşımadığını aynı zamanda da ataerkil ve paternalist tahakküm biçimlerinin konu kadın işçiler olduğu zaman başvurulabilecek önemli pratikler olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra çalışanların iş zamanında geçirdiği monoton süreçleri boş zamanlarını tüketim

pratiklerine ayırarak telafi etmeye çalıştıkları da söylenebilmektedir. Bu nedenle denetimi gerçekleştirebilmek adına en caydırıcı etken çalışanların tüketim hazlarını elde etmelerini sağlayacak ücretlerini ellerinden alan maddi cezalar olarak görülmektedir.

B) Otorite Figürü Olarak Ustanın İşçiler Üzerindeki Denetimi

Yanıtlayıcılar için işyerindeki otorite figürünü oluşturan kişi farklılık arz etmektedir. Yanıtlayıcıların ikisi işyerinde otoritenin bulunmadığını belirtirken diğer iki yanıtlayıcı şefin ve müdürün otorite konumunda bulunduğunu ifade etmekte, dört yanıtlayıcı için işyerinde otorite figürünü oluşturan kişi ustadır. Geri kalan beş yanıtlayıcı ise son sözü söyleme hakkının işverende olması dolayısıyla işvereni otorite figürü olarak belirtmiştir.

“Yukardan müdür iniyo aşağıya herkes panik içinde ne yapacağını şaşırıyor niye çünkü o otoriter.” (Canan)

“Otoritemiz yok ki bizim fabrikamızda otorite denilen bir şey yok. Bana göre yok. Otorite nedir patron bir sipariş mi geldi verir ustaya usta bize söyler biz yaparız. 9 kişi karışmaz ama bizde o otorite yok. Herkes karışıyo yani işi bilen de karışıyo bilmeyen de karışıyo. Hani bizde o otorite yok.” (Sevinç)

“Otorite ustadan kaynaklanır. Adaleti sağlayacak şeyi sağlayacak ustadır.” (Kader)

Otorite figürünün işveren olduğunu söyleyen yanıtlayıcılardan Gülnur ustalarının kadın olmasından dolayı üretim sürecinde otoriteyi sağlayamadığını ve bu nedenle de otorite figürü olarak işverenlerini gördüğünü belirtmiştir. Gülnur kadın ustanın işçiler üzerinde otoritesini koruyamadığını şu sözlerle açıklamaktadır:

“Patron, işyerinin sahibi olduğu için. Aslında çok saçma oranın bir ustası var nakışın onun olması lazımken patronun dediği oluyo. O da bayan olduğu için. Yukarda erkek var aşağıda bayan var yukarıya hiçbir şekilde karışılmıyor aşağıdaki bayan olduğu için ağzına gelen her şeyi söylüyor. Ve buna da şahit oldum bir kere. Çalıştığımızda bizim hakkımızı savunamıyor bırak bizim hakkımızı kendi hakkını bile savunamıyor. Kızıyo. Çünkü bayan. Bayan olunca baskın düşüyor erkek. Konuşmasıyla baskın geliyor bayana. Erkek olsa ehh ne diyosun sen deyip geçiyo. Onun erkekle konuşmasına da şahit oldum, ustamla konuşurken de şahit oldum.”

Ayrıca ustaya işyerindeki otorite figürü kimdir sorusu sorulduğunda kendisinin otorite figürü olduğunu söylemiştir. Görüşülen işverenler ise ustanın elinde işten çıkarma, işe alma yetkilerinin olduğunu ustanın otoritesini aktif bir şekilde kullandığını belirtmişlerdir. Yanıtlayıcıların aktardıkları da işverenlerin söylediklerine paralellik arz etmekte olup usta üretim sürecinde denetimi sağlayıcı bir işlev taşımaktadır. Aynı zamanda ustayla yakın ilişkiler kurulmasının işçilere avantaj sağlaması da işyerindeki otorite figürünün usta olarak görülmesini pekiştirmektedir.

“Yanımda benden sonra giren biri vardı mesela Cuma günü çıkardılar. O ustayı dinlemiyodu hep kendi bildiğine gidiyodu o yüzden çıkardılar yani.” (Zehra)

“Ustaya yakın olan kaytara kaytara ustaya uzak olan ezile ezile çalışır.” (Hale)

“Adamla hoş böyle geçinirsen iyisin. Onun suyuna gitceksin onun dediğini yapcağın affedersin onunla böyle gırgır şamata öyle yaparsan iyisin ama ben öyle bir kadın değilim. Labali olmanız gerekiyo. Böyleleri de var bizim işyerinde. Öyleleriyle iyi anlaşıyo. Onun tamirinden de bizim tamiri gözü görmüyo yani. Ortam yalaka dolu sen yalakalık yapmazsan yaranamazsın. Bunu kadın nasıl ödün versin düşün artık sen. Çoğu kadınlar da var yani laçka olan kadınlar tekstil ortamında ustayla şefle olsun tamam mı böyle sokulmalar bilmem ne. Yalakalık yapmış olsaydım bir yerlere gelirdim.” (Canan)

“Otorite figürü kendimdim valla. Çünkü hani otorite bi insanı rencide etmek çoğu otoriteyi o anlıyo. Rencide etmek hakaret etmek değil otorite kendini sevdirep saydırmaktır yani karşındakine sen evet bağıırıp çağırıyosun ama onun seni sevmesini de sağlamalısın çünkü seni sevmiyosa zaten orda durmaz o çocuklar. Hani ben çok bağıırırım gerçekten çok bağıırırım. Ama onlar bilir ki onlara benden başka müdür bile bağııramaz. Otorite karşındaki insana kırmadan işini yaptırmaktır. Duruşunu bozmadan, yalakalığa girmeden.” (Gönül)

Usta Gönül işyerinde otorite figürü olarak kendisini gösterirken bu otoriteyi rıza ve zorun bileşkesi diğer bir ifadeyle hegemonik denetim biçimiyle gerçekleştirdiği ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Gönül çalışanlara kendisinden başka hiç kimsenin hesap sormayacağını, müdür ve işverene sorumlu olanın işçiler değil kendisi olduğunu bu nedenle de hiçbir işçisinin müdür ve işveren tarafından denetlenemeyeceğini belirtmektedir. Çalıştığı işyerindeki müdürün Gönül'ün sorumlu olduğu parça başı üretim yapılan bölümde çalışan bir işçinin üretimde çıkardığı sayıyı az bulduğu için işçiyi azarladığını anlatmıştır. Ancak kendisinin bu durumu öğrendikten sonra müdürün

karşısına çıkıp işçilerine ondan başka kimsenin hesap soramayacağını şu sözlerle açıklamıştır:

“O defter öyle çarpılmıyor böyle çarpılıyor diye ben çarptım onun önüne. Senin muhatabın işçi değil dedim benim. O kadın işini çok iyi bildiği için işi bıraksa bugün onun gibisini bulamam. Kalifiye bi eleman. Ben onun gitmesin istemiyorum bir de müdür bana hakaret etmiş oluyo beni hiç tınlamadan benim mekânıma girip ahkâm kesiyο olmaz yani o çünkü toplantı yaptığında işçiyi çağırıyor. Toplantıya girdiğimizde madem müdürler ve ustalar giriyoruz o zaman benimle muhatap olacak elemanla değil. Çünkü o zaman elemanın çalışma motivesini kırıyor.”

Bu durumun bir örneği de Canan tarafından anlatılarak ustasının kendisine izin kullandırmamasına karşılık müdüründen izin aldığı için usta tarafından mobbinge uğradığını şu ifadelerle açıklamaktadır:

“Ben ilk ... tekstildeyken usta yüzünden hastalandım. İlk hastalığım o zaman başladı. Ben onun stresinden var ya birden böyle boynumun etrafında beze çıktığını bilirim. Ordaki ustam kadındı mesela bir tek izin yüzünden sorun çıkardı. İzni yanındaki müdür veriyor ama o vermiyor. Onun verdiğini duyunca da çok kızıyor niye verdin diye. Ben o gün o iznimi kullandım. Ben vermedim sen niye verdin müdürle ilk önce tartışması onunla olmuş. Sonra bana bir zıt gitti. Ben izin vermediğim halde sen gittin diye. Benim var ya iki gün böyle tos tos öyle çalıştık. Hiç böyle yüz vermiyordu sert davranıyordu zaten yani. Hep sertti zaten. Çıkışımı vermiş benim. Sonra personel müdürüne benim bi suçum yok ben izin almak zorundaydum bana müdür izin verdi dedim ben ve beni öyle bir iftirayla suçladı ki onun başka şeyleri var o yüzden çıkışını verdim demiş. Yalan söylüyo yani.”

Canan ve Gönül’ün anlatıları doğrultusunda emek sürecinde işçiler üzerinde ustanın otoritesinin müdürden ve işverenden bile daha güçlü olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Yanıtlayıcılara “usta olmayı ister miydiniz” sorusu yöneltildiğinde kadınların hiçbiri bu soruya evet cevabını vermemiştir. Yanıtlayıcıların usta olmayı istememelerindeki en önemli etken toplumsal cinsiyet rolleri gereğince çocuklarının bakım yükünün kendilerinde olmasıdır. Kadınlar özel alandaki sorumlulukları nedeniyle işyerinde daha fazla sorumluluk almak istememektedir. Bunun yanı sıra kadın oldukları

için işçiler üzerinde denetim kurmakta zorlanacaklarını belirten yanıtlayıcılar da olmuştur.

“Ya sorumluluğu alacak bir şeyimize gerek yok yani. Daha önce vardiya sorumlusu diye bir şey vardı biz onu bile kabul etmedik çünkü anne olduğumuz için ister istemez evde de sorumluluklarımız olduğu için işyerinde sorumluluk almak istemiyoruz.” (Sevinç)

“Zaten yaptım ustalık. Çok stresli bir iş yani her elemanın farklı bir derdi oluyo bütün yük senin üstüne bindiği için yani çok zor. İstemem herhalde. Geldiği zaman patron zaten ağzına geleni söyleyen bir insan olduğu için erkekler, pusup kalıyorsun ama kadın olsa sen de kavga edebiliyorsun sen de o insanın hakkını savunabiliyorsun ama erkeklerde o olmuyor çünkü erkeklerde öfke kontrolü de olduğu için o yüzden. Bence bayan bayana çalışmak daha mantıklı ama belli bir yerde patronun erkek olduğu için ya işletme müdürünün erkek olması lazım ya da başındaki müdürün erkek olması lazım en azından patrona dikleşmesi lazım bayan olduğu zaman bayanı bastırıyor.” (Gülnur)

Gülnur'un da belirttiği gibi kadınların usta olmaları durumunda işverene karşı otoritelerini koruyamadıkları araştırma genelinde görülmektedir. Yanıtlayıcılar ustalarının kadın olması durumunda işletme müdürlerinin erkek olması gerektiğini belirterek ancak bir erkeğin işverene karşı kadın işçilerin haklarını arayabileceğini düşünmektedirler. Yanıtlayıcıların bu düşüncesinden hiyerarşik piramidin üst noktalarına çıkıldığında daha çok erkek yöneticileri görmek istedikleri anlaşılmaktadır. Denetim görevini üstlenen yönetim kademesindeki personelin ancak en alt noktada konuşlanan usta olduğu zaman kadın olabileceğini belirtmektedirler. Yanıtlayıcıların fabrika hiyerarşisinin üst kademelerinde erkek çalışanların bulunması gerektiğini düşünmeleri ve usta olmak istememeleri göz önüne alındığında kadınların işgücü piyasasındaki cinsiyetçi ayrımlarından biri olan cam tavan engelini kendilerinin oluşturduğu söylenebilir.

Yanıtlayıcıların çoğunluğu ustalarının kadın olmasını özellikle nakış bölümünde çalıştıkları için nakışın ince işçilik gerektirmesinden ve nakış bölümünde çalışanların neredeyse hepsinin kadın olmasından dolayı tercih etmektedirler. Azınlıkta kalan 3 yanıtlayıcı ustalarının erkek olması gerektiğini belirterek kadınların özellikle dokuma bölümünde bir erkeğin yapabileceği işi yapamayacaklarını düşünmektedirler.

“Kadın olmasını isterdim. Kadın mesela bayan çalıştığı için anlama dilleri hani onların sorunları. Kadının derdinden daha iyi anlar. Ama erkek anlayamaz. İnce işleri de anlayamaz. Burda hep kadın oldu ustamız.” (Hale)

“Yok, bayan olunca daha rahat oluyo. Mesela hasta olursun adetın olur bayandan izin alıp hemen tuvalete gidebilirsin, tuvaletten yeni gelmişsindir ama geri gidebilirsin ama erkeğe o durumunu anlatamazsın ki, izah edemezsin ki. Ama bayan olunca ondan orkid bile isteyebilirsin yanında yoksa. Bayan olunca başındaki o kadar rahat yani. Çünkü bayan senin halinden daha iyi anlayabilir çünkü o da evlidir onun da çocukları vardır evde o yüzden seni iyi anlayabilir. Her durumunu anlayabilir yani. Erkeğe hiçbir şey anlatamazsın.” (Zehra)

“Ustabaşlarımız hep erkek. Kadın usta olsa bilmiyorum nasıl olurdu çünkü arızayı herhalde bilmiyorum yapar mıydı yapmaz mıydı bilmiyorum. Çünkü o erkeğin yapabileceği bir şey. Enerji gerekiyor. Ben kadın olmasını tercih etmezdim.” (Canan)

Canan dokuma bölümünde çalıştığı için fiziksel zorluklardan dolayı kadınların dokuma bölümünde usta olmayacaklarını düşünmektedir. Görüşülen işverenlerden biri de dokuma bölümünde kadınların usta olamayacaklarını şu cümlelerle açıklamıştır:

“Şimdi paket bölümünde zaten kadın onu zaten işçilerin içlerinde seçiyorsun bir kişi. Ama üretimde dokumada programda çünkü bir bayan dokumanın her şeyini yapamaz bilemez eğitim olarak sıfırdan kendini yetiştirebilmesi için dokumada bayanların çok zor. O eğitimi kadınlara vermedikleri için. Yaparlar ama şimdi bir kadın tornavida alıp tezgâhı sökemez kaldıramaz.”

“Kadınlar biraz daha ne bilem şey bundan önceki kadındı hiç kadınla anlaşamazdık. Erkekler biraz daha şey görüşlü hadi bize şu işleri yapın deyip gor giderdi ama kadın başımızda devamlı dikilirdi. Bundan önceki ustamız daha çok bağırdı hadin hadin başımızdan hiç gitmezdi hadin hadin hadin başka kelime bilmezdi ama bu ustamız öyle değil. Sana şunu şunu yap der kor gider. Şimdi bu usta geldi ya hadi kelimesi duyamazsın zaten. Masanın bantların tepesi olur tepeye çıkar da bağırdı. Hadin hadin diye tepeye çıkar da bağırdı. İşte onu yapan bayan. Daha çok bağırdı bayanlar. Ne bilem bayanın sözünü biraz da dinlemiyolar öyle de olabilir bak. Bayanı ne kadar olsa tınlamaz bak az önce dedim ya daha önceki bayandı şey olmadı ama aşağıdaki bandın hem şefi de hem ustaydı masanın depesine çıkar resmen bağırdı. Sesleri giderdi

bağırırkana. Ya dinletemiyom korkusu var bayan olduğu için. Ama bizimki hiç bağırıp çağırmaz.” (Aydan)

Aydan’ın ifadelerinden kadın ustanın otoritesini kabul ettirebilmek için daha fazla denetim pratiklerini uyguladığı görülmektedir. Aydan’ın kadın ustalara yönelik algısını Suğur’un (2005: 54) yaptığı çalışmada da görmek mümkündür. Suğur’un çalışmasında tekstil sektöründe neden ustabaşları ve şeflerin kadın çalışanlar arasından seçilmediği sorusuna insan kaynakları bölümünün cevabı kadın yöneticilerin işçilere verdiği komutların yerine getirilemediği dolayısıyla işçiler üzerinde otoritelerini kuramadıkları şeklinde olmuştur. Bu noktada toplumsal cinsiyet ilişkilerinin işyerindeki otorite algısını biçimlendirdiğini söylemek mümkündür.

Yanıtlayıcılar için kadın ustalarla çalışmanın anlamı çalışma ortamında rahatlık ve ustalarına sorunlarını iyi bir şekilde ifade edebilmeleriyle madalyonun diğer tarafında ise kadın ustaların erkek işverenler karşısında kadınların haklarını savunamamaları ve bu nedenle yanıtlayıcıların mağdur olmaları bulunmaktadır. İşyerinde üretim sürecinde kurulan denetim-gözetim pratiklerinden elde edilen en önemli bulgulardan biri işverenin işçilerle olumlu bir etkileşim yöntemini tercih etmesiyle ustaların ise otoritesini gösteren taraf olarak işçilerle daha soğuk ve mesafeli ilişkiler kurmasıdır. Tam tersi durumda ustasıyla samimi ilişki ağları geliştiren yanıtlayıcıların işverenin otoritesinden dolayı işvereniyle olumlu ilişkiler kuramamasıyla karşılaşmaktadır. Bu durum üretim sürecinde tahakkümü kurmak amacıyla yöneticilerden birinin işçilerle daha yakın ilişkiler kurarak rızayı sağladığı diğerinin ise baskı mekanizmasını işlevselleştirerek zora dayalı ilişkiler kurduğunu göstermekte dolayısıyla hegemonik denetim biçiminin fabrikalarda emek sürecinin denetiminde etkin bir şekilde kullanıldığına işaret etmektedir. Ustabaşlarının emek sürecinin denetiminde tahakküm kurlmaları Marx’ın (2011: 405) üretim sürecinde disiplini sağlamak adına yönetimin disiplin yetkisini üretim astsubayları olarak adlandırdığı ustabaşlarıyla paylaşan yapısına karşılık gelmektedir. Buna göre Marx fabrika rejimini, kışla disipliniyle özdeşleştirerek çalışanların sanayi erleri ve ustabaşların sanayi astsubayları olarak ayrıştırıldıkları bir hiyerarşik düzende karşılık bulduğunu belirtmektedir.

C) İşçilerin Birbirleri Üzerinde Kurdukları Denetim

Yanıtlayıcılar genel olarak çalışma arkadaşlarıyla iyi ilişkiler kurduklarını ve iş arkadaşlarına güvendiklerini ifade etmişlerdir. İş arkadaşları bazı yanıtlayıcılar için o

kadar önemlidir ki işyerinin kötü çalışma koşullarına ve işverenin haksızlık yapmasına karşın çalışma arkadaşlarıyla iyi anlaşmaları mevcut işyerinden başka bir işyerine geçmelerini engellemektedir. Ancak iş arkadaşlarıyla ilişkileri ne kadar iyi olursa olsun yanıtlayıcılar iş arkadaşlarının işini yapmadıklarını görseler bu durumu işverenleriyle paylaşacaklarını şu cümlelerle belirtmektedir:

“Bir zamandan sonra söyleniyo. İlk o işinden olmasın hani biz şikâyetçi olmayalım diye mesela. Bir de ekmek parası, onun ekmek parası diye düşünüyorsun ama o aldığım ekmek parası diye düşünmüyor. Aldığım ekmek param bu karşılığını veriyim diye düşünmüyorsa söyleniyo. Sen orda gayret ederken o telefon karıştırıyorsa ya da tuvalete isteyerek kaytarmalara çalışıyorsa insan o zaman çok kızıyo.” (Çiçek)

İş arkadaşlarının birbirlerini denetlemeleri özellikle grup çalışması yapıldığında ya da iş arkadaşlarıyla ortak bir makinenin sorumluluğunda olduğu zaman gözlemlenmektedir. Yeni yönetim tekniklerinin emek sürecinin denetiminde sorumluluğu çalışanlarla paylaşması, çalışanların kendilerini ve iş arkadaşlarını denetlemelerine neden olmaktadır. Yanıtlayıcıların üretim sürecinde iş arkadaşlarını denetlemesi araştırma sürecinde gözlenen bir olgudur. Aydan üretim sürecinde arkadaşlarıyla kendisine eşit verilen bir malı yetiştirmek durumunda oldukları zaman rekabetin çok ağır bir şekilde hissedildiğini *“O zaman gari biz koşturarak yapıyoruz rekabetleşiyor. İki arkadaşız ama o anda birbirimizi arkadaş olarak görmüyoruz”* diyerek açıklamıştır.

İş arkadaşlarının işini yapmadığını görse bu durumu işvereniyle paylaşmayacağını söyleyen az sayıdaki yanıtlayıcı ise işverene şikâyet edilen işçinin işten çıkartılacağını düşündükleri için arkadaşlarını işverene bildirmeyeceklerini belirtmişlerdir. Hale bu durumu şu cümleyle açıklamıştır:

“Bir şekilde ustayla üçümüzün arasında çözülmesini isterim. İşverene gittin mi mutlaka işveren o elemana zarar verir. İşten çıkarır. Onu istemedim o da ekmek için gelmiş. Uyarılmaya ihtiyacı varsa uyarırız ama almazsa o kendi bilceği iş.” (Hale)

Güzide ise kendisinin işe başladığı ilk dönemlerde arkadaşları tarafından denetlendiğini belirterek çalışma arkadaşlarının üzerinde kurduğu baskıyı şu şekilde ifade etmiştir:

“Mesela benim elim ağırdır biraz canım istemeye istemeye ilk girdiğimde çalıştım arkadaşlarım uyarıyolardı sürekli çıkaramıyosun edemiyosun yapamıyosun. Ondan sonra konuşurken ağladığım dönemler bile oldu mesela.”

Zehra iş arkadaşlarının işini yapmadığını görse bu durumu işvereniyle paylaşmayacağını ifade etmiş olsa da iş arkadaşlarını üretim sürecinde istemeden de olsa gözetlediğini şu cümlelerle açıklamıştır:

“Bakıyom da bakmamam gerekiyor. İşveren değilim usta değilim patron değilim. Sinir oluyo insan öyle durumlar oluyo yani. Bakıyom ben kendi işimi bitiriyom bir de etrafımdakiler ne yapıyo diye bakıyom. Orda o bomboş dururken sen koşturmaca çalışıyorsan sinir oluyo insan.”

Sevil iş arkadaşlarını işverenine şikâyet etmeyeceğini belirtmesinin yanı sıra işverenin kendisine gözcüsü olma teklifini reddetmesini şu şekilde açıklamaktadır:

“Patron bana ilk zaman, dedi ki hani sen çaycısın dedi her tarafa gidiyon dedi gördüğünü duyduğunu anlat dedi. Ben dedim ki ben buraya gördüğümü duyduğumu milleti ispiyon etmeye değil çalışmaya geldim dedim. O çalışmıyosa çoluğu çocuğu vardır rızkına niye engel oliyim değil mi. Ben onu kabul etmedim. O zaman sen işine devam et dedi bi şey deme dedi.”

Yanıtlayıcılar işverenin gözcüsü olduğunu açık bir şekilde bilmemelerine karşın işyerinde bir gözcünün olduğunu düşünerek bu soruya genellikle *“her yerde bir yalaka çıkar”* diyerek cevap vermişlerdir. İşyerinde bir gözcünün olması ihtimalinin yüksek olduğunu düşünmeleri yanıtlayıcıların üretim sürecinde kendilerini disipline etmelerine yol açmaktadır.

D) İşçilerin Özdenetim Kurmaları

Yanıtlayıcılar genel olarak disiplinli çalıştıklarını belirtmekte, disiplinli çalışmalarını aldıkları ücreti hak etmeleri gerektiği üzerinden tevekkül kültürüne dayalı bir yorumu temel alarak açıklama eğilimindedirler. Bu açıdan bakıldığında yanıtlayıcıların gizil bir otorite tarafından kuşatılarak oto-denetim pratiklerine başvurdukları görülmektedir. Gizil otoritenin işverenin görmediği durumlarda dahi işçilerin denetimi içselleştirmelerinden dolayı işlerini aksatmadan gerçekleştirmelerinde büyük bir rol oynadığını yanıtlayıcıların şu ifadeleriyle anlamak mümkündür:

“Ben disiplinsiz çalışmayı hiç sevmeyen bir insanım. İşe gittiğin zaman o işin hakkını vermelisin ya sen ordan ekmek yiyosan eğer ben oranın ekmeğini yiyorum, ben helal bir para kazancam diyorsan sen o disiplini yapmak zorundasın ama ordaki ben disiplinsiz insanları gördüğüm zaman gerçekten çok sinir oluyom yani.” (Canan)

“Helalinden olsun diye uğraşıyom anladın mı, haram bulaşmasın yani lokmamıza. En iyisini yapıyom. Durdurmuyom kesinlikle makinemi.” (Zehra)

Gizil otorite olgusunun dışında işyerinde yanıtlayıcıların öz-denetim pratikleri kurmalarının bir diğer nedeni ise ekmek parasını kazandıkları işyerine ihanet etmeyerek işvereni mağdur etmemeleri düşüncesidir. Bu durumu Hale şu şekilde açıklamaktadır:

“Mesela bazen hata olur bağınır çığınır o işten nefret edemezsin o gitti mi aynı işine devam edersin. Mesela o sırada sana bağırıp çağırdığı sırada ben bunun işine de diyip çıkıp gidersen kapıdan o zaman zayıf olan ben olurum. Hem ekmeğimden olurum hem işimden olurum hem işvereni mağdur ederim. Çünkü işveren her konuda haklıdır. Ben bunu bilirim. İşçi de haklıdır ama işveren de haklıdır. İşveren işinin aksamasını istemez. Orda haklıdır. İşveren hata istemez hatayı çok üst üste yaptın mı işverene zarardır.”

Yanıtlayıcıların örgütlenme ve işten ayrılma konusunda aktif bir şekilde eyleme geçemedikleri görülmektedir. Sevinç eşinin çalıştığı işyerinde sendikal örgütlenme girişiminde bulduklarından bahsederek bu durumun sonucunda sendikalı olmak isteyen işçilerin hırsızlık yaptıkları gerekçe gösterilerek işten çıkarıldıklarını anlatmaktadır. Sevinç kadınların erkekler gibi örgütlenme girişiminde bulunamayacaklarını ise anne olmalarıyla ilişkilendirerek çocuklarının geleceğini düşünmelerinin kendilerini örgütlenme girişiminden alıkoyduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Çıkarılma korkusu oluyo bizde. Nasıl çıkarılmayalım diye servis önünden alıyo bilmem bi şeyler diye buraya alıştık diye. Kadınların ayaklandıkları şey başka bir şeyler oluyo çocuklarla alakalı, tecavüzle alakalı kadınlar böyle şeylere ayaklanıyor. İşçi olmakla ilgili konularda kadınlar ayaklanamıyor. Anne oldukları için bir de mesela evinin ihtiyacını karşılamak çocuğu okuyo borç dert bir yerlere gelebilmek için. Anne duygumuz daha ağır basıyor. Daha ince düşünüyoruz biz. Direkt o ay naparız acaba çocuğumuza yetişebilir miyiz? Onlar panik atak olabiliyor ama biz olamıyoruz. Hemen

işi bırakabiliyorlar yani. Bugün burda sorun yaşadılar mı onu hemen ertesi gün bırakabiliyorlar. Erkek patronla anlaşamıyor ustabaşıyla anlaşamıyor işi bırakıyor.”

Toksöz ve Erdoğan'ın (1998: 41) çalışmasında da kadınların sendikal faaliyetlere katılamamasının önündeki engellerden en önemlisinin hem özel alanda çocuklarının bakımı ve ev işleri gibi sorumluluklar üstlenmeleri hem de kamusal alanda çalışmalarının zaman ve enerji bakımından sendikal faaliyetlere katılamamalarına neden olduğu belirtilmektedir. Bu çalışma özelinde ise sendikal faaliyetlere katılamamak çocuklarının hayatlarını idame ettirebilmeleri ve onlara daha iyi bir gelecek inşa etme çabalarının yanıtlayıcıları çalışmak mecburiyetinde bırakmasından ileri gelmektedir.

“Benim eşim daha mesela patronla anlaşamadığı için çıkıp geldi. Ama ben onu yapamıyorum. Anlaşamadığımız zamanlar oluyo çıkıp gitcem diyorum ama bir şeyler bana dur diyo. Direkt çocukları düşündüğümüz için yani. Belli bir kredimiz var o krediyi ödedik mi çocuklara yetişemeyecek miyiz çocuklara harçlık verebilecek miyiz, çocukların ihtiyacını karşılıycas mı? Annelik duygusu her zaman daha ağır basıyor.” (Kader)

Sevinç ve Kader'in çocuklarını düşündükleri için işyerinde bir sorunla karşılaştıkları zaman hemen işi bırakamamaları görüşülen işverenlerin anlatılarında da kendisine yer bulmuştur. İşverenler, erkeklerin kolayca istifa edebildiğini kadınların herhangi bir zorluk karşısında işi bırakmalarının sık yaşanmadığını belirtmişlerdir. Bu çalışmada “eve ekmek getiren erkek” rolünün günümüzde aşınmış olduğu, toplumsal cinsiyet rollerinin getirdiği annelik pratiğinin kadınları “eve ekmek getiren kadın” kimliğini benimsemek zorunda bıraktığı görülmektedir. Dolayısıyla annelik pratiği kadınların uysal bir işgücünü oluşturmalarında en temel etkidir.

3.5.2.6. Çalışma Yaşamında Cinsiyete Dayalı Yatay Ayrımcılık

Yanıtlayıcıların çoğunluğu nakış bölümünde çalışmaktadır. Yanıtlayıcılar genellikle femine bir niteliğe sahip olan nakış bölümünde çalışmalarını cinsiyetçi kalıplar üzerinden açıklama eğilimindedirler: “Ağır iş erkeğe yakışır ince iş bayana yakışır, normalde nakış olarak erkek olmaz bence, tabi erkeklerin yaptığı iş de ağır o işi de biz yapamayız yani, erkek güçle ilgili kadın da beceriyle ilgili. Tabi erkeğin kaldırdığını kaldıramazsın dokumada kadınlar verilen işi kaldıramıyor.”

Ecevit (1991: 63), kadınların günümüz tekstil sektöründe erkeklerle aynı bölümlerde çalışmamalarını Sanayi Devrimi'nin ilk oluşum yıllarında işverenlerin ahlâki

prensip ve toplumsal cinsiyet kalıplarıyla ilişkilendirerek kadın işi ile erkek işini ayırtmalarına dayandığını belirtmektedir. Ecevit kadınlarla erkeklerin aynı bölümlerde çalışmasına dair algının modern fabrikaların kurulmasıyla birlikte geçerliliğini bir nebze olsa da yitirdiğini ifade etmektedir. Ancak bu araştırmada hem işverenler hem de işçiler tarafından toplumsal cinsiyetçi paradigmasının aşılmadığı ve çalışanların da işverenlerin de biyolojik determinizm tuzağına düşmekte olduğu görülmektedir. Yanıtlayıcıların erkek işçilerle aynı bölümde çalışma fikrine henüz tam olarak hazır olmadıkları şu cümlelerle net bir şekilde anlaşılmaktadır:

“Olmaz yani çünkü eğilip kalkıyosun.” (Sevinç)

“Benim zaten nakışa girmemin tek nedeni bu. Babam annem dokumada çalıştılar erkek-bayan karışık diye beni nakışa o yüzden kattılar erkek yok diye. Bizim nakış sadece bayandı. Erkek yok yanımızda o yüzden rahatım.” (Zehra)

“Olsa rahatsız eder ama ya ustamız bile erkek olacaktı biz kabul etmedik mesela.” (Nurten)

“Bazen dokumayla falan ayrı yemek yiyoz biz. Erkeklerle aynı yerde yemek yemiyoz. Dokumacıların yemeği ayrı. Kadın kadına daha iyi daha rahat ediyoz. Serviste ayrıyız. Serviste ayrı bölümlerde oturuyoz. Ön bölümde kadınlar oturuyo, arka tarafa erkekleri oturtuyoz yanımıza oturanları da kabul etmiyoz.” (Sevil)

Daha önce çalıştıkları işyerlerinde ve şimdi çalıştıkları bölümlerde erkek iş arkadaşları olan yanıtlayıcılar erkek işçilerle aynı yerde çalışmanın rahatsız edici bir yanının olmadığını belirtmiştir. Ancak Canan erkek işçilerle aynı yerde çalışmanın toplumsal baskılara neden olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

“Mesela sen bir erkekle konuşursun erkek orda çalışandır. Bir şey sorarsın abi dersin şu şöyle olsa mıydı veya da şunu şurdan alayım mı şuna ihtiyacım var alabilir miyim dersin ordan bir başka kadın seni görmüştür hemen iftira. Aa Canan onunla konuşuyodu acaba ne konuşuyodu. Tekstil ortamlarında genelde bunlar var yani. Ve kendini her zaman için o yönden rahat bırakamıyorsun. Mesela bir erkekten şu şuydu diye konuştuğun an acaba birisi gördü mü yani ne söyleyecek yanlış anladı mı?”

İşverenler de kadın işçilerin erkek çalışanlara karşı olumsuz algısının bilincinde olduğunu söyleyerek daha rahat çalışmalarını için kadınların çalıştıkları bölümlerde erkek işçi istihdam etme eğiliminde olmadıklarını belirtmişlerdir. Kadın usta ise işyerinde

erkeklerle kadınların aynı yerde çalışmasının özel ilişki ağları kurmalarına neden olacağını düşünmektedir. Bu nedenle üretim sürecinde verimliliğin düşmemesi amacıyla erkek çalışan istihdam etmeme eğilimini şu sözlerle açıklamıştır:

“Oğlan almadım özellikle çünkü genç kızın çok olduğu yerde çok baş ağrıtıyo. Sevgili oluyolar küsüyolar bu sefer işe yansıyor. O yüzden hiç başımı ağrıtmak istemedim.” (Gönül)

Yanıtlayıcılar, dokuma ve nakış bölümünde farklı ücret uygulamasının olduğunu ifade etmektedirler. Bölümler arasındaki ücret farklılığının arkasında yatan asıl unsura bakıldığında ise yapılan işin feminize karakteri göze çarpmaktadır. Kader'in *“Mesela dokumayla nakış ikimiz de vardiyalıyız ama onlara bizden daha fazla veriliyo bizde vardiyalı çalışıyoz ama onların işi bizden daha ağır olarak görülüyor. Halbuse aynı değil biz nakış olarak daha ince iş yapıyoz. Ama görünmüyor”* bu ifadesinden de anlaşılacağı üzere kadınlar yaptıkları işin cinsiyetçi boyutlarının bilincindedirler. Bourdieu'nun (2018: 80) da belirttiği gibi bir mesleğin değeri ve buna koşut olarak ücret getirisi o işi yapan kişinin cinsiyetiyle doğrudan ilişkilidir.

Ansal (1995: 19) Türkiye’de tekstil sektöründe hem yatay hem de dikey cinsiyete dayalı iş ayrımının bulunduğunu belirtmektedir. Yatay iş ayrımı, kadınların nakış bölümünde ve erkeklerin dokuma bölümünde bulunması gibi farklı bölümlerde istihdam edilmesi anlamına gelirken dikey ayrım ise hiyerarşik olarak daha üst kademedeki bulunan bölümlerde kadınların istihdam edilmemesi anlamına gelmektedir. Bu çalışmada da yanıtlayıcıların neredeyse hepsi çalıştıkları işyerlerinde cinsiyete dayalı işbölümünün olduğundan bahsetmektedirler. Kadın ve erkeklerin farklı bölümlerde istihdam edilmesini ise erkekler daha zor işlerde çalışırlar kadınlar daha basit diyerek yaptıkları işleri küçümseme yoluna giderek toplumsal cinsiyet dikotomisine katkıda bulunmaktadırlar. İşçiler yaptıkları işleri küçümserlerken işverenlerin de toplumsal cinsiyet ayrımlarından yararlanmamaları beklenmeyecek bir hareket olurdu ki işverenlerin toplumsal cinsiyet ayrımını meşrulaştırmaları kadın ve erkek işçilere ödenen ücretlerde görülmektedir. Dedeoğlu ile Danışman'ın (2021: 10) çalışması da bu çalışmanın verileriyle örtüşmektedir. İstanbul tekstil sektöründe yapılan çalışmada işyerlerinde cinsiyete dayalı bir ayrımla karşılaşmaktadırlar. Cinsiyete dayalı ayrıma koşut olarak erkek ve kadın işçiler kadınların yaptığı işi basit olarak değerlendirmekte, kadın çalışanlar ücretlerinin düşüklüğünü de yaptıkları işin zor bir iş olmamasıyla ilişkilendirmektedirler.

Bu çalışmada cinsiyete dayalı yatay ve dikey iş ayırımının tekstil sektöründe geçerliliğini koruduğuna, erkeklerin istihdam edildiği dokuma bölümü ile kadın çalışanların ağırlıklı olarak yer aldığı nakış bölümü arasında uygulanan ücret farklılıkları ve fabrika hiyerarşisinin üst noktalarına çıkıldığı zaman kadın çalışan sayısında ciddi bir azalmanın olması bilgilerinden ulaşılmaktadır. Toplumsal cinsiyet dikotomisi kadınların yaptığı işi değersizleştirme, erkeklerin yaptığı işleriye yüceltmeye devam ettiği sürece işgücü piyasasındaki eşitsiz ilişki ağlarının çözüleceğini düşünmek yanıtıcı olacaktır.

SONUÇ

Kapitalist sistemde kadın işgücü ve erkek işgücünün değeri hiçbir dönemde aynı olmamış, kadın işgücü erkek işgücünden farklı bir şekilde işgücü piyasası içinde hem yatay hem de dikey ayrımcılık pratiklerine maruz kalmıştır. Kadın emeği sınıflı toplumların ortaya çıkmasından itibaren ikincil bir statüde konuşlandırılmış, toplumsal sistemde düşük statülü olarak görülen işlerse kadın işi olagelmıştır. Tarihsel süreçte kadınların işgücü piyasasına girmesinde en önemli dönem 2. Dünya Savaşı olarak görülmektedir. Bu dönemde kadınların, erkeklerin bıraktığı iş kollarında yer alması dikkat çekmektedir. Bu durum erkeklerin cepheden gelmesiyle birlikte kadınların evlerine dönmeleriyle sonuçlanarak kadınların işgücü piyasasında konuşlanışlarının süreklilik arz etmeyen bir yapıda olduğuna işaret etmektedir. Ancak kadınların artan oranlarda işgücü piyasasında yer alması 1980'li yıllardan itibaren yapısal uyum programları doğrultusunda uygulamaya konulan ihracata dayalı büyüme döneminde gözlemlenmektedir. Bu süreçte çevre ve yarı-çevre ülkelerde sanayiye dayalı üretim yapılan ihracat fabrikalarında kadınların ucuz ve uysal emek rezervi olarak çok uluslu şirketlerin çıkarlarına hizmet eder bir şekilde işgücü piyasasında yer aldıkları görülmektedir. İhracata dayalı büyüme politikasının benimsendiği dönemde kadınların işgücü piyasasına girmeleri daha çok enformel sektörde, güvencesiz çalışma biçimlerini benimsemelerine neden olmuş dolayısıyla toplumsal arenada var olan cinsiyetçi ideoloji üretim sürecinde yeni biçimlere bürünerek işlevsellik kazanmıştır.

Tarihsel süreçte kadın emeği ister ücretsiz ev içi çalışma alanında olsun ister ücretli şekilde işgücü piyasalarında çalışmalarında olsun sürekli olarak altyapı kurumundaki değişimlerden etkilenmiştir. Altyapıdaki gelişmeler sonucunda gözden çıkarılacak ilk grup her zaman için kadınlar olmuştur. Bu doğrultuda yeni sanayileşen ülkelerin uluslararası işbölümünde yer almak için kadın emeğine yaslanmalarından, ihracata dayalı büyüme döneminde gelişmekte olan ülkelerin kadın işgücünü bir tür savunma duvarı olarak kullanarak ekonomi politikalarının olumsuz etkilerini en aza indirmelerinden söz edilmektedir. Yeni uluslararası işbölümünde yer almak cinsiyetçi pratiklerin yeniden üretilmesi anlamını taşımaktadır. Cinsiyetçi pratiklerin kadınlar üzerindeki en belirgin yansıması emek sürecinin denetiminde kendisini göstermekte, toplumsal cinsiyet pratiklerinin ne tür sonuçlara yol açtığını gözlemlemek kadın çalışanlar üzerinde etkili olan denetim stratejilerinin belirlenmesinde önem taşımaktadır.

Gerçekleştirilen tez çalışmasında toplumsal cinsiyet ideolojisinin emek sürecinin denetiminde hangi mekanizmalar aracılığıyla etkin olduğu incelenmektedir. Bu araştırma kapsamında Denizli’de ihracata dayalı üretim yapan tekstil fabrikalarında çalışan 13 kadın işçi ile görüşmeler yapılmıştır. Bu çalışmada ihracata dayalı üretim yapılan tekstil fabrikalarında çalışan kadın işçilerin toplumsal cinsiyet algısı ve emek denetimi süreçlerinde uygulanan stratejiler üzerinde durulmuştur. Özellikle ihracata dayalı üretim yapılan küresel fabrikalardaki kadın işgücüne odaklanılmasının nedeni ise küreselleşmeyle birlikte çevre ve yarı çevre ülkelerdeki kadın işçilerin manipüle edilmesi kolay ve ucuz işgücü kimliğinin toplum yapısına içkin olan patriarkal yapı ve kapitalist sistemin ortaklığında nasıl inşa edildiğinin araştırmak istenmesidir.

Kadınların çalışma deneyimlerine odaklanıldığında çalışma deneyimlerinin çeşitlilik arz ettiği görülmekte, genel olarak kadınların çalışma yaşamına girme süreçlerinin küçük yaşlarda eğitim hayatlarından koparılarak gerçekleştirildiğine ulaşılmaktadır. Dolayısıyla kadınların işgücü piyasasına girmeleri ve aynı şekilde işgücü piyasasından ayrılmaları kendi iradelerince değil aile içinde bulunan patriarkal ilişki ağları tarafından verilmektedir. Yanıtlayıcıların çalışma kararını almalarında temel neden geçimlerini sağlayamamaları, diğer bir ifadeyle ekonomik faktörlerdir. Bu noktada altyapıdaki değişimlerin bir üstyapı kurumu olarak ataerkil sistemi derinden etkilediğinin ve dönüştürdüğüünün belirtilmesi anlamlı olmaktadır. Ataerkil sistem esnek bir yapıya sahip olduğu için kapitalist sistemle iç içe geçerek farklı örüntü biçimlerinde karşılık bulmaktadır. Kadınların çalışmaya ilk başladığı zamanlarda çalıştıkları işlerde güvencesiz bir şekilde istihdam edilmeleri ve elde ettikleri ücretlerin aile bireylerine verilmesi nedeniyle bu işleri çalışma olarak nitelendirme eğiliminde olmadıkları bulgusu elde edilmiştir. Kadınlar için çalışmanın anlamı genel olarak olumlu bir şekilde ifade edilerek ücret elde etmelerinin hem özel alanda aile içi karar alma mekanizmalarına katılmalarında olumlu bir etkiye neden olduğu hem de kamusal alanda daha iyi tüketim olanaklarına ulaşmalarını sağladığı üzerinde durulmuştur. Ancak kadın çalışanların eşlerinin ücretinde bir artış gerçekleştiği takdirde istihdamdan çekileceklerini ifade etmeleri ekonomik koşullara koşul olarak ataerkil pazarlıkta her ne kadar bir esneme yaşansa da kadınların bu esneklikten hoşnut olmadığı sonucunu doğurmaktadır. Kadınları çalıştıkları işyerine bağımlı hale getiren etkenler ise kadınların iş arkadaşlarıyla kurdukları ilişki ağları ve vardiyalı çalışan kadınlar içinse işyeri servisinin kendilerini evlerinin önünden almasıdır. Bu etkenler kamusal alanda bulunan kadının patriarkal

tahakküm nedeniyle işyerinde gerçekleşen olumsuz koşullar karşısında daha kırılğan bir işgücünü oluşturmaya yol açmaktadır. Kadınları kırılğan bir işgücü haline getiren bir diğer etken ise kendisini kadınların aldıkları ücretin kredi borcuna yatırılmasında göstermektedir. Yanıtlayıcılar çalıştıkları bölümü sevmelerine karşın özellikle de çocuk sahibi olan yanıtlayıcıların kendilerini “emekçi” kimliği ile tanımlamadıkları, ev kadını kimliğini benimsedikleriyle karşılaşılmaktadır. Kadınların özel alan ile kamusal alanı uyumlaştırma çabaları çok sık istihdamdan çekilmelerine ve çalışmaya ne kadar süre daha devam edeceklerinin belirsiz olmasına yol açmaktadır. Literatürde küresel fabrikada çalışan kadınların ev kadını olarak konumlanmaları görüşü hâkimken, bu araştırma özelinde ise işverenlerin değil ancak kadın çalışanların kendilerini ev kadını olarak nitelendirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Kadın çalışanların elde ettikleri gelir sayesinde ev, araba gibi taşınmazları alabilmeleri ve özel alanda karar alma mekanizmasına katılmaları olumlu bir şekilde değerlendirilirken madalyonun diğer tarafından bakıldığında ise eşlerinin ücretlerinin yükselmesi sonucunda istihdamdan çekilecekleri gibi olumsuz bir algıya sahiptirler. Bu noktada kadınların kamusal alanda bulunmalarının her an özel alana dönme tehdidiyle iç içe olduğu, istihdamda aktif bir şekilde yer alan kadınların özel alana dönme isteklerinin Demokles’in kılıcı gibi kendisini sürekli olarak hissettirdiği belirtilmektedir.

Kadın çalışanların işyerlerinde gerçekleştirilen denetim pratiklerini içselleştirdikleri sonucuna elektronik gözetim aygıtı olarak kamera ile gözetlenmelerine karşın bu durumun kendilerinde olumsuz bir etki yaratmaması ve üretim sürecinde çalışma arkadaşlarını denetlemeleri bulgularından ulaşılmıştır. Kadınlar kameralarla denetlenmelerini olağan bir durum olarak görmektedirler. Bu denetimden etkilenmemelerinin arka planında çocukluktan itibaren toplumsal alanda denetim ve gözetim pratiklerine maruz kalmaları bulunmaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle toplumun bakışına maruz kalarak yetiştirilmiş bu kadınlar emek sürecinde denetlenmeyi de doğal olarak tedirgin edici bulmamaktadır. Araştırmada elde edilen sonuçlardan bir diğeri ise her ne kadar kadınlar emeklerini toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde açıklama eğiliminde olsalar da yaptıkları işlerin toplum tarafından ikincilleştirilmesi ve ücretlerinin de buna koşut olarak düşük tutulduğu bilincine sahiptirler. Toplumsal olarak kadına atfedilen annelik nosyonu kadınların işgücü piyasası içinde süreklilik arz etmeyen bir yapıda bulunmalarına neden olurken işyerinin olumsuz koşullarına karşı işlerini bırakmalarının önünde duran bir engel işlevi de görmektedir.

Erkeklerin kadınlar gibi iş hayatı ile aile hayatını uyumlaştırma yükümlülükleri olmadığı için kadın çalışanlar işgücü piyasası içinde daha fazla sömürülmekte, emek sürecinin denetimine ise daha fazla maruz kalmaktadır. Bu nedenle kadınların işgücü piyasasında daha özgüvenli olmaları ve gerçekleştirilen olumsuz çalışma koşullarına kolay bir şekilde boyun eğmemelerini sağlamak için ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgili kamusal destek mekanizmalarıyla desteklenmeleri gerekmektedir. Yanıtlayıcılar da bu konuya çalışan kadınlara haftada iki gün tatil hakkının verilmesi ve çocuk bakımının kendi ailelerine verilecek maddi yardımlarla desteklenmesi gerektiği gibi öneriler getirmektedir. Bu noktada kadın çalışanlarla yapılacak daha geniş boyutlu bir çalışmayla kadınlar için ne tür kamusal destek mekanizmalarının oluşturulabileceği saptanmalıdır. Ancak çalışan kadınlarla yapılacak bir araştırma kadınların sorunlarını tayin edecek ve bu sorunlara getirilen çözüm önerilerinin *de jure* olarak olumlu sonuçlar vermesini sağlayacaktır. Çalışan kadınlar özelinde yapılacak sosyal harcamalar çocukların refah içinde yaşamasını sağlayacağı gibi aynı zamanda kadınların işgücü piyasasından çekilmesini engelleyici bir nosyon üstlenerek yaşlılık dönemlerinin sosyal güvenlik mekanizmalarıyla desteklenmesine de olanak tanıyacaktır. Bu nedenlerden dolayı çalışan kadınlar için gerçekleştirilecek sosyal politika uygulamalarının düalist bir anlamda düşünülmesi gerekmektedir.

Son tahlilde, işyerinde gerçekleşen denetim pratikleri olarak tevekkül kültürü olgusuyla karşılaşılmakta, tevekkül kültürü kadınların öz-denetim pratiklerini içselleştirmelerine yol açarak gizil bir otorite tarafından kuşatılmalarına neden olmaktadır. Dinsel sosyalizasyona işverenler tarafından da sıklıkla başvurulması, özellikle muhafazakâr kadınlar için işyerinin çalışma koşullarını hafifletmekte ve denetim biçimlerine karşı başkaldırı pratiklerine başvuramalarını sağlayarak önemli bir nosyonu yerine getirmektedir. İşyerinde gerçekleşen denetim biçimleriyle ilgili en çarpıcı bulgu, işverenin ideolojik denetim mekanizmalarına başvurmasıyken işverenin otoritesini işçiler üzerinde kullanan ustanın ise despotik, teknik ve bürokratik denetim biçimlerini uygulayarak emek sürecinin denetiminin rıza ve zora dayalı olarak hegemonik denetim biçimleriyle gerçekleştirilmesidir.

KAYNAKÇA

- Acar-Savran, G. (2013). *Beden Emek Tarih*, Kanat Kitap, İstanbul.
- Ağaoğulları M. A ., Köker L. (1991). *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Akkaya, Y. (2010). *Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Aktaş, G. (2013). "Feminist Söylemler Bağlamında Kadın Kimliği: Erkek Egemen Bir Toplumda Kadın Olmak", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı:1, 53-72, Haziran.
- Alkan A ., Çakır A. (2012). "Osmanlı İmparatorluğundan Modern Türkiye'ye Cinsiyet Rejimi: Süreklilik ve Kırılmalar", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, Derleyen: Faruk Alpaya ve Bülent Duru, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Anıl E ., vd., (drl.) (2001). "Pekin+5: Birleşmiş Milletler 'de Kadının İnsan Hakları ve Türkiye'nin Taahhütleri", *Kadının İnsan Hakları- Yeni Çözümler Derneği*, İstanbul.
- Ansal, H. (1995). "Çalışma Hayatında Cinsiyetçilik ve 1980'lerde Türk Sanayiinde Ücretli Kadın Emeğinin Değişen Konumu", *Toplum ve Bilim*, 66 Bahar, 17-28.
- Ansal, H. (1996). *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar*, Birleşik Metal İş Yayınları, İstanbul.
- Arat, N. (2010). "Feminist Hukuk", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, Cilt:0, Sayı:9, 53-65, Ekim.
- Atan, M. (2015). "Radikal Feminizm: "Kişisel Olan Politiktir" Söyleminde Aile", *The Journal Of Europe-Middle East Social Science Studies*, Cilt:1, Sayı:2, 1-21.
- Aydoğanoglu, E. (2011). *Fabrikada Emek Denetimi*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Balaban, U. (2013). "Çalışma Sosyolojisinin Tarihsel ve Kuramsal Temelleri Üzerine", *Sendikacılık Akademisi Ders Notları 2*. Ankara: Türk-İş Yayınları.
- Balkız, I. Ö. (2013). "Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizmin Yükselişi", *Çalışma ve Toplum*, 2013/1, 187-210.

- Balandier, G. (2010). *Siyasal Antropoloji*, (çev. Devrim Çetinkasap), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, (çev. Ümit Öktem), Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Bauman, Z. (2015). *Özgürlük*, (çev. Kübra Eren), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2017). *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçlar*, (çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman Z., Lyon D. (2016). *Akışkan Gözetim*, (çev. Elçin Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Beauvoir, S. (1976). *Kadın Genç Kızlık Çağı*, (çev. Bertan Onaran), Payel Yayınevi, İstanbul.
- Bloch, M. (2007). *Feodal Toplum*, (çev. Melek Fırat), Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Bourdieu, P. (2018). *Eril Tahakküm*, (çev. Bediz Yılmaz), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Bora, A. (2011). "Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık", *İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji ve Eğitim Çalışmaları Birimi*.
- Bora, A. (2014). *Feminizm Kendi Arasında*, Ayizi Yayınları, Ankara.
- Brizon, P. (1977). *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, (çev. Cemal Süreya), Onur Yayınları, Ankara.
- Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*, (çev. Çiğdem Çıdamlı), Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Brander P., vd., (drl.) (2008). *Pusula: Gençlerle İnsan Hakları Eğitimi Kılavuzu*, Editörler: Kenan Çayır, Melike Türkan Bağlı, Yasemin Esen, (çev. Burcu Yeşiladalı), Bilgi Yayıncılık, İstanbul.
- Burawoy, M. (2015). *Üretim Siyaseti*, (çev. Çağdaş Gümüşoluk), NotaBene Yayınları, Ankara.
- Butler, J. (2018). *Cinsiyet Belası*, (çev. Başak Ertür), Metis Yayınları, İstanbul.
- Bülbül G. O., vd., (2011). *Kayıtlı Çalışma Süreci ve Tekstil Sektörü İşletmelerinin Yeniden Yapılandırılması El Kitabı*, Editör: Cem Kılıç, Ocak, Ankara.

- Castel, R. (2017). *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi*, (çev. Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Callinicos, A. (2001). *Against the third way: An anti-capitalist critique*, Polity, Cambridge.
- Clastres, P. (1992). *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu -Siyasal Antropoloji Araştırmaları*, (çev. Alev Türker ve Mehmet Sert), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Connell, R. W. (1998). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, (çev. Cem Soydemir), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Coontz S., Henderson P. (2016). “Sınıflı ve Devletli Toplumlarda Kökenindeki Mülkiyet Biçimleri, Politik İktidar ve Kadın Emeği”, *Kadının Görünmeyen Emeği*, Hazırlayan: Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura Demiryontan, Yordam Kitap, İstanbul, 29-89.
- Çakır, S. (2008). “Kapitalizm ve Patriyarkaya Karşı: Sosyalist Feminizm”, *Toplum ve Demokrasi*, 2 (4), Eylül-Aralık, 185-196.
- Çelik, Ö. (2012). “Kadınların İnsan Hakları Hareketi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/1, 149-170.
- Çeşmecioglu S., Çakar M. (1999). “Türk Konfeksiyon Yan Sanayii ve İsrail’e İhracat Olanakları”, *İstanbul Ticaret Odası Yayınları*, Yayın Numarası: 1999-53.
- Dedeoğlu, S. (2000). “Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye’de Aile ve Kadın Emeği”, *Toplum ve Bilim*, Güz, sayı:86, 139-171.
- Dedeoğlu S., Danışman A. (2021). “Covid-19 Salgınının Tekstil Sektörü İşgücüne Etkisi Araştırması, Temiz Giysi Kampanyası”, Haziran.
- Demirbilek, S. (2007). “Cinsiyet Ayrımcılığının Sosyolojik Açısından İncelenmesi”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 44, Sayı:511.
- Dikmen, A. A. (2017). *Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan*, NotaBene Yayınları, Ankara.
- Direk, Z. (2009). “Simone de Beauvoir: Abjeksiyon ve Eros Etiği”, *Cogito Dergi*, (çev. Şeyda Öztürk), Sayı:58, 11-39.
- Dolgun, U. (2015). *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, Ötüken Neşriyat, Ankara.

- Donovan, J. (2005). *Feminist Teori*, (çev. Aksu Bora vd.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Donavan, J. (2016). *Feminist Teori*, (çev. Aksu Bora vd.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dökmen, Z. Y. (2018). *Toplumsal Cinsiyet*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Durkheim, E. (2006). *Toplumsal İşbölümü*, (çev. Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Durmaz N., vd., (2017). "İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Denizli İlindeki İranlı LGBTİ Göçmenlerin Çalışma Deneyimleri", *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran.
- Ecevit, Y. (1991). "Shop Floor Control: The Ideological of Turkish Women Factory Workers", M. Redclift ve M.T.Sinclair (ed.), *Working Women: International Perspectives on Labour and Gender Ideology*, Routledge, London.
- Ecevit, Y. (1998). "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişimler", *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği*, Hazırlayan: Ferhunde Özbay, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, İstanbul. 31-77.
- Edwards, R. (1979). *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, Heinemann, London.
- Engels, F. (1990). *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, (çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara.
- Engels, F. (1995). *Anti-Dühring*, Eriş Yayınları, Ankara.
- Engels, F. (1997). *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, Eriş Yayınları, Ankara.
- Eraydın, A. (1998). "Ekonomik Başarının Yükünü Üstlenenler: Dış Pazarlarda Rekabet Gücü Kazanan Konfeksiyon Sanayinde Kadın Emeği", *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği*, Hazırlayan: Ferhunde Özbay, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, İstanbul. 105-146.
- Eyüboğlu A., vd., (2000). *Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-ekonomik ve Kültürel Boyutları*, KSSGM, Ankara.
- Fişek, K. (2015). *Yönetim*, Kilit Yayınları, İstanbul.

- Fine, C. (2020). *Toplumsal Cinsiyet Yanılsaması*, (çev. Kıvanç Tanrıyar), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Firestone, S. (1993). *Cinselliğin Diyalektiği*, (çev. Yurdanur Salman), Payel Yayınevi, İstanbul.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara.
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin Tarihi*, (çev. Hülya Uğur Tanrıöver), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Foucault, M. (2015). *Büyük Kapatılma*, (çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Freyer, H. (2014). *Sanayi Çağı*, (çev. Bedia Akarsu ve Hüseyin Batuhan), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Fromm, E. (1989). *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, (çev. Necla Arat), Say Yayınları, Ankara.
- Friedmann, L. A. (1977). *Industry and Labour: Class Struggle At Work and Monopoly Capitalism*, Macmillan, London.
- Fröbel F., vd., (1980). *The New International Division of Labour*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gaag, N. V. (2017). *Feminizm ve Erkekler*, (çev. Güzide Diker), Aram Yayıncılık, Diyarbakır.
- Gaag, N. V. (2019). *Feminizm*, (çev. Beyza Sumer Aydaş), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Galbraith, J. K. (2004). *İktidarın Anatomisi*, (çev. Ramazan Dikmen), Hece Yayınları, Ankara.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*, Hazırlayan: Cemal Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Gorz, A. (1986). *Elveda Proleterya*, (çev. Hülya Tufan), Afa Yayınları, İstanbul.
- Gorz, A. (2007). *İktisadi Aklın Eleştirisi*, (çev. Işık Ergüden), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- Gramsci, A. (1971). "Americanism and Fordism", In Q.Hoare and G. Nowell-Smith (ed), *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Londra:Lawrence and Wishart, 277-318.
- Gramsci, A. (1986). *Hapishane Defterleri*, (çev. Kenan Somer), Onur Yayınları, İstanbul.
- Grossman, R. (1979). *Women's Place in Integrated Circuit*, South East Asian Chronicle, No:66, Pasific Research, California.
- Günindi-Ersöz, A. (2016). *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Hartmann, H. (2016). "Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği", *Kadının Görünmeyen Emeği*, Hazırlayan: Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura Demiryontan, Yordam Kitap, İstanbul, 157-206.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, (çev. Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul.
- Haug, F. (2018). "Toplumsal Cinsiyet İlişkileri", *Marksizm ve Feminizm*, (çev. Funda Hülagü), Hazırlayan: Shahrzad Mojab, Yordam Kitap, İstanbul, 49-100.
- Heaton, H. (1985). *Avrupa İktisat Tarihi II*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş), Teori Yayınları, Ankara.
- Heywood, A. (2006). *Siyaset*, (çev. B. B. Özipek), Adres Yayınları, Ankara.
- Heywood, A. (2011). *Siyasi İdeolojiler*, (çev. A.K. Bayram vd.), Adres Yayınları, Ankara.
- Hırata H., vd., (drl.) (2015). *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, (çev. Gülnur Acar-Savran), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Hobsbawm, E. J. (2013). *Sanayi ve İmparatorluk*, (çev. Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Hooks, B. (2016). *Feminizm Herkes İçindir*, (çev. Ece Aydın, Berna Kurt, Şirin Özgün, Aysel Yıldırım), Bgst Yayınları, İstanbul.
- Huberman, L. (2017). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, (çev. Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul.

- İlin M ., Segal E. (2013). *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, (çev. Ahmet Zekerya), Say Yayınları, Ankara.
- İlkkaracan, İ. (2019). “Kadın İstihdamı Politika Söyleminde 1970’lerden Günümüze Dönüşümler: “Eğitim Şart” Tan İş- Yaşam Dengesi ve Kapsayıcı Büyüme Hedefli Makroekonomik Politikalara”, *Kadın Emeği Seçme Yazılar*, Derleyen: Ferhunde Özbay, İletişim Yayınları, İstanbul. 63-75.
- Joekes, S. (1998). “ Küreselleşme ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Kadının Statüsü: Türkiye İçin Dersler”, *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği*, Hazırlayan: Ferhunde Özbay, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, İstanbul. 5-31.
- Kalfa- Topateş, A. (2017). “Dünyada ve Türkiye’de Kadın Yoksulluğu”, *Sosyal Politika: Sosyolojik Açılımlar*, Editörler: Aslıcan Kalfa-Topateş ve Hakan Topateş, Kafka Kitap Kafe Yayınları, Denizli.
- Kalfa-Topateş, A. (2017). “Latin Amerika Ülkelerinde Enformel Sektör, Sosyal Güvenlik ve Örgütlenme”, *Sosyal Politika: Sosyolojik Açılımlar*, Editörler: Aslıcan Kalfa-Topateş ve Hakan Topateş, Kafka Kitap Kafe Yayınları, Denizli.
- Kandiyoti, D. (2015). *Cariyeler, Bacılar, Yurtttaşlar*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kaufer I., Collin F. (2016). *Feminist Güzergâh*, (çev. Gülnur Acar Savran), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Kaya, P. A. (2017). “Çalışma Hayatında Ayrımcılık: Ayrımcılık Kavramı, Türleri ve Ayrımcılığın Yasaklanmasına İlişkin Uluslararası Düzenlemeler”, *Uluslararası Sosyal Politika*, Editör: Pir Ali Kaya ve Ceyhun Güler, Umuttepe Yayınları, İzmit- Kocaeli, 553-573.
- Kazgan, G. (1982). “Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo - Ekonomik Statüsü”, *Türk Toplumunda Kadın*, Derleyen: Nermin Abadan Unat, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, İstanbul. 137-170
- Kılıç, Z. (2000). “Eşitlik İçin Kota Politikaları”, *Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Koray, M. (2011). “Avrupa Birliği ve Türkiye’de “Cinsiyet” Eşitliği Politikaları Sol-Feminist Bir Eleştiri”, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 29, 2011/2, 13-54.
- Kojeve, A. (2020). *Otorite Kavramı*, (çev. Murat Erşen), Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Köse A., Öncü A. (2000). “İşgücü Piyasaları ve Uluslararası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekânsal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye’de İmalat Sanayi”, *Toplum ve Bilim* 86,Güz, 72-91.
- Kumar, K. (2013). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi, Ankara.
- Kuczynski, J. (1968). *İşçi Sınıfı Tarihi*, (çev. Galip Üstün), E Yayınları, Ankara.
- Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Kümbetoğlu B., vd., (2012). *Kayıp İşçi Kadınlar*, Bağlam Yayıncılık, Ankara.
- Kümbetoğlu B., vd., (2015). “Gıda, Tekstil ve Hizmet Sektörlerinde Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçiler” *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi*, Editör: Ahmet Makal ve Gülay Toksöz, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kümbetoğlu, B. (2016). “Değersizleştirme: Kadın Bedeninin Maruz Kaldığı Şiddet”, *Kadın ve Bedeni*, Derleyen: Yasemin İnceoğlu ve Altan Kar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 45-69.
- Lim, Y. C. L. (2003). "Capitalism Imperialism and Patriarchy:The Dilemma and Third World Women Workers In Multinational Factories ", Der: Kim McCann, *Feminist Theory Reader:Local and Global Perspectives*, Psychology Press, London.
- Lipietz, A. (1993). “Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları”, *Toplum ve Bilim*: 56-61 Bahar, 58-83 syf aralığı
- Lyon, D. (1997). *Elektronik Göz*, (çev. Dilek Hattatoğlu), Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- MacKinnon, C. A. (2015). *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, (çev. Türkan Yöney, Sabir Yücesoy), Metis Yayıncılık, İstanbul.

- Makal, A. (2013). "Türkiye'de Çalışma İlişkileri Tarihi", *Sendikacılık Akademisi Ders Notları 2*, Ankara.
- Makal, A. (2015). "Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri:1920-1960" *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği*, Editör: Ahmet Makal ve Gülay Toksöz, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi, 1.Cilt*, (çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), Yordam Kitabevi, İstanbul.
- Memiş E., vd., (2017). "Kadınların Ev-Kadınlaştırılması: Ücretli ve Karşılıksız Emeğin Toplumsal Cinsiyet Temelli Bir Analizi", *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, Editör: Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren, İletişim Yayınları, İstanbul. 159-183
- Mendel, G. (2005). *Bir Otorite Tarihi*, (çev. Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Michel, A. (1984). *Feminizm*, (çev. Şirin Tekeli), Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul.
- Mies, M. (2019). *Dünya Ölçeğinde Ataerki ve Birikim*, (çev. Yıldız Temurtürkan), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Mies, M. (2012). *Dünya Ölçeğinde Ataerki ve Birikim*, (çev. Yıldız Temurtürkan), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Mincer J., Polachek S. (1974). *Family Investments in Human Capital: Earnings of Women*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Millett, K. (2018). *Cinsel Politika*, (çev. Seçkin Selvi), Payel Yayınları, İstanbul.
- Mitchel J., Oakley A. (1998). *Kadın ve Eşitlik*, (çev. Fatmagül Berktaş), Pencere Yayınları, İstanbul.
- Momsen, J. (2002). *Women and Development in the Third World*, Routledge, London.
- Morgan, L. H. (1986). *Eski Toplum*, (çev. Ünsal Oskay), Payel Yayınları, İstanbul.
- Mojab, S. (2018). "Marksizm ve Feminizm", *Marksizm ve Feminizm*, (çev. Funda Hülagü), Hazırlayan: Shahrzad Mojab, Yordam Kitap, İstanbul, 49-100.

- Muchembled, R. (1998). *İşkenceler Zamanı*, (çev. Ali Berktay), Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul.
- Munck, R. (2002). *Globalization and Labour: The New 'Great Transformation'*, Zed Books, London.
- Munck, R. (2003). *Emeğin Yeni Dünyası*, (çev. Mahmut Tekçe), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Murphy, M. (2018). “Yeniden Üretim”, *Marksizm ve Feminizm*, (çev. Funda Hülagü), Hazırlayan: Shahrzad Mojab, Yordam Kitap, İstanbul, 361-384.
- Nagl-Docekal, H. (2009). “Feminist Felsefenin Geleceği”, *Cogito Dergi*, (çev. Şeyda Öztürk), Sayı:58, 219-224.
- Naiman, J. (1995). *Marksizm ve Feminizm*, (çev. Saadet Özkal), Amaç Yayıncılık, İstanbul.
- Nelson, A. J. (1995). "Economic Theory and The Feminist Theory", Der: Edith Kuiper and Jolande Sap, *Out of the Margin: Feminist Perspectives on Economics*, Routledge, London.
- Notz, G. (2018). *Feminizm*, (çev. Sinem Derya Çetinkaya), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Oakley, A. (1972). *Sex, Gender and Society*, Harper Colophon Books, London.
- Omay, U. (2011). “Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınlar”, *Çalışma ve Toplum*, sayı:3.
- Oppenheimer, F. (1984). *Devlet*, (çev. Alaeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Öngen, T. (2014). *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Öngüt, Ç. E. (2007). *Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sanayinin Değişen Dünya Rekabet Şartlarına Uyumu*, Uzmanlık Tezi, DPT
- Özbay, F. (1998). “Türkiye’de Kadın Emeği ve İstihdamına İlişkin Çalışmaların Gelişimi”, *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği*, Hazırlayan: Ferhunde Özbay, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, İstanbul. 147-182.

- Özbay, F. (2019a). “Kırsal ve Kentsel Kesimlerde Kadın Emeği”, *Kadın Emeği Seçme Yazılar*, Derleyen: Ferhunde Özbay, İletişim Yayınları, İstanbul. 129-144.
- Özbay, F. (2019b). “Türkiye’de Kadın ve Çocuk Emeği”, *Kadın Emeği Seçme Yazılar*, Derleyen: Ferhunde Özbay, İletişim Yayınları, İstanbul. 197-219.
- Özbudun, S. (2007). “Neo-Liberalizm İle Ataerkinin ‘Dansı’”, *Küreselleşme Kadın ve ‘Yeni’ – Ataerki*, Derleyen: Sibel Özbudun, Cahide Sarı ve Temel Demirer, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Özüğurlu, M. (2008). *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Özyeğin, G. (2005). *Başkalarının Kiri Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Peck, J. (1996). *Work-Place: The Social Regulation of Labor Markets*, Guilford Press, New York.
- Ramazanoğlu, C. (1998). *Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri*, (çev. Mefkure Bayatlı), Pencere Yayınları, İstanbul.
- Ritzer, G. (2012). *Modern Sosyoloji Kuramları*, (çev. Himmet Hülür), De Ki Basım Yayım, Ankara.
- Rocheftort, F. (2020). *Feminizmler Tarihi*, (çev. Özlem Altun), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Rosenthal M., Yudin P. (1972). *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, (çev. Aziz Çalışlar), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Rowbotham, S. (1998). *Kadın Bilinci Erkek Dünyası*, (çev. Şükrü Alpagut), Payel Yayınları, İstanbul.
- Salzinger, L. (2003). *Genders in Production: Making Workers Mexican's Global Factories*, University of California Press, California.
- Sancar S., vd., (2006). Bir de Buradan Bak: Cinsiyet Eşitsizliği Bir “Kadın Sorunu” Değil, Toplumun Sorunudur, KA-DER, Ankara.
- Sancar, S. (2017). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sancar, S. (2011). “Türkiye’de Kadın Hareketinin Politik: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler”, *Birkaç Arpa Boyu...21.Yüzyıla Girerken Türkiye’de*

Feminist Çalışmalar: Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan, Derleyen: Serpil Sancar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul. (KASAUM)

- Sancar-Üşür, S. (2000). "Siyasal Süreçlere Katılımda Kadın-Erkek Eşitliği", *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset*, TÜSİAD Yayın No: 2000- 12/290, İstanbul.
- Sangari, K. (2018). "Ataerki/ Ataerkleri", *Marksizm ve Feminizm*, (çev. Funda Hülagü), Hazırlayan: Shahrzad Mojab, Yordam Kitap, İstanbul, 325-361.
- Savcı, İ. (2002). "İşyerlerinde Elektronik Denetim ve Gözetim", *Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum*, Derleyen: Ahmet Alpay Dikmen, Türk Sosyal Bilimler Derneği İmaj Yayıncılık, Ankara.
- Sennett, R. (2011). *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, (çev. Aylin Onacak), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sennett, R. (2015). *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, (çev. Aylin Onacak), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sevim, A. (2005). *Feminizm*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Strangleman T., Warren T. (2015). *Çalışma ve Toplum: Sosyolojik Yaklaşımlar Temalar ve Yöntemler*, (çev. Fuat Man), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Suğur, S. (2005). "Türkiye'de Tekstil Sektöründe Kadın Emegi ve Değişen Toplumsal Cinsiyet İlişkileri", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt:38, Sayı:1, Mart, 47-68.
- Şaylan, G. (2006). *Postmodernizm*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Şaylan, G. (2016). *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Şenel, A. (1970). *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üzerine*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları:307,Sevinç Matbaası, Ankara. (doktora tezi)
- Şenel, A. (1982). "İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*: 504, 324 s., A.U. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara.
- Şenses, F. (2017). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Thompson, E. P. (2006). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul.
- Toksöz G., Erdoğan S. (1998). *Sendikacı Kadın Kimliği*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Toksöz, G. (2013).”Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Kalkınma ve İşgücü Piyasaları”, *Sendikacılık Akademisi Ders Notları 2*, Türk-İş Yayınları, Ankara, 285-305.
- Toksöz, G. (2015). “Kalkınmada Farklı Yörüngeler Kadın İstihdamında Farklı Örüntüler Işığında Türkiye’de Kadın İstihdamı” *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi*, Editör: Ahmet Makal ve Gülay Toksöz, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Toksöz, G. (2017). “Neoliberal Piyasa, Özel ve Kamusal Patriarka Çıkarmasında Kadın Emegi”, *Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın*, Editör: Saniye Dedeoğlu ve Adem Yavuz Elveren, İletişim Yayınları, İstanbul. 103-127
- Topateş, H. (2014). *Türkiye’de Çalışma İlişkilerinde Dinsel Otorite ve Emek Disiplini*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Topateş, H. (2017). "Küreselleşme ve Emegin Feminizasyonu", *Sosyal Politika: Sosyolojik Açılımlar*, Hazırlayan: Aslıcan Kalfa-Topateş ve Hakan Topateş, Kafka Kitap Kafe Yayınları, Denizli.
- Topateş, H. (2018). *Çalışma Sosyolojisinde Dönüşümler: Sanayi Toplumu ve Sanayi Sonrası Toplum*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Tutal-Cheviron, N. (2016). “Cadılar Sevimli Olabilir”, *Kadın ve Bedeni*, Derleyen: Yasemin İnceoğlu ve Altan Kar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 103-144.
- Türkin-Erendil, A. (2000). “Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli- Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme”, *Toplum ve Bilim*, 86 Güz, 91-118.
- Yıldırım A., Şimşek H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Yılmaz, G. (2005). "Elektronik Performans İzleme Sistemlerinin Çalışanlar ve İşletmeler Üzerindeki Etkileri", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:7.

- Young, I. M. (2009). “Yaşanan Bedene Karşı Toplumsal Cinsiyet: Toplumsal Yapı ve Öznellik Üzerine Düşünceler”, *Cogito Dergi*, (çev. Rüya Kalıntaş), Sayı: 58, 39-57.
- Yücesan-Özdemir, G. (2000). “Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme? : Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikâyesi”, *Toplum ve Bilim*, 86/Güz, 241-260.
- Yücesan-Özdemir, G. (2014). *İnatçı Köstebek*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Vogel, L. (1990). *Marksist Teoride Kadın*, (çev. Mine Öngören), Pencere Yayınları, İstanbul.
- Vogel, L. (2015). *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği Birleştirici Bir Kurama Doğru*, (çev. Çiğdem Çıdamlı), Notabene Yayınları, Ankara.
- Walby, S. (2016). *Patriyarka Kuramı*, (çev. Hülya Osmanoglu), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Wallerstein, E. (2018). *Dünya Sistemleri Analizi*, (çev. Nuri Ersoy ve Ender Abadoğlu), BGST Yayınları, İstanbul.
- Weber, M. (2006). *Bürokrasi ve Otorite*, (çev. H. Bahadır Akın), Adres Yayınları, Ankara.
- White, B. J. (2015). *Para İle Akraba*, (çev. Aksu Bora), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Wood, M. E. (2008). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, (çev. Şahin Artan), Yordam Kitap, İstanbul.
- Zubritski., vd., (1978). *İlkel Topluluk Köleci Toplum Feodal Toplum*, (çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara.
- https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377273/lang--tr/index.htm (05.06.2021)
- <https://www.unicef.org/turkey/pdf/gi18.pdf> (04.03.2021)

EK: Görüşme Soruları

SOSYO-DEMOGRAFİK SORULAR

1. Kaç yaşındasınız?
2. Medeni durumunuz nedir?
3. Kaç çocuğunuz var?
4. Eğitim seviyeniz nedir?
5. Nerede oturuyorsunuz?
6. Nerelisiniz?

ÇALIŞMA YAŞAMINA DAİR SORULAR

7. Bu firmada hangi bölümde ve kaç yıldır çalışıyorsunuz?
8. Bu firmadan önce hiç çalıştınız mı?
9. Eşiniz ne iş yapıyor?
10. Ücretiniz nedir? (ücret dışında gelir/yardım paketi vs.)
11. Haftada kaç gün günde kaç saat çalışıyorsunuz?
12. Kendinizi nasıl tanımlarsınız? (ev hanımı, anne, işçi, Müslüman, Türk vs.)
13. Çalışmaya nasıl karar verdiniz? (eş ve çevredekilerin çalışmaya tepkisi)
14. Bu işi nasıl buldunuz?(tamıdık, hemşeri, torpil vs.)
15. Çalışmak sizin için ne anlama geliyor?
16. Yaptığımız işin niteliklerinize uygun olduğunu düşünüyor musunuz (işinizi kendinizle özdeşleştiriyor musunuz)?
17. Üretim sürecinin tamamına hâkim misiniz yoksa sadece yaptığımız iş kadarını mı biliyorsunuz?
18. İşinizin iyi ve kötü tarafları nelerdir?
19. Sizce başka hangi işleri yapabilirsiniz? Peki, neden o işi yapmıyorsunuz? (örneğin hizmet sektöründe çalışmak gibi)
20. İşinizi, çalıştığınız atölyeyi, işvereninizi ve kendinizi tek bir kelimeyle açıklasanız bu ne olurdu? (bu kavramları neyle özdeşleştiriyor/ neye benzetiyorsunuz?)
21. Boş vakitlerinizi nasıl geçiriyorsunuz?(tatil günlerini)
22. Molalarınız oluyor mu?(tuvalet vs. gidebilmek)
23. İş kazasına uğradığınız oldu mu?
24. Ne zamana kadar çalışmayı düşünüyorsunuz?

25. Çocuklarınızın da sizinle aynı işi yapmasını ister miydiniz?
 26. Bu işin sizi psikolojik ya da fiziksel olarak yıprattığını düşünüyor musunuz?

ÇALIŞMANIN TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİYLE İLİŞKİSİ

27. Kadınların çalışması gerektiğini düşünüyor musunuz?
 28. Çalışmanızın ve ücret elde ediyor olmanızın özgürleştirici bir etkisi olduğunu düşünüyor musunuz?(çalışmak evdeki ataerkil ilişki ağlarından kaçış mı kayınvalide ile yaşamak vs.- çalışmak itibarlı olmak anlamına mı geliyor)?
 29. Eşinizin ev işlerinde size yardımcı olması gerektiğini düşünüyor musunuz?

İŞ ARKADAŞLARI, USTA, İŞVERENLE İLİŞKİLER

30. İş arkadaşlarınızla ilişkileriniz nasıldır?(iş arkadaşlarına güven) İş arkadaşlarınızın işini yapmadığını görseniz bunu işvereninizle paylaşır mısınız?
 31. İşyerinde bir problemle karşılaştığınız zaman bu sorunu çalışma arkadaşlarınızla paylaşıp birlikte çözüm üretebilir misiniz ya da bu sorunu bireysel olarak işvereninizle/yöneticinizle/ustabaşınızla konuşabilir misiniz? Sizce bunu yapmamanızın nedeni nedir? Hiç örgütlenme girişiminiz oldu mu bu fabrikada veya daha öncekilerde böyle bir durumla karşılaştınız mı?
 32. İşvereniniz/yöneticiniz/ustabaşınız ile ilişkileriniz nasıldır, bu ilişkiyi genel olarak nasıl tanımlarsınız? (işvereni tanıyor mu akrabası, hemşerisi vs.- maternalizm/paternalizm) (İşverenin işçilerle konuşma dili abi/abla kardeş gibi mi yoksa mesafeli mi ?)
 33. İşvereninizin adil olduğunu düşünüyor musunuz? Mobbing, fiziksel şiddet, taciz, arkadaşlarınızın önünde küçük düşürülmeye maruz kaldınız mı?
 34. Usta ile işveren arasındaki ilişki nasıldır, ustanın yönetim sürecine etkisi olur mu?(işten çıkarmak, ücretlerin artışı gibi konularda ustanın inisiyatifi olur mu?) İşvereniniz isteklerini, duyurularını kendisi mi söyler yoksa usta aracılığıyla mı iletir?
 35. Erkeklerle aynı yerde çalışmak sizi rahatsız/tedirgin ediyor mu? Kendinizi erkek işçilerle kıyasladığınız zaman çalışma performansınızı, iş disiplininizi nasıl görüyorsunuz?
 36. Ustabaşı/şef ya da yöneticilerin kadın ya da erkek olması size olan davranışlarını etkiler mi? Usta olmayı ister miydiniz? İşvereniniz kadın ve erkek işçilere aynı

mesafede mi yaklaşıyor? İşverenin daha iyi ya da daha kötü davrandığı işçiler var mı? Usta olmayı ister miydiniz?

İŞYERİNDE DENETİM-GÖZETİM PRATİKLERİ

37. Çalışırken kendinizi baskı altında hissettiğiniz oluyor mu? Bu baskıyla/stresle nasıl başa çıkıyorsunuz?(ne tür mekanizmalar geliştirdi) Örneğin makinelerden kaynaklı bir arıza, işin yetişmemesi gibi bir durum olduğu zaman işvereniniz nasıl bir tepki gösteriyor? İşinizi zamanından önce bitirmeniz ya da hatasız bir şekilde yaptığınız zaman işvereniniz tarafından takdir edilir misiniz?(ceza-ödül)
38. Teknolojik değişimler örneğin makinelerin eskiye oranla daha hızlı ve hatasız bir şekilde üretim yapması işinizi nasıl etkiledi? Bu yeni sürece uyum sağlayabildiniz mi? Sizce makinelerdeki bu değişim sizin üzerinizdeki denetimi arttırdı mı?(kendinizi baskı altında hissetmenize neden oldu mu?)
39. Otorite nedir? İşyerindeki otorite figürü kimdir?
40. İşyerinde denetimin gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? Sizce işyerinde denetim-gözetim nasıl sağlanmalı? Üretim yaptığınız alanda kameralar var mı? Arkadaşlarınız arasında işverenin gözcüsü olduğu düşündüğünüz birileri var mı? Yöneticilerin size güvendiğini düşünüyor musunuz?
41. İşvereniniz üretimin yapıldığı yere gelerek size ya da üretim sürecine müdahale eder mi? İşvereniniz tarafından denetlendiğinizi hissediyor musunuz? (Üretim yapılan yer işverenin görebileceği yerde mi? Gece- gündüz mesailerinde denetim açısından bir fark oluyor mu?)
42. İşyerinde puanlama/kota sistemi var mı?(rekabet ne düzeyde) Sıfır hata müşteri odaklılık gibi yaklaşımlar var mı? Varsa bu sizi nasıl etkiliyor stresinizi arttırıcı bir etkiye neden oluyor mu?
43. Mesaiye kalıyor musunuz? Mesaiye kalmak istemeseniz işvereninizin buna tepkisi nasıl olurdu? İşten çıkarılmayla tehdit edildiğiniz oldu mu? (İşten çıkarılma hangi nedenlerle gerçekleşiyor? İşgücü devir oranı yüksek mi?)
44. Dini açıdan ya da siyasi açıdan işvereniniz size herhangi bir tavsiyede, müdahalede bulunuyor mu?
45. İşverenin düzenlediği etkinlikler oluyor mu? (piknik, yemeğe gitmek vs.)